

तीर्थ सौरभ

क्षमा

पिनय

सरणता

सत्य

संतोष

संयम

तप

त्याग

ब्रह्मचर्य

आर्किंयन्थ

श्रीमद् राजचंद्र आध्यात्मिक साधना केन्द्र

(श्री सत्श्रुत सेवा साधना केन्द्र संयावित)

डोभा - 372006 (जि. गांधीनगर)

પરમ શ્રદ્ધેય સંતશ્રી આત્માનંદજી : વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વ

તા. ૨-૧૨-૧૯૩૧નાં રોજ અમદાવાદ મુકામે વૈષ્ણવ કુટુંબમાં આ બાળકનો જન્મ થયો. બાળપણથી જ આ બાળકમાં પૂર્વસંસ્કારયોગે નિત્ય પ્રભુદર્શન, ભજનકીર્તન તથા એકાન્તચિંતન આદિ પ્રવૃત્તિઓ દષ્ટિગોચર થતી હતી. ૧૯૪૨ ના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની પ્રવૃત્તિઓની એક બાજુ અસર ચાલુ થઈ હતી તો બીજી બાજુ રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિની પરીક્ષાઓ આપવાની પ્રેરણા તેમના શિક્ષક આર્ય સાહેબ તરફથી મળતી. આ અરસામાં, ૧૯૪૫ના પ્રારંભમાં, લગભગ પંદર વર્ષની ઉંમરથી અમદાવાદના યોગસાધન આશ્રમમાં નિયમિત ભક્તિસત્સંગનો લાભ લેવાનું ચાલુ થયું અને સાથે સાથે ધનિષ્ઠ સદ્વાંચન તથા સત્સંગવૃદ્ધિ પણ ચાલુ રહ્યા.

ઈ.સ. ૧૯૫૪ સુધીમાં, ભારતના તત્કાલીન પ્રસિદ્ધ સંતો સર્વ શ્રી રામદાસ સ્વામી, શ્રી શિવાનંદ સરસ્વતી, શ્રી આનંદમૈયા, શ્રી મનુવર્યજી મહારાજ આદિના પ્રત્યક્ષ સમાગમનો, તેમજ જૈન સોસાયટીના પયુષ્ણના પ્રવચનો સાંભળવાનો પ્રત્યક્ષ લાભ મળ્યો. વળી આ અરસામાં સદ્ગ્રંથોના વાંચન-મનનનું જાણે કે તેના જીવનમાં પૂર આવ્યું હોય તેમ શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા, એકનાથ ભાગવત, શ્રી રામકૃષ્ણ કથામૃત, મુખ્ય ઉપનિષદો અને મધ્યયુગીન સંતોના વિસ્તૃત ભક્તિ-જ્ઞાન-સાધના સભર પ્રેરક સાહિત્યના ડઝનબંધ ગ્રંથોના અવલોકન દ્વારા, અધ્યાત્મપ્રેરક પાથેય, પ્રચુર માત્રામાં અને ધનિષ્ઠપણે તેમના જીવનમાં વણાઈ ગયું. એમ. બી. બી. એસના અભ્યાસના ચોથા વર્ષના દિવાળી વેકેશનમાં, એટલે કે ૧૯૫૪ના ઓક્ટોબરમાં, એમ. જે. લાયબ્રેરીમાંથી તેમના હાથમાં કુંદકુંદાચાર્યાના ત્રણ રત્નો એ પુસ્તક આવ્યું. આ પુસ્તકે જાણે કે તેમના ભવાંતરોના સુસંસ્કારોને ઝંકૃત કરી દીધા જેના ફળરૂપે તેમના જીવનની વિચારદષ્ટિ પર એક અવિસ્મરણીય પ્રભાવ પડ્યો અને તેમની વિચારધારા એક જુદી જ દિશામાં વહેવા લાગી. આમાં વળી ૧૯૫૭માં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ગ્રંથનો સુયોગ પ્રાપ્ત થતાં આધ્યાત્મિક જીવન જીવવા માટેની કેટલીક ઉત્તમ અને વ્યવહારૂ કૃતિઓ તેમને ઉપલબ્ધ થઈ. ત્યાં સુધીમાં તો એમ.બી.બી.એસ.ની પરીક્ષા આવી અને પસાર થઈ ગઈ હતી. ૧૯૫૬ સપ્ટેમ્બરથી ૧૯૬૧ ઓગષ્ટ સુધીના સમય દરમ્યાન તેઓ ખોપોલી (મહારાષ્ટ્ર)માં, મુંબઈની જે.જે. હોસ્પિટલમાં તથા માણસા (જિ.ગાંધીનગર)ની ગોકળદાસ હોસ્પિટલમાં પોતાની ફરજ બજાવવાની સાથે સાથે સતત અનેક ગ્રંથોના ગહન અધ્યયન, આલેખન, મનનમાં પરોવાઈ જતાં. આ સમયગાળામાં તેઓએ અધ્યયન કરેલાં ગ્રંથોમાં મુખ્યમુખ્ય ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે હતાં.

(૧) શ્રી સમયસાર	(૬) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	(૧૧) શ્રી રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર
(૨) શ્રી પ્રવચનાર	(૭) શ્રી શાંતસુધારસ	(૧૨) શ્રી યોગબિન્દુ
(૩) શ્રી પંચાસ્તિકાય	(૮) શ્રી ધર્મામૃત	(૧૩) શ્રી સમાધિશતક
(૪) શ્રી નિયમસાર	(૯) શ્રી સ્વામીકાર્તિકયાનું પ્રેક્ષા	
(૫) શ્રી યોગદષ્ટિસમુચ્ચય	(૧૦) શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ	આદિ અનેક...

ભારતભરના અનેક આધ્યાત્મિક સામાયિકો, જે મુંબઈના ગુલાલવાડી, કાલબાદેવી તથા ભૂલેશ્વરના મંદિરોમાં નિયમિતપણે આવતાં, તે સર્વેનું આદ્યોપાન્ત વાંચન સારી રીતે થતું. આ માધ્યમથી સમસ્ત ભારતમાં જૈનધર્મને લગતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી તેઓ સારી રીતે માહિતગાર બનતા રહેતા.

ગૃહસ્થધર્મમાં પ્રવેશ અને વિશેષ અભ્યાસ અર્થે વિદેશગમન

ઈ.સ. ૧૯૬૦માં પેથાપુર (જિ. ગાંધીનગર) ના શેઠશ્રી શંકરલાલ નાથાલાલ ખત્રીના સુપુત્રી (ડૉ.) શર્મિષ્ઠાબેન સાથે તેમના લગ્ન થયાં. શર્મિષ્ઠાબેન તે સમય દરમ્યાન સેકન્ડ એમ.બી.બી.એસ.ના વિદ્યાર્થિની હોઈ તેઓ તેમના અભ્યાસાર્થે ઘણું ખર્ચું ઈન્દોર જ રહેતાં.

મુંબઈના જે.જે. હોસ્પિટલના નિવાસ દરમ્યાન ઘણાં મિત્રો તેમને અનુસ્નાતક અભ્યાસ માટે વારંવાર આગ્રહ કરતાં. તેમાંનાં કેટલાકે ઈંગ્લેન્ડ પહોંચીને તેમને તે અર્થે વિશેષ પ્રેરણા કરી, જેના ફળસ્વરૂપે સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૧માં તેઓ લંડન જવા રવાના થયા. અહીં તેઓએ M.R.C.P. તથા D.T.M. & H. ની ડિગ્રીઓ પ્રાપ્ત કરી. આ દરમ્યાન ૧૯૬૩ના ડિસેમ્બરમાં ડૉ. શર્મિષ્ઠાબેન પણ વધુ અભ્યાસાર્થે ઈંગ્લેન્ડ આવ્યા. અને D. obst. R.C.O.G. ની ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરી. ૧૯૬૫ના અંતે આ દંપતિનો અનુસ્નાતક અભ્યાસ પુરો થતાં થોડા જ સમયમાં તેઓએ ભારત આવવાનો નિર્ણય લીધો અને જુન ૧૯૬૬માં સ્વદેશ પાછા ફર્યા.

તીર્થ-સૌરભ

[રજત જયંતી વર્ષ-૨૦૦૦]

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આધ્યાત્મિક સાધના કેન્દ્ર
(શ્રી સત્શ્રુત-સેવા-સાધના કેન્દ્ર સંચાલિત)
કોબા- ૩૮૨ ૦૦૯ (જિ. ગાંધીનગર, ગુજરાત)
ફોન : (૦૨૭૧૨) ૭૬૨૧૯ ફેક્સ : (૦૨૭૧૨) ૭૬૧૪૨

: પ્રેરક :

અરુદ્ય શ્રી આત્માનંદજી

: પ્રકાશક :

શ્રી જયંતભાઈ એમ. શાહ
પ્રમુખ, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આઘ્યાત્મિક સાધના કેન્દ્ર, કોબા

ટાઈટલ પેજ : જય પંચોલી

મુદ્રક : દીલા પ્રીન્ટર્સ અમદાવાદ ફોન: ૨૧૨૦૧૨૩/ ફેક્સ ૨૧૨૦૧૧૬

ટાઈપ સેટીંગ : પ્રિન્ટોગ્રાફ

૦૨ 'કલીંગ' કોમ્પ્લેક્સ, બાટા શો રૂમ પાછળ.

માઉન્ટ કાર્મેલ સ્કૂલ પાસે, આશ્રમ રોડ

અમદાવાદ-૯ - ફોન : ૬૫૮૪૯૬૩

સંપાદકીય

શ્રી સત્શ્રુત-સેવા-સાધના કેન્દ્રની રજત જયંતી નિમિત્તે આ ગ્રંથ 'તીર્થ-સૌરભ' પ્રગટ કરતા અમો સાત્ત્વિક આનંદનો અનુભવ કરીએ છીએ.

સંસ્થાના વિવિધ ઉદ્દેશ્યોમાં, મુખ્ય બે ઉદ્દેશ્યો છે :

- (૧) ઉચ્ચ કક્ષાનું સાત્ત્વિક અને આધ્યાત્મિક સાહિત્ય સરળ ભાષામાં સમાજની સેવામાં રજૂ કરવું તથા
- (૨) આધ્યાત્મિક વિકાસની ભાવનાવાળાં ભાઈબહેનોને સર્વ પ્રકારે ઉત્સાહિત કરી તેમને સામૂહિક અને વ્યક્તિગત સાધનામાં બાહ્ય અને આંતર સહયોગ આપવો તથા માર્ગદર્શન પૂરું પાડવું.

આ ગ્રંથમાં સમાજના બધા વર્ગોને વાંચવામાં રસ પડે અને જીવન જીવવા માટેની પ્રેરણા સહિત જરૂરી પાથેય પણ મળી રહે તેવો નમ્ર પ્રયાસ અત્રે કર્યો છે. પ્રણ ભાષાઓમાં હોવાથી, તેમજ વૈવિધ્યપૂર્ણ વાચન-સામગ્રી પીરસી હોવાથી ગુજરાતી ન જાણનાર ભારતીય સમાજ અને વિદેશ સ્થિત નવી પેઢીને પણ તેમાંથી પ્રેરણા મળશે, એવી સંભાવના છે.

માનવજાતના સાંસ્કારિક, નૈતિક અને અધ્યાત્મવિષયક ઉત્કર્ષ માટે જે માહિતી અને માર્ગદર્શન આ ગ્રંથમાંથી ન ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેવા ઘણાં બધાં વિષયો આ ગ્રંથ સાથે જ પ્રગટ થતા સંસ્થાના બીજા ગ્રંથ 'સંસ્કાર, જીવનવિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ'માં વણી લેવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો છે. આશા છે કે સંસ્થાના આ મંગળ-પ્રસંગે સદ્વાચનપ્રેમી સૌ કોઈને પૂરતું પાથેય આ બે ગ્રંથમાંથી મળી રહેશે.

આમ, માત્ર સંસ્થાકીય માહિતીરૂપ ન બનતાં, સંસ્કાર, નીતિ, સદાચાર જીવનવિકાસ અને આધ્યાત્મિકતાને પોષતા આ ગ્રંથ દ્વારા આપણા જીવનમાં વાત્સલ્ય અને પ્રભાવના ગુણોની વૃદ્ધિ થાય અને આપણા સત્કાર્યોની અનુમોદના કરતા શીખીએ એ મુખ્ય પ્રયોજન છે.

અંતમાં, આ ગ્રંથનું વાચન-મનન કરી, આપણે સૌ તેમાંથી પ્રેરણા લઈને દેવ-ગુરુ-ધર્મની સાચી ભક્તિની વૃદ્ધિ સહિત દિવ્ય-દૃષ્ટિનો વિકાસ કરીએ, દૃઢતાથી જીવન વિકાસની કેડીએ આગળ વધતાં માર્ગમાં આવતી કોઈ પણ મુસીબતોથી ન ડરીને જીવનનું સાચું સત્વ પ્રગટાવીએ એ જ પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના.

વિવિધ વાચનસામગ્રી પ્રસ્તુત કરવામાં વિગતદોષ ન આવે અને સંતુલિત પાથેય મળે તેવા પ્રયત્નમાં અમે ક્યાંય ચૂકી ગયા હોઈએ તો પ્રબુદ્ધ વાચકવર્ગને તે તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરવા વિનંતી કરીએ છીએ. આ ગ્રંથ પ્રગટ કરવામાં લેખકો, કવિઓ, વિદ્યાનિષ્ઠ મહાનુભાવો અને સાધકો ઉપરાંત શ્રી જયોતીન્દ્રભાઈ દોશી, શ્રી અશોકભાઈ શાહે જે પ્રેમપરિશ્રમ અને કોઠાસૂઝથી સુંદર યોગદાન આપ્યું છે તેમનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. વળી તેના પ્રિન્ટિંગમાં જુદી જુદી રીતે સહયોગ આપનાર સૌ કોઈનો આભાર માની વિરમીએ છીએ.

વિનિત

સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આધ્યાત્મિક સાધના કેન્દ્ર, કોબા

પંચ મંગળપદને નમસ્કાર

- (૧) જમો અરિહંતાણં = શ્રી પરમાત્મને નમઃ
(૨) જમો સિદ્ધાણં
(૩) જમો આચરિયાણં
(૪) જમો ઉવજ્ઞાયાણં = શ્રી સદ્ગુરવે નમઃ
(૫) જમો લોએ સવ્વસાહૂણં
- (૧) દેહસહિત પરમાત્માને નમસ્કાર હો.
(૨) દેહરહિત પરમાત્માને નમસ્કાર હો.
(૩) આચારપ્રધાન મુનિમહારાજોને નમસ્કાર હો.
(૪) જ્ઞાનપ્રધાન મુનિમહારાજોને નમસ્કાર હો.
(૫) વિશ્વના સમસ્ત આરાધક મુનિમહારાજોને નમસ્કાર હો.

प्रार्थना

शास्त्रोंका हो पठन सुखदा, लाभ सत्संगतिका,
सद्वृत्तोंका सुजस कहके, दोष ढाँकूँ सभीका,
बोलूँ प्यारे वचन हितके, आपका रूप ध्याऊँ,
तोलौ सेऊँ चरण जिनके, मोक्ष जोलौ न पाऊँ!

सद्गुरु-संत महिमा

(दोहे)

- (१) सो जन जगत-जहाज है, जाके राग न रोष;
तुलसी तृष्णा त्यागी कै, गहेउ शील-संतोष।
- (२) मुख देखत पातक हरै, परसत कर्म बिलाहि
वचन सुनत मन मोह गत, पूरव भाग्य मिलाहि
- (३) तनकर मनकर वचनकर, देत न काहू दुःख;
कर्मरोग पातिक झरे, निरखत सद्गुरु मुख।

ॐ

મંગલવચન

જ્ઞાતે હ્યાત્મનિ નો ભૂયો જ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે।
અજ્ઞાતે પુનરેતસ્મિન્ જ્ઞાનમન્યન્નિરર્થકમ્॥

આત્માને જાણ્યો તો પછી બીજું કંઈ જાણવા યોગ્ય બાકી રહેતું નથી, અને જો આત્માને જાણ્યો નથી તો પછી બીજું સર્વ જ્ઞાન નિર્વર્થક છે.

જરા યાવત્ ન પીડયતિ વ્યાધિઃ યાવત્ ન વદ્ધ્વતે।
યાવદિન્દ્રિયાણિ ન હીયન્તે, તાવત્ ધર્મ સમાચરેત્॥

જ્યાં સુધી ઘડપણ સતાવતું નથી, રોગાદિ વધતા નથી અને ઇન્દ્રિયો અશક્ત બની નથી ત્યાં સુધીમાં યથાશક્તિ ધમચરણ કરી લેવું (કારણ કે પછી અશક્ત તથા અસમર્થ દેહેન્દ્રિયો દ્વારા ધર્મ આચરી શકાતો નથી).

येन तत्त्वं विबुध्यते, येन चित्तं निरुध्यते।
येन आत्मा विशुध्यते, तज्ज्ञानं जिनशासने॥

જેનાથી તત્ત્વનું જ્ઞાન થઈ શકે છે, ચિત્તનો નિરોધ સાધી શકાય છે તથા આત્મા વિશુદ્ધ અને છે એને જિનશાસનમાં જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

येन रागाद्विरज्यते, येन श्रेयस्सु रज्यते।
येन मैत्री प्रभाव्येत, तज्ज्ञानं जिनशासने॥

જે વડે - જે દ્વારા જીવ રાગથી વિમુખ બને છે, શ્રેયમાં - હિતમાં અનુરક્ત બને છે અને મૈત્રીભાવ વધતો જાય છે એને જિનશાસનમાં જ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું છે.

यथा सलिलेन न लिप्यते, कमलिनीपत्रं स्वभावप्रकृत्या।
तथा भावेन न लिप्यते, कषायविषयैः सत्पुरुषः॥

જેમ કમળનું પાંદડું સ્વભાવથી જ પાણીથી લેપાતું નથી તેમ સત્પુરુષ સમ્યક્ત્વના પ્રભાવથી કષાય અને વિષયોથી લેપાતા નથી.

ધર્મઃ મઙ્ગલમુત્કૃષ્ટં, અહિંસા સંયમઃ તપઃ।

દેવાઃ અપિ તં નમસ્યન્તિ, યસ્ય ધર્મે સદા મનઃ॥

ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે. અહિંસા, સંયમ અને તપ એનાં લક્ષણો છે. જેનું મન ધર્મમાં હંમેશાં રમ્યા કરે છે, તેને દેવો પણ નમે છે.

યઃ ચ કાન્તાન્ પ્રિયાન્ ભોગાન્, લબ્ધ્વાન્ વિપૃષ્ઠીકરોતિ।

સ્વાધીનાન્ ત્યજતિ ભોગાન્, સ હિ ત્યાગી ઇતિ ઉચ્યતે॥

કાન્તા અને પ્રિય ભોગો પોતાને ઉપલબ્ધ હોવા છતાં એની સામે જે પીઠ ફેરવી નાખે છે અને સ્વેચ્છાએ ભોગોને છોડે છે, એ સાચો ત્યાગી કહેવાય.

યઃ સહસ્રં સહસ્રાણાં, સંગ્રામે દુર્જયે જયેત્।

એકં જયેદાત્માનમ્ એષ તસ્ય પરમો જયઃ॥

દુર્જય યુદ્ધમાં જે હજારો યોદ્ધાઓને જીતે છે તેની અપેક્ષાએ જે એકલી પોતાની જાતને જ જીતે છે તેનો એ વિજય પરમ વિજય છે.

અહમેકઃ ખલુ શુદ્ધઃ, નિર્મમતઃ જ્ઞાનદર્શનસમગ્રઃ।

તસ્મિન્ સ્થિતસ્તચ્ચિત્તઃ, સર્વાનિતાન્ ક્ષયં નયામિ॥

હું એક છું, શુદ્ધ છું, મમતારહિત છું તથા જ્ઞાનદર્શનથી પરિપૂર્ણ છું. પોતાના આ શુદ્ધ સ્વભાવમાં સ્થિત અને તન્મય બની હું આ બધા (પરકીય ભાવો)નો ક્ષય કરું છું.

આહારાસન-નિદ્રાજયં, ચ કૃત્વા જિનવરમતેન।

ધ્યાતવ્યઃ નિજાત્મા, જ્ઞાત્વા ગુરુપ્રસાદેન॥

જિનદેવની આજ્ઞા પ્રમાણે આહાર, આસન તથા નિદ્રા પર વિજય પ્રાપ્ત કરી, ગુરુકૃપા વડે જ્ઞાન મેળવી નિજાત્માનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ.

વિરમ વિરમ સંગાત્ મુચ્ચ મુચ્ચ પ્રપચ્ચમ્

વિસુજ વિસુજ મોહં વિદ્ધિ વિદ્ધિ સ્વતત્ત્વમ્।

કલય કલય વૃત્તં પ્શ્ય પ્શ્ય સ્વરૂપમ્

કુરુ કુરુ પુરુષાર્થં નિવૃત્તાનન્દહેતોઃ॥

હે આત્મન્ ! સર્વ સંગ, પરિગ્રહથી વિરામ પામ, વિરામ પામ. જગતના પ્રપંચોનો ત્યાગ કર, ત્યાગ કર. મોહને તજુ દે, તજુ દે. આત્મતત્ત્વનો બોધ પામ, બોધ પામ. ચારિત્રનો અભ્યાસ કર, અભ્યાસ કર. પોતાના આત્મસ્વરૂપ તરફ દૃષ્ટિ કર, દૃષ્ટિ કર અને મોક્ષસુખના અનંત આનંદ માટે પુરુષાર્થ કર, પુરુષાર્થ કર.

સુવાક્યો

- જે જ્ઞાનથી કામ નાશ પામે તે જ્ઞાનને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર હો!
- પરમાત્મામાં પરમ સ્નેહ ગમે તેવી વિકટ વાટેથી થતો હોય તો પણ કરવો યોગ્ય જ છે.
- શુદ્ધ બુદ્ધ ચૈતન્યઘન, સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ;
બીજું કહીએ કેટલું? કર વિચાર તો પામ.”
- પવિત્રતાનું મૂળ સદાચાર છે.
- તું ગમે તે ઇંધાથી હો, પરંતુ આગ્રુવિકાર્યે
અન્યાયસંપન્ન દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરીશ નહીં.
- મમત્વ એ જ બંધ,
બંધ એ જ દુઃખ.
- કોઈ બાંધનાર નથી, પોતાની ભૂલથી બંધાય છે.
- ક્ષમા એ જ મોક્ષનો ભવ્ય દરવાજો છે.
- દુર્જનતા કરી ફાવવું એ જ હાટવું, એમ માનવું.
- ગુણીના ગુણમાં અનુરક્ત થાઓ.
- સ્વાદનો ત્યાગ એ આહારનો ખરો ત્યાગ જ્ઞાનીઓ કહે છે.
- જગતમાં માન ન હોત તો અહીં જ મોક્ષ હોત!
- શાસ્ત્રમાં માર્ગ કહ્યો છે, મર્મ કહ્યો નથી. મર્મ તો સત્પુરુષના અંતરાત્મામાં રહ્યો છે.

અધ્યાત્મસાધનાપ્રેરક બોધવચનો

ૐ

ભ્રાંતિગણપણે સુખસ્વરૂપ ભાસે છે એવા આ સંસારી પ્રસંગ અને પ્રકારોમાં જ્યાં સુધી જીવને વહાલપ વર્તે છે; ત્યાં સુધી જીવને પોતાનું સ્વરૂપ ભાસવું અસંભવિત છે, અને સત્સંગનું માહાત્મ્ય પણ તથારૂપણે ભાસ્યમાન થવું અસંભવિત છે. જ્યાં સુધી તે સંસારગત વહાલપ અસંસારગત વહાલપને પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી ખચીત કરી અપ્રમત્તપણે વારંવાર પુરુષાર્થનો સ્વીકાર યોગ્ય છે. આ વાત ત્રણે કાળને વિષે અવિસંવાદ જાણી નિષ્કામપણે લખી છે.

- શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર / ૩૩૧

સંસ્થાના આધસ્થાપકનો શુભસંદેશો

ૐ

પ્રાણા આત્મબંધુઓ,
જીવનને વૈવિધ્યપૂર્ણ સદ્ગુણો હોવા
મુહુંસ્કારિત કરવા માટેનો આ વિવિધિષ્ટ આયમર
આવા પદોરચો છે. આપણમાં અને આપણ
સાલવાસીઓમાં સેવાભાવ, સ્નેહ, સાચી સમજણ,
શ્રદ્ધા, સહનશીલતા, સૌહાર્દ, સંપ, સમાધાન,
શાંતસ્વભાવ, શિસ્ત, સમૂહકલ્યાણની ભાવના,
નિયમિતતા, વિશ્વવાત્સલ્ય આદિ ગુણો
આવિર્ભાવ પામે તેવો પૂરેપૂરો પ્રયાત્ન કરવો.
આવા રીતે જીવનને ઉદ્યોગમી દિલ્લ અને
આનંદસભર બનાવવું. રોજબરોજના જીવનમાં
આવા ગુણો આત્મસાત્ કરવા શું પ્રયોગો
કરવા, કેવો આભાર કરવો, ઈ રીતે સતત
ગચ્છતિ હોય જીવનપરિવર્તન કરવું - એ આદિ
શીખવાની આવા તે જ આ સંસ્થા છે.

રૂઢી જીવનસાધનાના સૌ ઈચ્છુકો અને
પશ્ચિકો, જાતજાતના કે મતમંથના ભેદભાવ
વિના સંસ્થાનો લાભ લઈ શકે છે. અહીં
સત્સંગ છે, સેવા છે, પ્રાર્થના છે, તત્ત્વજ્ઞાનના
વર્ગો છે, વાપ છે, ભક્તિ છે અને ખોતાની
દૂરને દૂરતાથી અને નિષ્ઠાપૂર્વક આદરવાપૂર્વ
નિયમપાલન પણ છે. અહીં નીર્ધયાત્રાઓ, દાનનો
દાનાર્જનનો અને સદ્ધાનનો લાભ મળી શકે છે.

ગુરુવંદના અને પ્રભુપૂજની સુવિદ્યા પણ છે. દયાનના આલ્યાસ માટે દયાનકુરિરો પણ છે. હાલનો દયાનમ, યોગાસન, જ્ઞાનગોષ્ઠી અને ખુલ્લી હવામાં ફરવા જઈ પ્રકૃતિમૈત્રી આ રીતે તાદાત્મ્ય સાધવા શક્ય છે. આ બધી વર્તમાન પેઢીની બાબત છે.

આમ પેઢીના શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક ઉત્થાન માટે ગુરુજીની અને પુસ્તકાલય-સંચાલનની સુવિદ્યાઓ છે. આ પ્રકૃતિઓની પરંપરા રૂઢી રીતે જળવાય અને પિક્કા રાડે તે માટે એક કાયમી વિદ્યાપીઠની વ્યવસ્થા ગોઠવાય તેવો સમુદાય કરશે કે જેથી આવનારી પેઢીને આરોગ્ય, રોગાસાધના, અનેકંતવિદ્યા અને સુસંસ્કારોની ઉપલબ્ધિ સરળતાથી થઈ શકે.

જેઓ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક વિકાસ ત્વરાથી સાધવાની નિહાસવાળા હોય તેમને માટે આશ્રમ-જીવન એક ઉત્તમ જીવનપ્રણાલિ છે. તે યંગીકાર ફરવાથી નિયમિતતા, સતત જાગૃતિ હોય પ્રમાણે સદાજ પરમશય, સદ્ગુરુ-સંતોના સાન્નિધ્ય અને દિવ્ય સ્પંદનો સતત લાભ અને તે દ્વારા દયાનાભ્યાસના શાંત અને સુંદર વાતાવરણનો સદાજ-લાભ થાય છે. આ ઉપરાંત ચીલાચાલુ જીવનની દાંધલ-ધમાલથી બચી જવાય છે અને વધતા વધતા પુણ્યસંચયનો અને જ્ઞાનભક્તિનો લાભ સતત મળતો જ રહે છે. આ અનુભવસિદ્ધ હકીકતની અમે ગોરંટો સાચીએ છીએ.

જીવનશુદ્ધિ દ્વારા જીવનસિદ્ધિ માટેનો આને જ સંકલ્પ કરો, વિદ્યો અને લાભનો આયત્ન પણ કરો રહો અને સતત આગેપૂર્વે ટરતા જ રહો તો વિનયથી તમારો સદાજ નેષને ઉભી છે. ૐ શાંતિ

આભાનંદ

આભારદર્શન અને કૃતજ્ઞતા-જ્ઞાપન

સંસ્થાના સ્થાપનાકાળથી જ અનેક મહાનુભાવોએ પોતાની શ્રદ્ધા, દાનશીલતા, સત્કાર્યનિષ્ઠા અને વહીવટી કુશળતાથી તેને સ્વૈચ્છિક સેવાઓ આપી છે અને હજુ પણ આપી રહ્યાં છે; જે સૌ ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે. સંસ્થા તેવા સમસ્ત નામી-અનામી ભાઈ-બહેનોનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીને તેમના ગુણોની અનુમોદના કરે છે.

વર્તમાન ટ્રસ્ટીમંડળમાં સેવાઓ આપનાર

- (૧) શ્રી જયંતભાઈ એમ. શાહ ..... [મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી] ...મુબઈ
- (૨) શ્રી મનહરભાઈ ટી. જશવાણી .....મુબઈ
- (૩) ડૉ. શર્મિષ્ઠાબેન એમ. સોનેજી ..... અમદાવાદ
- (૪) શ્રી હેમેન્દ્રભાઈ બી. શાહ ..... અમદાવાદ
- (૫) શ્રી પ્રવિણભાઈ પી. દેસાઈ ..... અમદાવાદ
- (૬) શ્રી પ્રાણલાલભાઈ સી. શાહ ..... અમદાવાદ
- (૭) શ્રી હર્ષદભાઈ એસ. શાહ ..... અમદાવાદ
- (૮) શ્રી નિકુંજભાઈ સી. મહેતા ..... અમદાવાદ
- (૯) શ્રી દિલીપભાઈ જે. સંઘવી ..... અમદાવાદ
- (૧૦) શ્રી મુકેશભાઈ આર. શેઠ ..... અમદાવાદ
- (૧૧) શ્રી શ્રીપાલભાઈ આર. શાહ ..... અમદાવાદ

પૂર્વેનાં ટ્રસ્ટીમંડળમાં સેવાઓ આપનાર

- (૧) સ્વ. શ્રી ચંદુલાલ છોટાલાલ મહેતા [પ્રમુખશ્રી] ..... અમદાવાદ
- (૨) સ્વ. શ્રી હરિલાલ મોહનલાલ શાહ [મંત્રીશ્રી] ..... અમદાવાદ
- (૩) સ્વ. શ્રી શશીકાંતભાઈ નાગરદાસ ધ્રુવ .....મુબઈ
- (૪) સ્વ. શ્રી ભોગીલાલ શિવલાલ શાહ ..... અમદાવાદ
- (૫) સ્વ. શ્રી પાનાચંદભાઈ ભાઈચંદભાઈ મહેતા ..... અમદાવાદ
- (૬) શ્રી જશવંતલાલ સાકળચંદ શાહ ..... અમદાવાદ
- (૭) શ્રી શાંતિલાલ સી. મહેતા .....મુબઈ
- (૮) શ્રી રમણીકલાલ ઉમેદચંદ શેઠ ..... અમદાવાદ
- (૯) શ્રી રતિલાલ લાલભાઈ શાહ ..... અમદાવાદ
- (૧૦) શ્રી રસિકલાલ કેશવલાલ શાહ [વકીલ] ..... અમદાવાદ
- (૧૧) શ્રી જયંતિલાલ ત્રિકમલાલ સંઘવી [સહમંત્રી] ..... અમદાવાદ
- (૧૨) શ્રી ડોલરભાઈ હેમાણી ..... કલકત્તા
- (૧૩) શ્રી નવનીતભાઈ પી. શાહ ..... મદ્રાસ

**સંસ્થાને કાચમી અને અવારનવાર લાભ આપનાર પૂજ્ય સંતો, મહાત્માઓ,
આદરણીય વિદ્વાનો, સ્વાધ્યાયકારો તથા યોગના માર્ગદર્શક મહાનુભાવો**

(૧) પૂજ્ય શ્રી ભાનુવિજયજી મહારાજ	[સાગોડિયા તા. પાટણ]
(૨) પૂજ્ય શ્રી બંધુત્રિપુટી મહારાજ મ.સા. શાંતિનિકેતન, તીથલ]	[કીર્તિવિજયજી મ.સા. તથા જિનચંદ્રવિજયજી
(૩) સ્વ. યોગાચાર્ય પૂ. શ્રી મનુવર્યજી મહારાજ	[યોગ સાધન આશ્રમ, અમદાવાદ]
(૪) પૂજ્ય સ્વામી શ્રી અધ્યાત્માનંદજી	[શિવાનંદ આશ્રમ, અમદાવાદ]
(૫) પૂજ્ય પરમાનંદ સરસ્વતી	[સેવાસી, તા. જિ. આણંદ]
(૬) પૂજ્ય નિર્મદદાસજી	[કબીર આશ્રમ, સુઘડ]
(૭) આ. વિદ્વદ્વર્ય શ્રી મણિભાઈ ઝેડ. શાહ	[અમદાવાદ]
(૮) આ. વિદ્વદ્વર્ય શ્રી સકરચંદભાઈ વખારિયા	[કલોલ]
(૯) આ. ડો. શ્રીકુમારપાળભાઈ દેસાઈ	[અમદાવાદ]
(૧૦) આદરણીય વિદ્વદ્વર્ય શ્રી હરિભાઈ કોઠારી	[મુંબઈ]
(૧૧) યોગાચાર્ય શ્રી દુષ્યંતભાઈ મોદી	[વડોદરા]
(૧૨) આ. બા. ધ્ર. શ્રી ગોકુળભાઈ શાહ	[અમદાવાદ]
(૧૩) આદરણીય શ્રી વસંતભાઈ ખોખાણી	[રાજકોટ]
(૧૪) આ. શ્રી સુનંદાબેન ઘોરા	[અમદાવાદ]
(૧૫) આ. શ્રી ઉત્તમચંદભાઈ શાહ	[લીમડી-વડવા]
(૧૬) આ. શ્રી ખુશમનભાઈ ભાવસાર	[કોબા]
(૧૭) આ. શ્રી અનુપમભાઈ આર. શાહ	[મુંબઈ]
(૧૮) આ. પ્રા. ચંદ્રિકાબેન વી. પંચાલી	[બોટાદ]
(૧૯) આ. પં. શ્રી ધીરજલાલ મહેતા	[સુરત]
(૨૦) આ. ડો. શ્રી ચીનુભાઈ નાયક	[અમદાવાદ]
(૨૧) યોગશિક્ષકશ્રી રમેશભાઈ એચ. શાહ	[વડોદરા]
(૨૨) આદરણીય વિદ્વદ્વર્ય શ્રી રતનલાલજી	[વ્રતી આશ્રમ, ઇન્દોર]
(૨૩) આ. શ્રી જડે ગુરુજી	[કુંભોજ, કોલ્હાપુર]
(૨૪) આ. શ્રી ધન્યકુમાર ભોરે	[કારંજા]
(૨૫) પં. શ્રી હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીજી	[વરધરીવાળા]
(૨૬) આ. બહેનશ્રી સુખતાબહેન	[કુંભોજ, કોલ્હાપુર]
(૨૭) બા. ધ્ર. વંદનાબેન ગોસ્વામી	[ગઢડા શામળાજી]
(૨૮) આ. પં. શ્રી ડો. શેખરચંદજી જૈન	[અમદાવાદ]
(૨૯) આ. શ્રી મગનભાઈ પટેલ	[સુણાવ]

આ ઉપરાંત પૂર્વકાળમાં જેમના સલ્લંગ સ્વાધ્યાયાદિનો લાભ મળતો હતો તેવા સર્વશ્રી સ્વ. પૂ.
મુનિશ્રી સમંતભદ્રજી મહારાજ (કુંભોજ), પૂજ્ય ક્ષુલ્લક સ્વ. શ્રી સહજનંદજી મહારાજ, સ્વ. શ્રી વજુભાઈ

ખોખાણી, સ્વ. શ્રી ભોગીલાલ સંઘવી, શ્રી ચંપકલાલ દોશી (મોડાસા), સ્વ. શ્રી દલસુખભાઈ માલવાણિયા - તે સર્વને અમો ભાવપૂર્વક યથાયોગ્ય વંદના સહિત યાદ કરીએ છીએ.

વળી, ચાતુર્માસ સિવાય વિહાર કરતા અનેક સંત-સતીઓના દર્શન-સત્સંગાદિનો લાભ સંસ્થાના મુમુક્ષુઓને અવારનવાર મળતો જ રહે છે.

ભક્તિ-સંગીત પીરસનાર સહયોગીઓ અને સંસ્થાના પૂજા-ભક્તિના નિત્યક્રમોના કેટલાક મુખ્ય સંયોજકો

(૧) મુરબ્બી સાઘક શ્રી મથુરભાઈ જે. બારાઈ	૧. શ્રી રમણીકભાઈ શેઠ
(૨) શ્રી હર્ષદભાઈ પંચાલ	૨. શ્રી ઉમેશભાઈ રાવ
(૩) શ્રી શેફાલીબેન શાહ	૩. શ્રી દીપ્તિબેન બાવીશી
(૪) શ્રી જ્યોતીન્દ્રભાઈ દોશી	૪. શ્રી સુરેખાબેન શાહ
(૫) શ્રી કાંતિભાઈ સી. દેસાઈ	૫. શ્રી કિશોરભાઈ/નિર્મળાબેન શાહ
(૬) શ્રી પારેખ બહેનો	૬. શ્રી તરુબેન ગાંધી
(૭) શ્રી ભદ્રાબેન રાવણ	૭. શ્રી ચંદ્રકાંત એસ. શાહ
(૮) શ્રી રેખાબેન સુરેન્દ્રભાઈ શાહ	૮. શ્રી રાગિણીબેન શાહ
(૯) શ્રી પિકોલાબેન શાહ	૯. શ્રી કંચનબેન દોશી
(૧૦) શ્રી જયભાઈ તથા શ્રી અશોકભાઈ શાહ	૧૦. શ્રી પાનબેન શાહ
(૧૧) શ્રી ભરતભાઈ મહેતા	૧૧. શ્રી છાયાબેન શેઠ
(૧૨) શ્રી અમીબહેન ફોજદાર	૧૨. ડૉ. શર્મિષ્ઠાબેન સોનેજી
(૧૩) શ્રી મનસુખભાઈ બારોટ	૧૩. શ્રી મનહરભાઈ જશવાણી
(૧૪) શ્રી દેવરાજ મગનલાલ માર્તંડ	૧૪. શ્રી રમણભાઈ/દિવ્યાબેન ઘટ્યાદિ અનેક મુમુક્ષુ ભાઈબહેનો.

સાહિત્ય વિભાગની સેવાઓ

દિવ્યધ્વનિના તથા વૈવિધ્યપૂર્ણ સાહિત્યિક પ્રકાશન પ્રવૃત્તિઓમાં જેમનો વિશિષ્ટ સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે / થાય છે તે મહાનુભાવો.

(૧) પ્રો. શ્રી સુરેશભાઈ રાવલ	(૬) પ્રો. શ્રી જયંતભાઈ મોટ
(૨) વિદ્યાનિષ્ઠ શ્રી મિતેશભાઈ અરવિંદભાઈ શાહ	(૭) આ. શ્રી અશોકભાઈ પ્રાણલાલ શાહ
(૩) સંસ્કાર-સેવાનિષ્ઠ શ્રી જ્યોતીન્દ્રભાઈ દોશી	(૮) પં. શ્રી બાબુલાલ સિદ્ધસેન જૈન
(૪) પ્રો. શ્રી અરુણભાઈ ભાવસાર	(૯) શ્રી જશવંતલાલ સાકળચંદ શાહ
(૫) બા. બ્ર. શ્રી પ્રકાશભાઈ ડી. શાહ	(૧૦) સ્વ. શ્રી જયંતિભાઈ પોપટલાલ શાહ
	(૧૧) સ્વ. શ્રી હરિલાલ મોહનલાલ શાહ

આ ઉપરાંત જે લેખક, મહાનુભાવો સ્વાધ્યાય-પ્રવૃત્તિરૂપે ઉત્તમ લેખો, કવિતાઓ આદિ વિવિધ સાહિત્ય માટે માનદ્વેષો આપે છે / આપતા હતા, તેવા સર્વશ્રી મણિભાઈ શાહ, જયંતભાઈ શાહ, ખુશમનભાઈ, નીનાબહેન ભાવસાર, પ્રો. સુશ્રી ચંદાબહેન પંચાલી, ગોવિંદભાઈ રાવળ, ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ, મલુકચંદ રતિલાલ કામદાર, ડૉ. માંગુકિયા (રાજકોટ), બા.બ્ર. શ્રી ગોકુળભાઈ શાહ, બહેનશ્રી સુનંદાબેન વ્હોરા તથા મનસુખભાઈ બારોટ આદિ અનેક નામી-અનામી સૌના અમો આભારી છીએ.

સંસ્થાના કેટલાક ઘનિષ્ઠ સેવાભાવી યુવા કાર્યકરો

૧. શ્રી અરુણભાઈ બગડિયા
૨. સમસ્ત કારાણી પરિવાર
૩. શ્રી રામજીભાઈ મંડાલીવાળા
૪. શ્રી હિતેનભાઈ / હરિયા પરિવાર
૫. શ્રી શિરીષભાઈ / પદ્માબેન મહેતા
૬. શ્રી જયેશભાઈ શાંતિલાલ શાહ
૭. શ્રી અમૃતભાઈ / જયાબેન શાહ
૮. શ્રી શૈલેષભાઈ / પ્રતાપભાઈ મહેતા પરિવાર
૯. શ્રી અશોકભાઈ / શર્મિષ્ઠાબેન શાહ
૧૦. શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ / ચંદ્રિકાબેન ગોસલિયા
૧૧. શ્રી રામજીભાઈ રખિયાલવાળા
૧૨. શ્રી નીતિનભાઈ પારેખ પરિવાર
૧૩. ડૉ. રાજેશભાઈ સોનેજી પરિવાર
૧૪. શ્રી શરદભાઈ જશવાણી
૧૫. શ્રી શરદભાઈ ડેલીવાળા
૧૬. શ્રી હંસાબેન ભાવસાર પરિવાર
૧૭. શ્રી ચંપકભાઈ / રેખાબેન પરમાર્યા
૧૮. શ્રી કનુભાઈ એન. પટેલ

સંત-કુટિર અંગેની સેવાઓ

હાલના વર્ષોમાં, સંત-કુટિર અંગેની સ્વૈચ્છિક અને ભક્તિપૂર્ણ સેવાઓમાં સર્વશ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ શિવલાલ શાહ, કિશોરભાઈ, નિર્મળાબેન શાહ, મંગળાબેન પી. શેઠ, સુરેખાબેન શાહ, કંચનબેન દોશી, મુક્તાબેન મહેતા, ડૉ. શર્મિષ્ઠાબેન સોનેજી, ચીમનભાઈ કોઠારી. કરસનભાઈ પટેલ, ખાદરભાઈ ઠાકોર, દીનાબેન પંચમિયા તથા અવારનવાર અનેક અન્ય મુમુક્ષુ ભાઈબહેનો નિરંતર આપતા જ રહે છે અને સંત-સેવાનો અમુલ્ય લાભ લઈને પોતાનું આત્મહિત કરતા રહે છે.

આ ઉપરાંત ભોજનાલય આદિ સેવાઓમાં બહેનશ્રી કંચનબેન જે. સંઘવી, હીરાબેન કોઠારી, ઇંદિરાબેન જે. શાહ, શર્મિષ્ઠાબેન ગોંડલવાળા આદિનો સહયોગ વિશિષ્ટ અને પ્રસંશનીય રહ્યો છે.

બાંધકામ અને સુશોભન વિભાગની સેવાઓ

છેલ્લા પાંચ વર્ષોથી આ વિભાગનું કામકાજ ખૂબ જ ભક્તિભાવથી, નિષ્ઠાપૂર્વક, અંગત રસ લઈને અને પોતાનું જ ગણીને જેઓ સતત સંભાળી રહ્યાં છે તેવા આ. એન્જિનિયર શ્રી બીપીનભાઈ મણિયારના અમે આભારી છીએ. રખિયાલના મુમુક્ષુ ભાઈશ્રી કનુભાઈ પટેલે તથા હાલીસાના શ્રી બકાભાઈ સુથારે પણ પ્રાસંગિક સેવાઓ આપેલ છે.

નાણાકીય હિસાબ વિભાગની સેવાઓ

સંસ્થાના હિસાબોને ચેરીટી કમીશનર પાસે સુવ્યવસ્થિત અને નિયમિતપણે રજુ કરનાર વર્તમાન ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ શ્રી અજયભાઈ શાહ અને પૂર્વ ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ શ્રી ચીનુભાઈ એન. શાહનો પણ અમે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. શ્રી ચીનુભાઈ શાહે, સેવાભાવપૂર્વક સંસ્થાનું trust-deed પણ બનાવી આપ્યું હતું.

સંસ્થાના સ્ટાફ મેમ્બર્સ અને અન્ય પ્રકીર્ણ સેવાઓ

રોજ-બરોજનાં કાર્યમાં જે ભાઈ-બહેનો સેવા આપી રહ્યાં છે અને જેમની નિષ્ઠા અને સતત સહયોગ મળતાં રહ્યાં છે તેવા ઓફિસનાં, ભોજનશાળાનાં, ઓડિયો-વિડિયો વિભાગના, ગુરુકુળનાં, સુરક્ષા વિભાગનાં તથા સફાઈ વિભાગનાં સૌ ભાઈ-બહેનોને પણ આ અવસરે અમો વિશેષપણે યાદ કરીને અભિનંદન આપીએ છીએ.

કાર્યકરો

શ્રી વિનોદભાઈ ખરીદિયા (મેનેજરશ્રી)	શ્રી કિરણભાઈ જાદવ (ઓડિયો-વિડિયો વિભાગ)
શ્રી ચંદ્રકાંતભાઈ ડી. મહેતા	શ્રી હરીશભાઈ ચૌધરી
શ્રી જયદેવભાઈ ખારોટ	શ્રી પ્રેમજીભાઈ મહારાજ
શ્રી દશરથભાઈ પટેલ	શ્રી ઉષાબેન ચૂડાસમા
શ્રી બાબુભાઈ રાવળ	શ્રી મધુબેન દરબાર
શ્રી બાદરભાઈ ઠાકોર	શ્રી ચંદ્રિકાબેન દરબાર
શ્રી નરસિંહભાઈ પ્રજાપતિ (ગૃહપતિશ્રી)	શ્રી હસમુખભાઈ પંચાલ
શ્રી વાસુદેવભાઈ વ્યાસ	શ્રી જશવંતભાઈ દરબાર (માળી)
	શ્રી કનુભાઈ (સ્વચ્છતા વિભાગ)

ભારત સ્થિત અને વિદેશસ્થિત વર્તમાન અને ભૂતકાળના અનેક જિજ્ઞાસુઓ, સાધકો, સંતસેવકો અને સેવાનિષ્ઠ કાર્યકરો

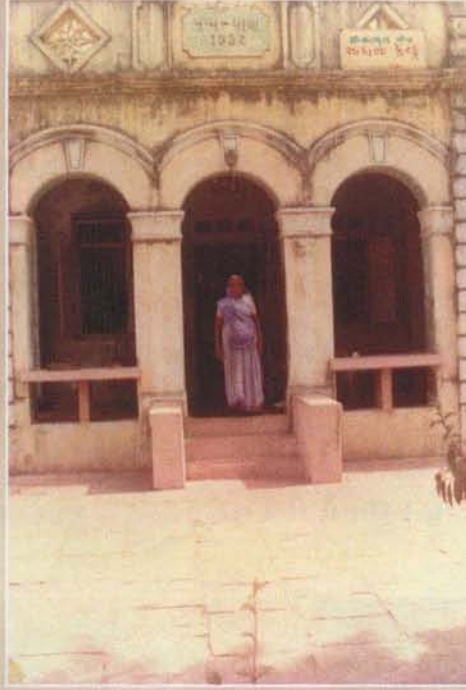
સંસ્થા એટલે જ સોહાર્દ્રપૂર્ણ સહયોગ આપનાર અને સેવા-સાધના-પરોપકારની ભાવનાથી પ્રેરાઈને, સંસ્થામાં રહીને કે સ્વ-સ્થાને રહીને તેના કાર્યમાં સહયોગ આપવાનું અને લાભ લેવાનું સુયોગ્ય સ્થાન. છેલ્લા પચીસ વર્ષના લાંબા ગાળામાં ભારતમાં તેમ જ વિદેશ-સ્થિત આવી વ્યક્તિઓની સંખ્યા ખૂબ જ મોટી થાય તે સ્વાભાવિક છે. આમાંના કેટલાંક સાધક ભાઈ-બહેનોએ તો સંપૂર્ણપણે કે મહદઅંશે અહીં જ રહીને સેવા-સમર્પણભાવથી અંતેવાસી જેવા થઈને રહેવાનું સ્વીકારેલ છે. ભવિષ્યમાં પણ બીજા અનેક જિજ્ઞાસુઓ તે પ્રકારે રહેશે એવી નિશ્ચિત સંભાવનાઓ છે. તેઓના સર્વેના નામ આપવા શક્ય પણ નથી અને યોગ્ય પણ નથી; કારણ કે તેઓ તો બૃહદ્ કોબા પરિવારનું જ એક અભિન્ન અંગ છે.

વળી તેવા મહાનુભાવોના નામ સંસ્થાની સામાન્ય સચિત્ર ઐતિહાસિક રૂપરેખામાં તથા દિવ્યધ્વનિના વિવિધ અંકોમાં આવી જાય છે; ત્યાંથી જોઈ લેવા વાચકવર્ગને નમ્ર વિનંતી કરીએ છીએ. ભારત અને વિદેશના જુદા જુદા વિભાગોમાં સક્રિય સહયોગીઓના નામ પ્રાદેશિક ધોરણે ઘણુંખરું દિવ્યધ્વનિમાં ટાઈટલ પેઈજમાં આપીએ છીએ, તેથી ત્યાંથી પણ મળી શકશે; જેમ કે મુંબઈ, અમદાવાદ, વડોદરા, રાજકોટ, સુરેન્દ્રનગર-લીંબડી, કલકતા, મદ્રાસ તથા યુ.એસ.એ., યુ.કે., કેન્યા ઇત્યાદિ.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પાઠશાળા—
અમદાવાદ

અમદાવાદનું
પુષ્પવીલાનું જુનું
મકાન જ્યાં તા. ૯-૫-
૧૯૭૫ના રોજ શ્રી
સત્શ્રુત - સેવા-
સાધના કેન્દ્રની
સ્થાપના થયેલ હાલ,
અહીં શ્રી
સદ્ગુરુપ્રાસાદ નામનો
સ્વાધ્યાય હોલ
આપણી સંસ્થાની
પ્રેરણાથી થયેલ છે.

અમદાવાદના સુશ્રાવક
શ્રી રસીકલાલ અચરતલાલ શાહે જે
જમીનમાંથી ૬૫૦૦ ચો. વાર જમીન આપણી
સંસ્થાને દાનમાં આપી તેનું દૈશ્ય.

આધ્યાત્મિક સાધના કેન્દ્ર, જેનું ભૂમિપૂજન તા.
૩-૫-૧૯૮૧ અને આ મકાનમાં.

તા. ૫-૯-૧૯૮૪ના રોજ સંતકુટિરનું મંગલ
ઉદ્ઘાટન.

૧૯૮૫માં ઉજવવામાં આવેલ દશાબ્દિ મહોત્સવમાં પધારેલ મહાનુભવો મંચ પર.

સંસ્થાનું નુતન નામકરણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આધ્યાત્મિક સાધના કેન્દ્ર વર્ષ ૧૯૮૬.

તા. ૫-૧૨-૧૯૮૨ના રોજ ભગવાન મહાવીર તથા કૃષ્ણાબુદેવના ચિત્રપટોની સ્થાપના ખૂબ ભક્તિભાવ પૂર્વક થઈ.

સ્વાધ્યાય હોલના પ્રવેશ દ્વારની નજીક મહાનુભવોની ઝલક.

નવી સાધના કુટિરોનું નિર્માણ.

ભગવાન પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિઓના દર્શન

ડૉ. સોનેજીનું ૧૯૬૯નું નિવાસસ્થાન જ્યાં તેઓને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો.

સંસ્થાના સ્વાગતકક્ષ તથા વેચાણ વિભાગ

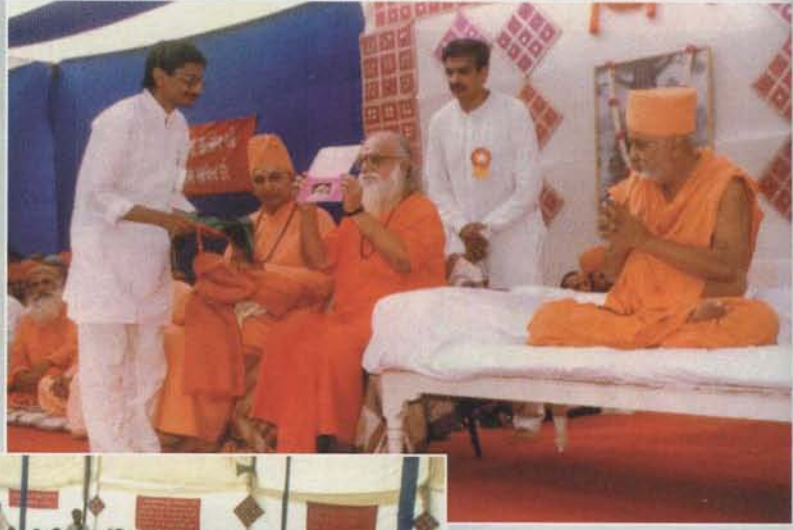

વિદ્યા - ભક્તિ - આનંદધામનું ઉદ્ઘાટન.
વર્ષ ૧૯૯૦માં તત્કાલીન ગર્વનરશ્રીનું વિદ્યા -
ભક્તિ - આનંદધામના શિલારોપણ નિમિત્તે
ઉદ્બોધન.

સ્વાધ્યાય હોલમાંથી પાછા ફરતા પૂજ્યશ્રી

વિદ્યા - ભક્તિ - આનંદધામની પ્રતિષ્ઠા નિમિત્તે લેવાયેલ આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોની ઝલક.

**વિદ્યા - ભક્તિ - આનંદધામની
પ્રતિષ્ઠા નિમિત્તે લેવાયેલ
આધ્યાત્મિક અને સાંસ્કૃતિક
કાર્યક્રમોની ઝલક.**

**યોગ-આરોગ્ય પદયાત્રાઓ શિક્ષક શિબિરો આદિ
સંસ્થાએ યોજેલ વિવિધ કાર્યક્રમો.**

ગુરુકુળના વિદ્યાર્થીઓ અને સંસ્થાના મુમુક્ષોઓ દ્વારા
વિવિધ સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો.

સંસ્થાએ યોજેલ પશુ-
નિદાન તથા જૂનાં વસ્ત્રોનું
વિતરણ - આદિ
પ્રવૃત્તિઓની ઝલક

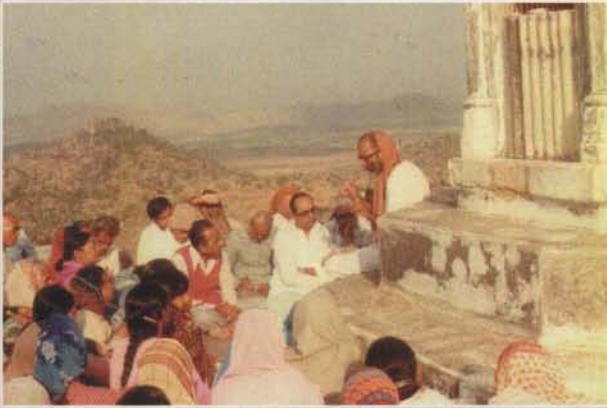
સંસ્થાએ યોજેલ રક્તદાન - નેત્ર - સામાન્ય રોગ નિદાન
સ્ત્રી-બાલકો રોગ નિદાન - આદિ પ્રવૃત્તિઓની ઝલક

ભારતમાં વિવિધ તીર્થોની યાત્રા.

संस्कार/शील्पकणा तथा प्राकृतिक सौंदर्यना समागमरूप तीर्थो.

વિદેશની વિવિધ
ધર્મચાત્રાઓની બોલતી
તસ્વીરો.

ઈ.સ. ૧૯૯૪થી ઈ.સ.
૨૦૦૦ સુધીની
વિદેશની વિવિધ
ધર્મયાત્રાઓની
બોલતી તસ્વીરો.

ઈ.સ. ૧૯૯૪ થી
ઈ.સ. ૨૦૦૦ સુધીની
વિદેશની વિવિધ
ધર્મયાત્રાઓની
બોલતી તસ્વીરો.

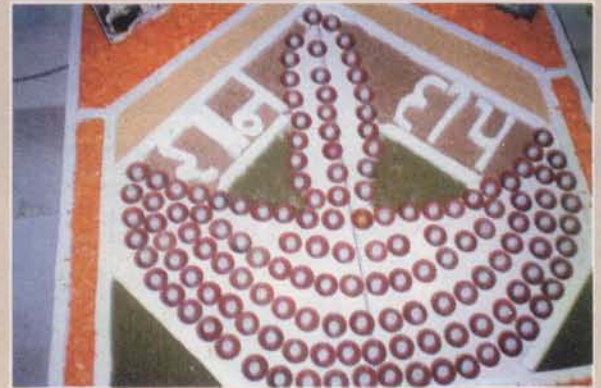
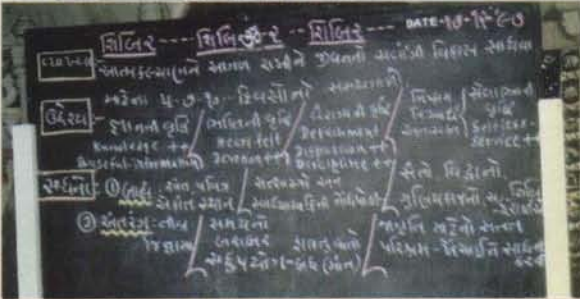
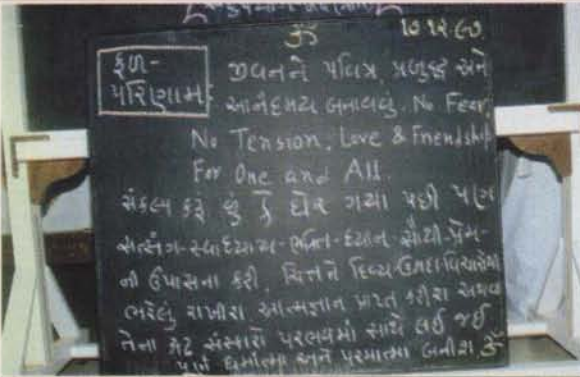

ભારતમાં અને વિદેશોમાં
વિવિધ સંતો સાથે.

← અર્વાચીન જૈન જ્યોતિર્ધરો - પુસ્તકનું મુંબઈમાં વિમોચન - ઉપસ્થિત મહાનુભાવો અને સેવાભાવી કાર્યકરો.

તત્વજ્ઞાનના વર્ગો લેતી વખતે બ્લેક બોર્ડ પરનું આલેખન.

પ્રતિષ્ઠાઓ, નવનિર્મિત સંસ્થાઓ, આત્મસિદ્ધિ શતાબ્દિ વર્ષ આદિ પ્રક્રિયા પ્રવૃત્તિઓની ઝલક.

સંસ્થાના વિકાસની સંક્ષિપ્ત તવારીખ

અખૂટ શ્રદ્ધા, સતત સાધના, સમર્પણ યોગ, સંઘર્ષમિશ્રિત સહયોગ
અને સતત પ્રેમ-પરિશ્રમની પચીસ વર્ષની મંગળ યાત્રાની તવારીખ :

સંસ્થાની ઉત્પત્તિની પૂર્વભૂમિકા :

ઈ.સ. ૧૯૭૫થી જેનો મંગળ પ્રારંભ થયેલ અને ૨૫ (પચીસ) વર્ષો સુધી સતત વિકાસશીલ રહેલી આ સંસ્થાની વિવિધલક્ષી છતાં મુખ્યપણે આધ્યાત્મિકલક્ષી પ્રવૃત્તિઓની સંસ્કારયાત્રાની ગતિવિધિ સારી રીતે સમજી શકાય તે માટે તેની સ્થાપનાના સંબોગો તરફ લઈ જનાર કેટલાક ખાસ બનાવોની પરંપરારૂપ પૂર્વભૂમિકાને પણ સમજવી જરૂરી લાગવાથી તે અત્રે વાચકવર્ગ સમક્ષ સાદર પ્રસ્તુત કરેલ છે.

ઈ.સ. ૧૯૬૯ની ૧૪ ફેબ્રુઆરીએ પોતાના જીવનનું આમૂલ અંતર-પરિવર્તન થતાં કોબાની આ સંસ્થાના પ્રેરક-આધસંસ્થાપકની (તે વખતના ડૉ. મુકુંદ સોનેજીની) જીવનદિશા ઝડપથી બદલાવા લાગી હતી. કૌટુંબિક અને વ્યાવસાયિક જવાબદારીઓને ગૌણ કરીને, સત્સંગ-ભક્તિ-સાહિત્યસર્જન-સ્વાધ્યાય-તીર્થયાત્રા અને નિવૃત્તિક્ષેત્રની સાધનાની દિશામાં સમય અને શક્તિનો ઉપયોગ હવે વધારે ને વધારે થવા લાગ્યો હતો.

ઉપરોક્ત સર્વ પ્રકારની સત્પ્રવૃત્તિઓ અને સાધનોનો પ્રારંભ, જે ઈ.સ. ૧૯૬૯થી વિશેષરૂપે અમલમાં આવ્યો તેની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિના, સમયગાળાની અપેક્ષાએ, મુખ્ય ચાર વિભાગો કરી શકાય :

- (૧) ઈ.સ. ૧૯૬૯થી ૧૯૭૪ : સ્વાધ્યાય, ભક્તિ અને આત્મચિંતનની મુખ્યતારૂપ પ્રથમ તબક્કો.
- (૨) ઈ.સ. ૧૯૭૫થી ૧૯૮૪ : ઉત્સાહપૂર્ણ તીર્થયાત્રાઓ, સતત સાહિત્ય-સર્જન અને સ્વાધ્યાય-સત્રોનાં આયોજનો દ્વારા સત્ય, અહિંસા, અનેકાન્તવિદ્યા અને પર્યાવરણરક્ષાના પ્રચાર-પ્રસારરૂપ બીજો તબક્કો.
- (૩) ઈ.સ. ૧૯૮૫થી ૧૯૯૩ : ભારતના વિવિધ રાજ્યો ઉપરાંત વિદેશ-યાત્રાઓ દ્વારા ધર્મપ્રભાવના; યુવાશિબિરો અને આધ્યાત્મિક શિબિરો દ્વારા ધર્મજાગૃતિ, તેમ જ કોબાની સંસ્થાના યૈવિધ્યપૂર્ણ વિકાસરૂપ ત્રીજો તબક્કો.
- (૪) ઈ.સ. ૧૯૯૪થી ૨૦૦૦ : સંસ્કારપ્રેરક યોગશિબિરો, વિદ્વદ્ગોષ્ઠિઓ, તત્ત્વજ્ઞાનસત્રો, આરોગ્યવર્ધક પ્રવૃત્તિઓ, ગુરુકુળ સંચાલન અને સાધકોના જીવનવિકાસલક્ષી અને આધ્યાત્મિક પ્રશિક્ષણરૂપ ચોથો તબક્કો.

(૧) સંસ્થાની સ્થાપના પૂર્વેનો પ્રથમ તબક્કો : (ઈ.સ. ૧૯૬૯થી ૧૯૭૪)

આ કાળ દરમિયાન ડૉ. મુકુંદભાઈ સોનેજીની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સ્વાધ્યાય, ભક્તિ અને ચિંતનની રહી. અભ્યાસના મુખ્ય મથકો અમદાવાદમાં પંચભાઈની પોળની શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પાઠશાળા અને હરિનગરનું નિવાસસ્થાન રહ્યાં. સર્વશ્રી જયંતિભાઈ પી. શાહ, ભોગીલાલ શાહ, ચંદુભાઈ મહેતા, હેમેન્દ્રભાઈ બી. શાહ, શકરાલાલ ગિરધરલાલ, રમણીકભાઈ શેઠ, રતિભાઈ લાલભાઈ શાહ, વિનોદભાઈ દલાલ, વિહ્વલભાઈ ભાવસાર, મણિલાલ લહેરચંદ, ચીમનભાઈ નાયક, જસૂદેવ, જ્યોતિબેન વગેરે તથા ઇડર, અમદાવાદ, મોરબી, રાજકોટ, નરોડા, ઉત્તરસંડા, અગાસ અને ચરોતર તથા સાબરકાંઠાના ગામોના

મુમુક્ષુઓના સમાગમનો ઠીકઠીક લાભ મળતો; પરંતુ મુખ્ય ઝોક વ્યક્તિગત સ્વાધ્યાય અને ભક્તિની વૃદ્ધિનો રહ્યો. આ સમયમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ગ્રંથનું ગહન અને સર્વાંગી અધ્યયન થયું. તેની સાથે સર્વશ્રી સમયસાર, પ્રવચનસાર આદિ આધ્યાત્મિક અને યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય, જ્ઞાનસાર અને જ્ઞાનાર્ણવ આદિ યોગ-ધ્યાનના શાસ્ત્રોનું મુખ્ય વાંચન-મનન રહ્યું અને પ્રધાન ઝોક ચિત્તની શુદ્ધિ, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ, અંતરંગ ભક્તિની સમૃદ્ધિ અને ધ્યાનાભ્યાસના સાતત્યનો રહ્યો. પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના ગુજરાતના વિવિધ આરાધનાધામો અને ભદ્રેશ્વર, શંખેશ્વર, મહેસાણાની તીર્થયાત્રાઓ ઉપરાંત એકાંત સાધના માટે ઘડર, ઉત્તરસંડા અને નરોડા (તે વખતે કુદરતી વાતાવરણવાળું)ના સાધના ક્ષેત્રોના નિવાસની મુખ્યતા રહી.

(૨) સંસ્થાની સ્થાપના તથા સાંસ્કૃતિક, સાહિત્યિક, આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓનો બીજો તબક્કો :

(ઈ.સ. ૧૯૭૫થી ૧૯૮૪)

(૧) પોતાની અંગત સાધનાની વૃદ્ધિ અર્થે તથા સહયોગીઓ અને મુમુક્ષુઓને પણ તેમાં સામેલ કરવાના આશયથી ડો. મુકુંદ સોનેજી (પૂ. આત્માનંદજી)ની નિશ્રામાં તા. ૯-૫-૭૫ના વૈશાખ સુદ-૧૦, વિક્રમ સંવત ૨૦૩૧ના ભગવાન મહાવીરના કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિના પવિત્રદિને, અમદાવાદના એલિસબ્રીજ ઉપનગરમાં મીઠાખળી છ રસ્તા પાસે 'પુષ્પવિલા' નામના મકાનમાં, ડો. શર્મિષ્ઠાબેનના સેટલ (settle) કરેલા ટ્રસ્ટની રુએ, ૭૦ જેટલા મુમુક્ષુ ભાઈ-બહેનોની હાજરીમાં શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રની પૂજા સાથે એક સંસ્થાનો પ્રારંભ થયો. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વચનામૃત - ઉપદેશ નોંધ - ૧૫માંથી પ્રેરણા લઈ આ સંસ્થાનું નામ 'શ્રી સત્શ્રુત - સેવા - સાધના કેન્દ્ર' રાખવામાં આવ્યું. અમદાવાદમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પાઠશાળા ઉપરાંત મીઠાખળીમાં, પંચભાઈની પોળમાં તળિયાની પોળમાં તથા ઉસ્માનપુરામાં ડો. સોનેજી (પૂજ્યશ્રી)ના સ્વાધ્યાયનો લાભ જિજ્ઞાસુઓને મળતો રહેતો. વળી, ડો. સોનેજીને સાબરકાંઠાના સંતશ્રી જેસીંગ બાવજી તથા જીતા બાવજી ઉપરાંત મુરબ્બી સર્વશ્રી સ્વ. ભોગીભાઈ સંઘવી, સ્વ. વજુભાઈ ખોખાણી, મણીભાઈ શાહ, ડો. ચીનુભાઈ નાયક, શકરચંદભાઈ વખારિયા, ડો. કુમારપાળભાઈ દેસાઈ, ડો. દલસુખભાઈ માલવણીયા જેવા અનેક વિદ્વાનોનો પણ સમાગમ થતો રહ્યો. ઉપરોક્ત સંસ્થાએ મુખ્યપણે શ્રુત-પ્રકાશનનું અને 'દિવ્યધ્વનિ' સંચાલનનું કાર્ય આગળ ધપાવ્યું. આ કાર્યમાં સર્વશ્રી સ્વ. જયંતિભાઈ પોપટલાલ, જશવંતભાઈ સાકળચંદ, સ્વ હરિભાઈ મોહનલાલ અને બા. ધ્ર. પ્રકાશભાઈ ડાહ્યાભાઈનું વિશિષ્ટ, પ્રશંસનીય અને બહુમુખી યોગદાન રહ્યું. વળી પરમકૃપાળુ દેવના અનુયાયીવર્ગનો (પાસ કરીને ઘાટકોપર, અમદાવાદ, રાજકોટ, કલકત્તા, મદ્રાસ, મોરબી અને કાવિઠા) સહયોગ પણ સાંપડ્યો.

(૨) આ ગાળા દરમિયાન ઘનિષ્ઠ સાહિત્ય-સર્જન, સમસ્ત ભારતના અનેક તીર્થધામોના દર્શન-સત્સંગ તેમ જ સામૂહિક સ્વાધ્યાય પ્રવૃત્તિની મુખ્યતા રહી. આ દરમિયાન સર્વશ્રી હરિભાઈ મોહનલાલ શાહ, બા. ધ્ર. ગોકુળભાઈ શાહ, જશવંતભાઈ સાકળચંદ, દલીચંદભાઈ દામાણી (રાજકોટ), વિનુભાઈ શાહ (લીંબડી), જયંતીભાઈ ભીમાણી, મનુભાઈ મોદી, સ્વ. પી. પી. દોશી, પારેખ બહેનો સૂર્યકાંતભાઈ શેઠ, દુર્લભજીભાઈ ખેતાણી, મનુભાઈ ખોખાણી, જયંતભાઈ શાહ, અરુણભાઈ બગડિયા, વસંતબેન, પ્રાણલાલભાઈ, ડોલરભાઈ હેમાણી અને કલકત્તાના મુમુક્ષુ ભાઈ-બહેનો વગેરે અનેક નવા મુમુક્ષુઓનો સમાગમ મુખ્ય રહ્યો. વળી, 'દિવ્યધ્વનિ' માસિકનો પ્રારંભ અને ત્વરિત વિકાસ થયો. આ ઉપરાંત ગુજરાતના અનેક ગ્રામ્યવિસ્તારો, ભારતના અનેક મહાનગરો તથા ખંભાત, કાવિઠા, વડવા, મોરબી,

વવાણિયા, રાજકોટ, ઘન્ટોર આદિ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની અનેક સંસ્થાઓમાં તથા મંદિરોમાં વૈવિધ્યપૂર્ણ સ્વાધ્યાય - પ્રવચનમાળાઓનું વિશાળ પાયા પર આયોજન થયું; તેમ જ સંસ્થાના વાર્ષિકોત્સવો નિમિત્તે અનેક શિબિરોનું આયોજન થયું. આમ, એક બાજુ સંસ્થાકીય પ્રવૃત્તિઓનો વ્યાપ, નવા નવા પ્રકાશનો, દૂર દૂરની દીર્ઘકાલીન તીર્થયાત્રાઓ અને 'દિવ્યધ્વનિ'ની સભ્યસંખ્યાની વૃદ્ધિ દ્વારા વિસ્તરતો ગયો; તો બીજી બાજુ વ્યક્તિગત અને સામૂહિક સાધનાની વૃદ્ધિ થતી ગઈ. ઈ.સ. ૧૯૭૫માં, સંસ્થાની સ્થાપના બાદની પ્રથમ મોટી તીર્થયાત્રા ઉત્તર અને પૂર્વ ભારતના તીર્થોની થઈ. [જુઓ તસવીર]

(૩) ઈ.સ. ૧૯૭૬ના ચાતુર્માસ દરમિયાન શ્રી અજિતનાથ દિગંબર જૈન મંદિર, અમદાવાદમાં ડૉ. સોનેજી (પૂ. આત્માનંદજી) તથા આદરણીય શ્રી ગોકુળભાઈએ આજીવન બ્રહ્મચર્યનો નિયમ લીધો. આ ઉપરાંત ડૉ. સોનેજીએ ઈ.સ. ૧૯૮૦માં પુન્નુર હીલ્સ (તામિલનાડુ)માં આદરણીય, બાલબ્રહ્મચારી વિદ્વદ્વર્ચ શ્રી માણિકચંદ્રજી ચવરેજી (કારંબા ગુરુકુળ) તથા મદ્રાસ સંઘની ઉપસ્થિતિમાં ભારતીય પદ્ધતિનો પોશાક પહેરવાનો અને અણુવતોનો પ્રારંભિક અભ્યાસ કરવાનો નિયમ લીધો હતો. તા. ૫-૭-૮૪ના રોજ તેઓએ પૂજ્ય મુનિશ્રી સમંતભદ્રજી મહારાજની આજ્ઞા અને આશીર્વાદથી 'આત્માનંદ' નામ પ્રસિદ્ધ તીર્થક્ષેત્ર શ્રી ગિરનારજીમાં ધારણ કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૮૪થી વાર્ષિક દિવાળી પુસ્તિકાની પરંપરાના પ્રથમ મણકા તરીકે 'જીવનઅમૃત'નો તથા ખાસ ચુવાપેટી માટેની શિબિરોનો પણ પ્રારંભ થયો. આ સમયગાળા દરમિયાન ભોજનશાળાનો શુભારંભ (તા. ૧-૯-૮૩) અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ સુશ્રાવક શ્રી નવનીતભાઈ પટેલના વરદ હસ્તે (પાર્શ્વનાથ કોરપોટેશનવાળા) થયો; તથા મહિલાભુવનનું ઉદ્ઘાટન દાનવીર શેઠશ્રી રસિકભાઈ અ. શાહના વરદ હસ્તે તા. ૧૯-૮-૮૪ના રોજ થયું.

(૪) આમ સંસ્થાની વૈવિધ્યપૂર્ણ અને સંસ્કારવર્ધક પ્રવૃત્તિઓમાં જિજ્ઞાસુઓનો ઉત્સાહ અને સંખ્યા વધતાં સંસ્થાને અમદાવાદમાં પોતાની પ્રવૃત્તિઓ માટે જગ્યા ઓછી પડવા લાગી. આ કારણથી કોઈ યોગ્ય એકાંત સ્થળે જગ્યા મળે તો નિવૃત્તિક્ષેત્રની સાધનાનું અને આશ્રમજીવન ગાળવાનું સરળ બને એ આશયથી યથાયોગ્ય સ્થાનની શોધ ચાલુ થઈ. પરંતુ આ કાર્ય સિદ્ધ થતા પહેલા ડોક્ટરશ્રીને કેટલીક ત્યાગી અને દૃષ્ટિસંપન્ન વિભૂતિઓનો ઘનિષ્ઠ અને કૃપાવંત સમાગમ થયો. મેરઠ-હસ્તિનાપુરના પૂજ્યશ્રી સહજાનંદજી મહારાજ (છોટે વર્ણીજી) અને કુંભોજ - કોલ્હાપુરના પૂજ્ય મુનિશ્રી સમંભદ્ર મહારાજ. બંને મહાનુભાવોએ જ્ઞાન-ભક્તિની વૃદ્ધિ સાથે સાથે ત્વરિત આધ્યાત્મિક વિકાસ અર્થે સંયમમાર્ગનું ગ્રહણ અને એકાંતક્ષેત્રમાં રહી ગૃહ વિરક્તિ સહિત સાધના કરવાની પ્રેરણા અને આજ્ઞા કરી. આમાં પણ પૂજ્યશ્રી સમંભદ્ર મહારાજના સમાગમનો વિશિષ્ટ લાભ તો લગભગ ૧૩ (તેર) વર્ષ સુધી વારંવાર મળતો જ રહ્યો. આ સત્સંગના માધ્યમથી નિવૃત્તિની સાધના સાથે, એકાંત ભૂમિકામાં રહીને પણ પોતાની સાધના સાથે, યોગ્ય સાધકો સાથે સામૂહિકસાધનાની પણ પ્રેરણા મળી, જ્ઞાનાર્જન વૃદ્ધિ પામ્યું અને શાસ્ત્રભક્તિમાં ઘણી વૃદ્ધિ થઈ. ડૉ. શ્રી સાથે રહેનારા અને તીર્થયાત્રા-સત્સંગમાં જોડાનારા ઘણાં બધાં સાધક-મુમુક્ષુઓને પણ મુનિશ્રીના સમાગમનો અને તીર્થયાત્રાઓનો વિશિષ્ટ લાભ મળતો રહ્યો.

(૫) ધીમે ધીમે સંસ્થાની સત્સંગ-સ્વાધ્યાય-ભક્તિની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓમાં લોકો ઠીકઠીક સંખ્યામાં રસ લેતા થયા. આ કારણથી મોટી જગ્યાની આવશ્યકતા ઊભી થતા સંસ્થાનું મુખ્ય મથક અમદાવાદની બહાર લઈ જવાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ અને આગળ વિચાર કરી ગયા તે પ્રમાણે યોગ્ય સ્થળની શોધમાં સત્પુરુષોના યોગબળથી સફળતા સાંપડી; જેનો અહેવાલ નીચે પ્રમાણે છે :

આધ્યાત્મિક સાધના કેન્દ્રનું નિર્માણ :

ઈ.સ. ૧૯૮૦થી ધીમેધીમે સંસ્થાની પ્રવૃત્તિઓનો વ્યાપ વધતાં, સાધના માટે એકાંતવાસની આવશ્યકતા જણાતાં અને શહેરના ધર્માલિયા જીવનથી દૂર રહેવાનું બને તો મોટી સંખ્યામાં બહારગામના સાધકો પણ આવીને રહી શકે, સામૂહિક સાધના સારી રીતે થઈ શકે તથા મધ્યવર્તી કાર્યાલય હોય તો સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ વધારે સક્ષમ, સગવડભરેલી અને કંઈક વિશાળ પાયા ઉપર થઈ શકે તેમ ટ્રસ્ટીઓને લાગ્યા કરતું. આ માટે ઈ.સ. ૧૯૮૧માં અમદાવાદના શેઠશ્રી રસિકલાલ અચરતલાલ શાહે તેમના મિત્રશ્રી ઠ. ના. શાહની પ્રેરણાથી દાનમાં આપેલી લગભગ ૬૫૦૦ ચો.વાર જમીન ઉપર, અમદાવાદથી ૧૬ કિ.મી.ના અંતરે અમદાવાદ-ગાંધીનગર હાઈવે ઉપર, નભોઈ ચોકડી પાસે, સાબરમતી નદીની નજીક શાંત, રમણીય અને પવિત્ર વાતાવરણમાં આધ્યાત્મિક સાધના કેન્દ્રનું નિર્માણ થયું. તેમાં ક્રમશઃ લગભગ ૧૫૦ ભાઈ-બહેનોના આવાસની, સ્વાધ્યાય-પ્રાર્થનાખંડની, ધ્યાનકક્ષ સહિત સંતકુટિરની, શ્રી મંદિરજીની તથા કાયમી ભોજનશાળાની ક્રમે ક્રમે વ્યવસ્થા થઈ.

તા. ૩-૫-૮૧ના રોજ સંસ્થાનું ભૂમિપૂજન આદ. સર્વશ્રી સ્વ. ચીમનભાઈ ચકુભાઈ શાહ સ્વ. દુર્લભજીભાઈ ખેતાણી અને રમણભાઈ ચી. શાહના વરદ્હસ્તે કરવામાં આવ્યું.

સંસ્થાનું બાંધકામ અંગેનું કામકાજ ઈ.સ. ૧૯૮૨માં ધીમે ધીમે શરૂ થયું. આ માટે સંસ્થાના પ્રમુખ સ્વ. શ્રી ચંદુભાઈ છોટાલાલ મહેતા, સ્વ. શ્રી શશીકાંતભાઈ નાગરદાસભાઈ ધ્રુવ, લંડન નિવાસી શ્રી નેમુભાઈ સી. ચંદેરિયા અને ડો. સોનેજી પરિવાર - પ્રત્યેક તરફથી રૂ. ૩૧,૦૦૦/-નું યોગદાન મળતાં સંસ્થાના નિર્માણકાર્યમાં વેગ આવ્યો. તા. ૫-૧૨-૮૨ના રોજ મૂળ સ્વાધ્યાય હોલમાં ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામી તથા પરમકૃપાળુદેવના ચિત્રપટોની સ્થાપના કરવામાં આવી; જેમાં રાજકોટ તથા મુંબઈના અગ્રણી મુમુક્ષુ ભાઈ-બહેનોએ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો હતો. ભગવાન શ્રી મહાવીરનું આ ચિત્રપટ બનાવવામાં મારુંગાના શ્રી ચીનુભાઈ ડેલીવાળાએ ખૂબ પ્રેમપરિશ્રમ લીધો હતો અને પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું ચિત્રપટ ઘાટકોપર નિવાસી શ્રી પ્રવિણભાઈ પી. દોશીએ સપ્તેમ્બર ભેટ આપ્યું હતું. ચિત્રપટોની પ્રતિષ્ઠા અને અનાવરણ વિધિ સ્થાનિક મુમુક્ષુઓ ઉપરાંત ઘાટકોપરથી ખાસ પધારેલ મુરબ્બી સર્વશ્રી મનુભાઈ મોદી, દુર્લભજીભાઈ ખેતાણી, મનુભાઈ ખોખાણી, રાજકોટના વસંતભાઈ ખોખાણી આદિ અનેક મહાનુભાવોની ઉપસ્થિતિમાં શ્રદ્ધેય ડો. સોનેજીએ અને શ્રી પ્રવિણભાઈ દોશીએ મંત્રોચ્ચારના જયજયકાર સહિત કરી હતું. આ બહેનશ્રી સુનંદાબેને 'અનાવરણ' શબ્દ પર સુંદર, માર્મિક પ્રવચન આપ્યું હતું. પ્રારંભિક અવસ્થામાં સંસ્થાએ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર સાહિત્ય-પ્રકાશન, ભારતના વિવિધ ગામો, નગરો અને મહાનગરોમાં જાહેર સ્વાધ્યાયમાળાઓ તથા સામૂહિક તીર્થયાત્રાઓનું જ રાખેલ.

સંસ્થાના બાંધકામ માટે ગુજરાતના રીટાયર્ડ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ એન્જિનિયર સ્વ. મુ. શ્રી દલપતભાઈ પી. શાહે શ્રદ્ધાપૂર્વક અને સ્વેચ્છાએ માનદ્ સેવાઓ લગભગ ૭ (સાત) વર્ષ સુધી આપી. દરરોજ એસ.ટી. બસમાં આવીને, પોતાના નાસ્તાનો ડબ્બો લઈને, લીમડાના વૃક્ષ નીચે ભોજન કરતાં. આમ અંગત રસ લઈને સંસ્થાના મુખ્ય મકાનનું, મહિલાભુવનનું, ભોજનશાળાનું, સંતકુટિરનું અને પ્રાથમિક સ્ટાફ ક્વાર્ટરનું નિર્માણ તેઓએ ઉત્તમ ભક્તિભાવથી અને ચીવટપૂર્વક કર્યું તેમ જ પોતે પણ સ્વાધ્યાય-ભક્તિનો લાભ અવાર-નવાર લીધો. તેઓનું આ યોગદાન ખરેખર અવિસ્મરણીય છે. આ ગાળામાં સંસ્થાને અનેક અન્ય મહાનુભાવોએ પણ વિવિધ પ્રકારે યોગદાન આપ્યું; પરંતુ તેમાંના પાંચ પ્રૌઢ, સદ્ગત મહાનુભાવોનો

વિવિધ રીતે જે સહયોગ સાંપડ્યો તેનાથી સંસ્થાનો પાયો મજબૂત બન્યો અને બીજા અનેક સાધકોને સાધના માટે આવવાની પ્રેરણા મળી. આ મહાનુભાવો તે -

(૧) સ્વ. શ્રી ચંદુલાલ છોટાલાલ મહેતા (અમદાવાદ) :

જેઓ સંસ્થાના સ્થાપનકાળથી જ તેના આજીવન પ્રમુખ રહ્યાં અને પ્રેરણા, શ્રદ્ધા, વ્યવહારકુશળતા, ઉદારતા અને વર્ષમાં લગભગ દશ મહિના સંસ્થામાં રહીને બહુમુખી સેવાઓ આપતા. તેઓશ્રી સૌ કોઈ નાના-મોટાના પ્રીતિપાત્ર હતા. તેમના ધર્મપત્ની તારાબેન અને કુટુંબના સભ્યો સંસ્થાના કાર્યોમાં હવુ પણ તેવી જ અનુમોદના કરી રહ્યા છે.

(૨) સ્વ. શ્રી હરિલાલ મોહનલાલ શાહ :

જેઓએ પોતાની ઉદ્યમશીલતા, સમર્પણભાવ, પત્રવ્યવહાર કુશળતા અને 'દિવ્યધ્વનિ' સંચાલન દ્વારા સંસ્થાને અનેક રીતે આગળ ધપાવી. તેમની ખાડિયા-અમદાવાદની ઓફિસ 'દિવ્યધ્વનિ'ના કાર્યાલય જેવી બની ગઈ. તેઓશ્રી વર્ષમાં નવ-દશ મહિના કોબામાં રહી ભક્તિ કરતાં, સ્વાધ્યાયો લખતાં અને તીર્થયાત્રાઓમાં ઉત્સાહથી ભાગ લેતા; જેમાં તેમના ધર્મપત્ની કાંતાબેનનો પણ પૂર્ણ સહયોગ રહેતો. પોતાના જીવનની બે વર્ષની ઉંજવણી તેઓએ પૂ. શ્રી આત્માનંદજીના સ્વાધ્યાયાદિમાંથી સંપાદિત કરેલ 'પરમાર્થ પ્રત્યે' નામના પુસ્તકનું પ્રકાશન કરીને કરી. હવુ પણ કાંતાબેન અને અન્ય કુટુંબીજનો સંસ્થા પ્રત્યે તેવો જ સદ્ભાવ રાખે છે.

(૩) સ્વ. ડૉ. રસિકભાઈ કે. શાહ (બર્માવાળા) સુરેન્દ્રનગર તથા

(૪) સ્વ. શ્રી બાબુભાઈ ટી. શાહ (લીંબડીવાળા) :

તેઓએ પોતાના જીવનના છેલ્લા ૧૨ વર્ષ પૂર્ણ સમર્પણતાથી સંસ્થામાં ગાળ્યા અને ડોક્ટર તરીકેની સેવાઓ ઉપરાંત પૂજ્યશ્રીની અને સંસ્થાની અનેકવિધ સેવાઓ કરી. જીવનના અંતિમ દિવસો સુધી આ બંને મહાનુભાવો તન-મન-ધનથી સંસ્થાને પોતાની જ જાણીને જીવ્યાં અને સર્વાંગ સહયોગ આપ્યો.

(૫) સ્વ. શ્રી પાનાચંદભાઈ મહેતા :

તેઓએ પોતાની વહીવટી શક્તિઓ અને મોટા સરકારી અમલદારની રુએ સંસ્થાના બાંધકામની પરવાનગી આદિ વિવિધ કાર્યોમાં સહયોગ આપ્યો અને 'દિવ્યધ્વનિ'માં પણ અનેક લેખો મોકલ્યાં.

સાબરકાંઠાના ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં પૂ. શ્રી જેસીંગ બાવજીના સાનિધ્યમાં દર વર્ષે ત્રણથી ચાર સત્સંગ મેળાવડા યોજાતા; જેમાં પૂજ્યશ્રી સક્રિયપણે રસ લેતા હતા. આ સમયગાળામાં પૂજ્યશ્રી સાન્નિધ્યમાં ઉત્તર ગુજરાત, ઉત્તર-પૂર્વ ભારત, દક્ષિણ-ભારત, બુંદેલખંડ, શ્રી સમેતશિખરજી, રાજસ્થાન તથા પરમકૃપાળુદેવના આરાધનાદામોની અનેક તીર્થયાત્રાઓ મુખ્યપણે રહી; જેના અંતર્ગત સત્સંગ, સંતદર્શન તથા તીર્થોદ્ધારમાં અર્થસહયોગનો સમાવેશ થાય છે.

સંસ્થા દ્વારા યોજાતી આ અનેક નાની-મોટી યાત્રાઓનું આયોજન, વ્યવસ્થા અને યાત્રિકોમાં ઉત્સાહ પ્રેરવાનું કામ પ્રશંસનીય રીતે સ્વ. શ્રી ભોગીભાઈ શિવલાલ શાહ પાટ પાડતા અને તેમાં તેમને ડા. શ્રી પ્રકાશભાઈ શાહનો સુંદર સહયોગ મળતો. અવારનવાર બા. ડા. શ્રી ગોકુળભાઈ પણ જોડાતા. રાજકોટ, મુંબઈ, અમદાવાદ અને સાબરકાંઠાના ભાઈ-બહેનો વિશાળ સંખ્યામાં ભાગ લેતા.

ઈ.સ. ૧૯૮૪ સુધીમાં સંસ્થા દ્વારા નીચેના ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા :

૧. સાધના સોપાન	૨. સાધક સાથી
૩. ભક્તિમાર્ગની આરાધના	૪. ભક્તામર સ્તોત્ર
૫. તત્ત્વસાર (મૂળ સંસ્કૃત અને હિંદી ટીકા સહિત)	૬. ખારસ અણુવેખ્ખા (નાની આવૃત્તિ ૧૯૮૪)
૭. તેનો તું બોધ પામ	૮. ધ્યાન-એક પરિશીલન.

[૩] ત્રીજો તબક્કો (ઈ.સ. ૧૯૮૫ થી ૧૯૯૩)

આ તબક્કા દરમિયાન સંસ્થાએ સ્થાનિક સ્તરે તેમ જ ભારતની બહાર પોતાની પ્રવૃત્તિઓનો વિશેષ વિસ્તાર કર્યો; જેની વિગત નીચે મુજબ છે :

(૧) ઈ.સ. ૧૯૮૫માં સંસ્થાના દશાબ્દી વર્ષની વિશાળ પાયા પર ઉજવણી કરવામાં આવી.

(૨) તા. ૨૮-૬-૮૬ના રોજ સંસ્થાના જિનમંદિરમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની વેદી પ્રતિષ્ઠા સહિત સ્થાપના કરવામાં આવી,

(૩) સંસ્થાની નૂતન નામકરણવિધિ (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આધ્યાત્મિક સાધના કેન્દ્ર) નિમિત્તે તા. ૪-૧૨-૮૬ થી તા. ૫-૧૨-૮૬ કુલ બે દિવસનો કાર્યક્રમ રાખવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે મોટી સંખ્યામાં મુમુક્ષુ ભાઈ-બહેનો પધાર્યા હતા.

(૪) તા. ૨૮-૬-૮૭ના રોજ સંસ્થાના જિનમંદિરનો પ્રથમ વાર્ષિકોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો. આ જ વર્ષે ઉદેપુરમાં ડૉ. આર.સી. જૈનના સહયોગથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આધ્યાત્મિક સાધના કેન્દ્રનો પ્રારંભ થયો.

(૫) ઈ.સ. ૧૯૮૭માં જૈન સેન્ટર, યુરોપના અધ્યક્ષ, લીસ્ટર નિવાસી ડૉ. શ્રી નટુભાઈ શાહ, સહકાર્યકર્તાઓ સાથે જુલાઈ માસમાં આપણી સંસ્થાની મુલાકાતે પધાર્યા હતા.

(૬) સને ૧૯૮૭, ૧૯૯૦ અને ૧૯૯૩ની પૂજ્યશ્રી આત્માનંદજીની વિદેશની ધર્મયાત્રાઓના આયોજન દ્વારા ભારતીય જીવનશૈલીના ઉચ્ચ સાંસ્કારિક મૂલ્યો, મહાવીર પ્રભુનો સંદેશ અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર-પ્રસાર યુ.કે., યુ.એસ.એ; કેન્યા, કેનેડા વગેરે અનેક દેશોમાં થયો. ધર્મપ્રભાવનાના આ કાર્યોમાં સ્થાનિક સેવાભાવી ભાઈ-બહેનો, વિદેશસ્થિત મુમુક્ષુઓ ઉપરાંત ખાસ કરીને યુ.કે.ના શ્રી નેમુભાઈ / મીનાબેન ચંદેરિયા, સ્વ. ચંચળબા મહેતા - બૃહદ્- પરિવારના સમસ્ત સભ્યો, શ્રી જયંતીભાઈ / પુષ્પાબેન શાહ, શ્રી વિનયભાઈ / શાંતાબેન શાહ, શ્રી કેશુભાઈ / નિર્મળાબેન સુમરિયા, શ્રી અભયભાઈ / મંગળાબેન મહેતા, શ્રી વિનુભાઈ / સુદાબેન શાહ, શ્રી હર્ષદભાઈ સંઘરાજકા પરિવાર, રાજીવભાઈ / ભારતીબેન શાહ, વીશા ઓશવાલ, નવનાત વણિક એસોસીએશનના અને મહાવીર ફાઉન્ડેશનના હોદ્દેદારો તથા યુ.સ.એ.ના સર્વશ્રી પ્રફુલ્લભાઈ સુદાબેન લાખાણી, સ્નેહલભાઈ / પરેશાબેન, મહેન્દ્રભાઈ / વીણાબેન ખંધાર, પ્રવિણભાઈ / ભારતીબેન મહેતા, ડૉ. કિરીટભાઈ / ગિરીશભાઈ / સુશીલાબેન શાહ, રજનીકાંત / વર્ષાબેન મોદી, દિલીપભાઈ / સુષ્માબેન, વીરેન્દ્રભાઈ / ઉવર્ષાબેન, સતીશભાઈ / વૈશાલિબેન, જશવંતભાઈ / સ્મિતાબેન, બચુભાઈ મહેતા પરિવાર, નરેનભાઈ / નીનાબેન પાટડિયા, કિશોરભાઈ ઘેલાણી પરિવાર, જયોતીન્દ્રભાઈ / જયશ્રીબેન સોનેજી, કનૈયાલાલ / જયશ્રીબેન બાફુના પરિવાર, કિશોરભાઈ / ઉષાબેન શેઠ, ડૉ. મહેન્દ્ર નાણાવટી પરિવાર, પ્રશાંતભાઈ

/ વર્ષાબેન, પ્રવિણભાઈ / કલ્પનાબેન શાહ પરિવાર (Lansdale), કનુભાઈ / દિવ્યાબેન જાજલ, ફીનીક્સના, હર્ષદભાઈ / લતાબેન દેસાઈ, શિકાગો, હ્યુસ્ટન, ડેટ્રોઇટ અને રોચેસ્ટરના અનેક મુમુક્ષુ ભાઈ-બહેનો, કેન્યાના સોમચંદભાઈ / જયાબેન શાહ, કેશુભાઈ / પુષ્પાબેન, દીર્ઘાબાઈ / સરલાબેન દોશી - સમસ્ત પરિવાર, સ્વ. રમણિકભાઈ / તારાબેન ચુડગર, મનુભાઈ / હેમીબેન ઘણાણી, મનુભાઈ સોજપર - પરિવાર, વીશા ઓશવાળ સંઘના હોદ્દેદારો વગેરે અનેક નામી-અનામી મુમુક્ષુ ભાઈ-બહેનોએ વિશિષ્ટ યોગદાન આપ્યું.

(બ) ઈ.સ. ૧૯૮૮માં આપણી સંસ્થામાં સામૂહિક વૃદ્ધારોપણનો કાર્યક્રમ રાકવામાં આવ્યો.

(૮) તા. ૧૫-૫-૮૯ના રોજ સાધના કુટિરોના ખાતમુહૂર્તની વિધિ સંસ્થાના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી શ્રી જયંતભાઈ શાહના હસ્તે કરવામાં આવી.

(૯) તા. ૩-૨-૯૦ના દિવસે 'વિદ્યા-ભક્તિ-આનંદધામ'ની શિલાબ્યાસવિધિ તે વખતના ગુજરાતના ગવર્નર શ્રી આર.કે. ત્રિવેદીના વરદ હસ્તે કરવામાં આવી.

(૧૦) તા. ૨૩-૧૦-૯૦ના રોજ લંડનના બર્કીંગહામ પેલેસમાં, આંતરરાષ્ટ્રીય જૈન સમાજ તરફથી W.W.F. ના વડા પ્રીન્સ ફીલીપ્સને 'જૈન ડેક્લરેશન ઓન નેચર' સમર્પિત કરવામાં આવ્યું હતું ત્યાં તેના એક અગ્રણી તરીકે પૂજ્યશ્રી પણ હાજર હતા અને નવકારમંત્રના રટણથી કાર્યક્રમનો મંગળ પ્રારંભ પણ તેમણે કર્યો હતો.

(૧૧) ડિસેમ્બર ૧૯૯૧માં 'વિદ્યા-ભક્તિ-આનંદધામ'નું ઉદ્ઘાટન પ.પૂ. ધર્મધુરંધર શ્રી પ્રમુખસ્વામીના હસ્તે થયું.

આ પ્રસંગે ત્રિદિવસીય મહોત્સવમાં શોભાયાત્રા, સ્વાધ્યાય, ધર્મ-ગોષ્ઠિની બેઠકો, ભક્તિસંઘ્યાઓ, સ્વાધ્યાય હોલમાં ગુરુજનોનાં ચિત્રપટો, સૂત્રો, મંત્રો તથા સરસ્વતી માતાની મૂર્તિના અનાવરણવિધિના કાર્યક્રમો ઉપરાંત પૂજ્ય મોરારીબાપુ વગેરે સંતો, વિદ્વાનો, શ્રેષ્ઠીઓ વગેરેના સ્વાધ્યાય-પ્રવચનોનો લાભ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના અનુયાયીઓ અને આગંતુક ભક્તજનોએ વિશાળ સંખ્યામાં લીધો હતો. આ પ્રસંગે સંસ્થાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ રજૂ કરતી 'તીર્થાવલિ'નું વિમોચન સ્વ. પૂજ્ય યોગાચાર્ય શ્રી મનુવર્ચજી મહારાજે કર્યું હતું.

(૧૨) વિશ્વધર્મ પરિષદના કાર્યકારી અધ્યક્ષના નિમંત્રણને માન આપીને ઈ.સ. ૧૯૯૩માં શિકાગો (અમેરિકા)માં યોજાયેલ 'વિશ્વધર્મપરિષદ'માં પૂજ્યશ્રી આત્માનંદજીએ ભાગ લીધો હતો. આ પરિષદમાં પૂજ્યશ્રીએ 'પ્રાર્થના' તથા 'આત્મસાક્ષાત્કાર' જેવા વિષયો પર મનનીય પ્રવચનો આપ્યા હતાં.

(૧૩) તા. ૩૦-૫-૯૩ના રોજ સંસ્થામાં રોગનિવાન કેમ્પ યોજવામાં આવ્યો હતો; જેનો રરપ જેટલા દર્દીઓએ લાભ લીધો હતો.

(૧૪) આ તબક્કાની સ્વાધ્યાય પ્રવૃત્તિઓ મુખ્યપણે રાજકોટ તથા ઘાટકોપરના શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનમંદિરોમાં, મુંબઈના વિવિધ ઉપનગરોમાં, કચ્છ, પૂના, કલકત્તા, સાબરકાંઠા જિલ્લાના લક્ષ્મીપુરા, ગોધમજી, ઘડર, ચિત્રોડા વગેરે અનેક નાના-મોટા નગરોમાં સ્વાધ્યાયસત્રો અને પ્રવચનમાળાઓ રૂપે થઈ. વિશેષ વિગતે જોઈએ તો તા. ૨૫-૧૨-૮૮થી તા. ૩૦-૧૨-૮૮ સુધી સંસ્થામાં યોજાયેલ પંચદિવસીય જ્ઞાનસત્રમાં પંડિત શ્રી મધુકર ગડેકર ખાસ નાગપુરથી પધાર્યા હતા. તા. ૨૮-૧૨-૮૯ના દિવસે ગુજરાત

વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ મુકામે 'વિશ્વશાંતિમાં જૈન દર્શનનું યોગદાન' - વિષય પર પૂજ્યશ્રી આત્માનંદજીએ મનનીય પ્રવચન આપ્યું હતું. આ ઉપરાંત માણેકબાગ હોલ, અમદાવાદમાં તા. ૬-૯-૯૦ થી તા. ૧૨-૯-૯૦ દરમિયાન 'જ્ઞાન-ભક્તિ-પારાયણ યજ્ઞ' અને ઓક્ટોબર-૧૯૯૩માં 'અધ્યાત્મ પારાયણ સપ્તાહ'નું આયોજન સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું; જેમાં પૂજ્યશ્રી આત્માનંદજી તથા અન્ય સંત-વિદ્વાનોના સ્વાધ્યાયોનો લાભ અમદાવાદની વિશાળ જનતાએ લીધો હતો.

(૧૫) જીવનવિકાસલક્ષી યુવાશિબિરોનો પ્રારંભ :

આ તબક્કા દરમિયાન આદ. યોગાચાર્યશ્રી દુષ્યંતભાઈ મોદીના સહયોગથી ઈ.સ. ૧૯૮૮ના મે મહિનાથી યુવાનો માટેની જીવનવિકાસલક્ષી શિબિરોનો પ્રારંભ થયો; જે દર વર્ષે હજુ પણ યોજવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ઈ.સ. ૧૯૯૨માં સંસ્થાના વાર્ષિકોત્સવ નિમિત્તે ત્રિદિવસીય શિબિર તથા ગુરુપૂર્ણિમા નિમિત્તે ઉપશમ - વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ અર્થે સંસ્થામાં નવ દિવસની શિબિર યોજવામાં આવી હતી. તા. ૨-૧૨-૯૩થી તા. ૮-૧૨-૯૩ સુધી સેવા - સાધના - સમર્પણ દિનની ઉજવણી કરવામાં આવી હતી; જેમાં પૂજ્યશ્રી જિનચંદ્રજી મહારાજ ખાસ પધાર્યા હતા. આ ઉપરાંત અનેક નાની-મોટી શિબિરોનું આયોજન આ તબક્કા દરમિયાન થયું.

(૧૬) આ તબક્કાની તીર્થયાત્રાદિ પ્રવૃત્તિઓ જોઈએ તો પૂજ્યશ્રી આત્માનંદજીના સાન્નિધ્યમાં કુંભોજ, કુંથલગિરિ, પૂના, તારંગા, કલકતા, પૂર્વભારતના તીર્થો, બાવનગજાદિ મધ્યપ્રદેશના તીર્થો, શ્રી સમ્મેદશિખર આદિ અનેક તીર્થયાત્રાઓનું આયોજન કરવામાં આવ્યું; જેમાં દેશ-વિદેશના અને સ્થાનિક ભાઈ-બહેનોએ ભાગ લઈ સ્વ-પર કલ્યાણ સાધ્યું હતું.

(૧૭) આ તબક્કા દરમિયાન મુમુક્ષુઓની ૧૪ મોટી કુટિરો બંધાઈ તેમ જ લગભગ ૬૦ ફૂટ જેટલી ઊંચી અને ૫૦,૦૦૦ (પચાસ હજાર) લીટરની ક્ષમતાવાળી ટાંકી બંધાઈ, જેથી ભાવોમાં પણ ૨૪ કલાક પાણીની ઉપલબ્ધિ થઈ શકે.

આ તબક્કા દરમિયાન વિવિધ સાહિત્યનું પ્રકાશન સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવ્યું. જેની વિગત નીચે મુજબ છે.

(૧) ઈ.સ. ૧૯૮૫ના સંસ્થાના 'દશાબ્દી મહોત્સવ' દરમિયાન 'આત્મસ્મૃતિ ગ્રંથ'નું વિમોચન સાયલા આશ્રમના સંસ્થાપક સ્વ. પૂ. લાડકચંદ્રજી બાપુના વરદ્ હસ્તે થયું. આ ગ્રંથમાં સંસ્થાના ઇતિહાસ ઉપરાંત વિદ્વાનોના લેખો તથા વૈવિધ્યપૂર્ણ અને રસમય સામગ્રી આપવામાં આવેલી છે.

(૨) ઈ.સ. ૧૯૮૫માં પૂ. શ્રી જિનેન્દ્રવર્ણીજી લિખિત તથા આદ. બહેનશ્રી સુનંદાબહેન વોરા દ્વારા ગુજરાતીમાં અનુવાદિત 'શાંતિપથદર્શન ભાગ-૧'નું વિમોચન આદરણીય શ્રી નવનીતભાઈ પટેલના હસ્તે કરવામાં આવ્યું.

(૩) ઈ.સ. ૧૯૮૬માં આદ. સુનંદાબેન વોરા દ્વારા ગુજરાતીમાં અનુવાદિત 'શાંતિપથદર્શન ભાગ-૨'નું વિમોચન કરવામાં આવ્યું.

(૪) ઈ.સ. ૧૯૮૭માં 'દૈનિક-ભક્તિ સ્વાધ્યાય'ના નવા સંસ્કરણનું વિમોચન આદ. મુ. ગાંધીવાદી વિચારસરણીના પ્રખર હિમાયતી શ્રી નવલભાઈ શાહના વરદ્ હસ્તે કરવામાં આવ્યું. (તા. ૧૦-૫-૮૭)

(૫) ઈ.સ. ૧૯૮૮માં 'સાધક-ભાવના'નું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું.

(૬) પૂ. શ્રી આત્માનંદજી લિખિત 'અર્વાચીન જૈન જ્યોતિર્દરો' પુસ્તકનું વિમોચન તા. ૧-૧૦-૮૮ના રોજ માનવસેવા સંઘ હોલ, માટુંગા, મુંબઈ મુકામે, મુંબઈ હાઈકોર્ટના જસ્ટીસ શ્રી કેવ્યાના

શુભહસ્તે કરવામાં આવ્યું.

(બ) ઈ.સ. ૧૯૯૧માં 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વિશેષાંક'નું વિમોચન આદ. શ્રી વજુભાઈ ખોખાણીના વરદહસ્તે કરવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે કૃપાળુદેવના ૧૨૫મા જન્મદિન નિમિત્તે આદ. શ્રી ન્યાલચંદભાઈ વોરા પધાર્યા હતા.

(૮) ઈ.સ. ૧૯૯૧માં 'આચાર્ય વિદ્યાસાગર વિશેષાંક'નું વિમોચન કરવામાં આવ્યું હતું.

(૯) ઈ.સ. ૧૯૯૧માં 'અધ્યાત્મ-જ્ઞાન પ્રવેશિકા' (હિન્દી) 'અધ્યાત્મતત્ત્વ પ્રશ્નોત્તરી' પુસ્તિકાનું પ્રકાશન કરવામાં આવ્યું હતું.

(૧૦) તા. ૧૯-૭-૯૨ના ગુરુપૂર્ણિમાના શુભ દિને આચાર્યશ્રી 'સમંતભદ્ર વિશેષાંક'નું વિમોચન મહાવીર બ્રહ્મચર્યાશ્રમ કારંબ (મહારાષ્ટ્ર)ના અધિષ્ઠાતા, બા. બ્ર. શ્રી માણિકચંદ્રજી ચવરેના વરદ હસ્તે કરવામાં આવ્યું.

(૧૧) તા. ૩-૭-૯૩ના દિવસે 'શ્રી ગણેશપ્રસાદ વર્ણી' (બડે વર્ણીજી) વિશેષાંકનું વિમોચન જૈન સમાજના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન, સતના-નિવાસી આદરણીય શ્રી નીરજજી જૈન દ્વારા કરવામાં આવ્યું.

(૧૨) ઈ.સ. ૧૯૮૭માં સંસ્થા દ્વારા સુવાક્યોનું કેલેન્ડર બહાર પાડવામાં આવ્યું.

ઉપર જણાવેલા બધા બાંધકામોમાં અને વિશેષ કરીને નવા સ્વાધ્યાય-હોલના નિર્માણકાર્યમાં સિંહફાળો આપનાર, મૂળ ઘાટકોપરનિવાસી, આદ. મુ. શ્રી જયંતભાઈ એમ. શાહ છે, જેમણે પોતાની આગવી કોઠાસૂઝ, ગૃહનિર્માણકલાની નિષ્ણાતતા અને સતત પ્રેમપરિશ્રમથી આ કાર્ય સિદ્ધ કર્યું અને તેમાં તેમને સ્વ. શ્રી શશીકાંતભાઈ ધ્રુવ અને અન્ય અનેક મહાનુભાવોનો પણ સુંદર સહયોગ મળ્યો. મુ. ચંદુભાઈની ચિરવિદાય પછી આજદિન સુધી સંસ્થાનું વહીવટી સુકાન તેઓએ ખૂબ ખંત, પ્રેમ અને વહીવટી કૌશલ્યથી પાર પાડીને સૌનો પ્રેમ સંપાદિત કર્યો છે અને સંસ્થાના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી તરીકે સફળતાપૂર્વકની સેવાઓ આપી રહ્યાં છે. આ બધાં કાર્યોમાં તેમના ધર્મપત્ની શ્રીમતી ઇન્દિરાબેનનો તથા સમસ્ત પરિવારનો પણ તેમને સુંદર સહયોગ મળતો રહે છે. છેલ્લા લગભગ છ વર્ષથી તો તેઓ વર્ષમાં નવથી દસ મહિના કોબા રહીને સાધના-સેવા, તત્ત્વજ્ઞાનના વર્ગો તથા 'દિવ્યધ્વનિ'માં સુંદર લેખો આપી અનેક રીતે સંસ્થાકીય ઉન્નતિમાં વિશિષ્ટ સહયોગ આપી રહેલ છે.

(૪) ચોથો તબક્કો : (ઈ.સ. ૧૯૯૪થી ૨૦૦૦)

આ ગાળા દરમિયાન સંસ્થાનો વિકાસ નિરંતર ચાલુ જ રહ્યો છે; જેમાં ભારતના વિવિધ તીર્થોની યાત્રાઓ, યુવા-શિબિરોનું આયોજન તથા યોગચાર્ય શ્રી દુષ્યંતભાઈ મોદીના પ્રેમ-પરિશ્રમથી યોગ-આરોગ્ય અંગેની અનેક શિબિરો અમદાવાદ, સાબરકાંઠા જિલ્લાઓમાં થઈ. શ્રી આત્મસિદ્ધિ રચના શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે સમસ્ત ગુજરાત તથા મંબઈના વિવિધ ઉપનગરોમાં લગભગ સો જેટલાં શ્રી આત્મસિદ્ધિના પાઠાચણોનું આયોજન થયું અને ૨૪ નવી મુમુક્ષુ કુટિરોનું નિર્માણ થયું. સંસ્થાના નવા સ્વાગતકક્ષ અને વેચાણ-વિભાગનો મંગળ-પ્રારંભ, ન્યૂયોર્કના આપણા વિશિષ્ટ આત્મીયજન અને મુમુક્ષુ શ્રી પ્રફુલભાઈ સુધાબેન લાખાણીના સૌજન્યથી, તા. ૫-૭-૯૫ના રોજ ખૂબ ઉલ્લાસપૂર્ણ વાતાવરણમાં થયા. મુ. શ્રી વસનજીદાદા તથા શ્રી અનુપચંદદાદાએ સુગતિમરણની સંલેખનાપૂર્વક આરાધના કરીને સંસ્થામાં જ દેહ છોડ્યો.

★ આ તબક્કા દરમિયાન ઈ.સ. ૧૯૯૮ તથા ૨૦૦૦ની વિદેશની તીર્થયાત્રાઓ ઉલ્લાસભાવપૂર્વક સંપન્ન થઈ. વળી, તારંગા, ઇડર, રામટેક કારંબદિ મહારાષ્ટ્રના તીર્થો, ઉત્તરભારતના તીર્થો, મહેસાણા,

બાંધણી, અગાસ વગેરે તીર્થધામોની યાત્રાઓ સંપન્ન થઈ. તા. ૧૫-૨-૯૮થી તા. ૨૦-૨-૯૮ સુધી સાબરકાંઠાના વિવિધ ગ્રામ્ય વિસ્તારોની ધર્મયાત્રા તથા આંશિકા પદયાત્રા (હાંસલપુરથી ઇડર)નું આયોજન કરવામાં આવ્યું.

અધ્યાત્મજ્ઞાનની શિબિરોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ તબક્કા દરમિયાન ઈ.સ. ૧૯૯૪માં ગુરુપૂર્ણિમા નિમિત્તે શિબિરનું આયોજન થયું; જેમાં આદરણીયશ્રી નીરજ જૈન (સતના મ.પ્ર.) તથા અન્ય વિદ્વાનો પધાર્યા હતા. તા. ૨૬-૨-૯૫ના દિવસે યોગાર્ય શ્રી દુષ્યંતભાઈ મોદીના સહયોગથી શ્રી બળવંતરાય નિસર્ગોપચાર કેન્દ્ર, વડોદરામાં શિબિરનું આયોજન થયું.

આ તબક્કાની સ્વાધ્યાય પ્રવૃત્તિઓ તરફ નજર કરીએ તો માણેકબાગ હોલ, અમદાવાદમાં તા. ૧૯-૯-૯૪થી તા. ૨૫-૯-૯૪ - પંચ દિવસીય સ્વાધ્યાય-ભક્તિસત્રનું આયોજન થયું હતું તથા તા. ૪-૧૦-૯૬થી ૬-૧૦-૯૬ 'સર્વમાન્ય પ્રાર્થના' વિષય પર પૂ. શ્રીએ મનનીય સ્વાધ્યાયો આપ્યાં હતાં. તા. ૨૪-૫-૯૭થી ૨૯-૯-૯૭ સુધી નવરંગપુરા અમદાવાદમાં 'ભારતીય સંતોની પ્રેમ અમીરસધારા' વિષયને આધારે પૂજ્યશ્રીના સ્વાધ્યાયના કાર્યક્રમો યોજાયા હતાં. આ ઉપરાંત આ સમય દરમિયાન સાચલા, રામકૃષ્ણમિશન (મણીનગર), રામદાસ આશ્રમ-ભાવનગર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ-અમદાવાદ, 'રણછોડધામ' - નાંદોલ તથા રખિયાલના શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રાર્થના મંદિરમાં, પૂજ્ય આત્માનંદજીના સ્વાધ્યાયના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું.

તા. ૯-૧૧-૯૭ના દિવસે બ્રહ્મક્ષત્રિયવાડી, અમદાવાદમાં ડો. સોનેજી હોસ્પિટલને ૩૧ વર્ષ પૂરા થયા તે નિમિત્તે સ્વાધ્યાય તથા સાધર્મીનિરસાલ્યનું આયોજન થયું. ઈ.સ. ૧૯૯૮ ફેબ્રુઆરીમાં ભોળાનાથ જેસીંગભાઈ સંશોધન સંસ્થાના ઉપક્રમે ત્રિદિવસીય વ્યાખ્યાનમાળામાં પૂજ્યશ્રીના સ્વાધ્યાયોનો કાર્યક્રમ સાન્નિદ્ય સંપન્ન થયો.

મે ૧૯૯૫માં ત્રીનમૂર્તિ, બોરીવલી, મુંબઈમાં તથા ચિંચણીમાં જીવન-વિકાસલક્ષી શિબિરો રાખવામાં આવી. જેમાં આદરણીય સર્વશ્રી ડો. હરિભાઈ કોઠારી, અંબુભાઈ શાહ, રમણીકભાઈ ઘેલાણી, અનુપમભાઈ શાહ વગેરે મહાનુભાવોનો સાથ-સહકાર સાંપડ્યા હતા. તા. ૬-૭-૯૫થી ૧૨-૭-૯૫ સુધી સંસ્થાના જિનમંદિરમાં શ્રીશ્રદ્ધભદ્રેવ તથા શ્રી મહાવીર ભગવાનની વેદીપ્રતિષ્ઠા નિમિત્તે ૭ દિવસની શિબિરનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ શિબિરમાં પૂ. શ્રી રાકેશભાઈ તેમની મુમુક્ષુ મંડળ સાથે મુંબઈથી ખાસ પધાર્યા હતાં. ડિસેમ્બર ૧૯૯૫ની શિબિરમાં ઇન્દોરના બા. બ્ર. વિદ્યવર્ધ પંડિત રતનલાલજી તથા ડિસેમ્બર ૧૯૯૬ની શિબિરમાં પૂજ્ય વિદિતાત્માનંદજી મહારાજ ખાસ પધાર્યા હતાં. તા. ૩૦-૧૦-૯૬થી ૫-૧૧-૯૬ સુધી આપણી સંસ્થામાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓની શિબિર રાખવામાં આવી હતી; જેમાં યોગાસનો અને ગાંધી વિચારધારાને વણી લેવામાં આવ્યા હતા. તા. ૯-૨-૯૭ના રોજ કોબા પરિવારનું સ્નેહ સંમેલન રાખવામાં આવ્યું હતું. તેમાં સંસ્થાને વિશિષ્ટ સહયોગ આપનાર સ્વ. આદરણીય શ્રી ભોગીભાઈ શાહ, આ. શ્રી રમણીકભાઈ શેઠ, આ. શ્રી જયંતિભાઈ સંઘવી તથા આ. શ્રી હેમન્દ્રભાઈ શાહ વગેરે મહાનુભાવોને પ્રશસ્તિપત્રો આપીને સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. ઈ.સ. ૧૯૯૭ની ગુરુપૂર્ણિમાની શિબિર દરમિયાન પૂ. શ્રી જિનચંદ્રવિજયજી મહારાજના સ્વાધ્યાયનો લાભ મળ્યો હતો.

દહેગામ તાલુકાના રખિયાલ ગામે, તા. ૨૯-૫-૯૭ના રોજ લોકનાદ ટ્રસ્ટના પરિસરમાં, સંસ્થા દ્વારા, શ્રીકુમુદભાઈ / સુધાબેન મહેતાના સૌજન્યથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રાર્થના મંદિર'નો મંગળ પ્રારંભ થયો; જેમાં

શ્રી રામજીભાઈ ચૌધરી પરિવાર, શ્રી કનુભાઈ પટેલ તથા ગામના સૌ ભાઈબહેનોએ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લીધો હતો.

આ તબક્કા દરમિયાન થયેલ સમાજોપયોગી પ્રવૃત્તિઓ તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ તો તા. ૧૧-૧૨-૯૪ના રોજ લીંબડી જશવંતસિંહ હાઈસ્કૂલનાં નવા મકાનનું ઉદ્ઘાટન પૂજ્યશ્રીના વરદહસ્તે થયું. તા. ૨૮-૧-૯૬ના રોજ શ્રી સહયોગ કુષ્ઠરોગ સેવા ટ્રસ્ટ, રાજેન્દ્રનગરમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર - માનસિક - અપંગ મંદિરનું ઉદ્ઘાટન પૂજ્યશ્રીના હસ્તે થયું. આ કાર્યમાં શ્રી જયંતભાઈ શાહ પરિવારનો વિશિષ્ટ અર્થ સહયોગ સાંપડ્યો હતો. તા. ૯-૧૧-૯૭ના દિવસે આપણી સંસ્થામાં પંખીઘરનું ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું. તા. ૧૮-૧-૯૮ના દિવસે સંતકુટિરના વિસ્તૃતીકરણ નિમિત્તે ભક્તિભાવપૂર્વક પૂજા રાખવામાં આવી હતી. તા. ૧૪-૧૨-૯૮ના દિવસે નવા કોળા ગામ સ્થિત મધુરી મનસુખલાલ વસા પ્રાથમિક શાળાની નામકરણવિધિ નિમિત્તે પૂજ્યશ્રીએ આશીર્વાચન આપ્યાં હતાં.

આ તબક્કામાં સંસ્થા દ્વારા જે વિશિષ્ટ સાહિત્યનું પ્રકાશન થયું તેની વિગત નીચે મુજબ છે :

૧. તા. ૨૨-૭-૯૪ના દિવસે 'વચનામૃત શતક'નું વિમોચન કરવામાં આવ્યું.
૨. 'યોગ-સ્વાસ્થ્ય અને માનવમૂલ્યો' નામની શાળા ઉપયોગી અભ્યાસક્રમ પુસ્તિકા ૧૯૯૫માં પ્રકાશિત કરવામાં આવી.
૩. ઈ.સ. ૧૯૯૬માં 'અધ્યાત્મપાયેય'નું વિમોચન આદ. ડો. ચીનુભાઈ નાયકને હસ્તે થયું.
૪. તા. ૨૫-૪-૯૮ના દિવસે 'આપણો સંસ્કાર વારસો'નું વિમોચન યોગાચાર્ય શ્રી દુષ્યંતભાઈ મોદીના હસ્તે વડોદરા નગરીમાં થયું.
૫. આ સમય દરમિયાન પુસ્તિકા 'Our Cultural Heritage' (અંગ્રેજી) પ્રકાશિત કરવામાં આવી.
૬. સંસ્થાના ૨૫તજયંતી વર્ષના ઉપક્રમે ડિસેમ્બર ૨૦૦૦માં નીચેના પુસ્તકોનું વિમોચન કરવામાં આવશે (૧) 'સંસ્કાર-જીવનવિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ' (૨) 'તીર્થ-સૌરભ' આ બંનેનું વિમોચન તા. ૧૫-૧૨-૨૦૦૦ના રોજ કરવામાં આવશે. (૩) શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જીવન-સાધના પુસ્તકનું વિમોચન તા. ૧૭-૧૨-૨૦૦૦ના રોજ કરવામાં આવશે. તદુપરાંત એવોર્ડ વિજેતાઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપતી પુસ્તિકા પ્રકાશિત થશે.

સંસ્થાની વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ :

તા. ૨૩-૧૧-૯૬ના દિવસે સંસ્થાના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી શ્રી જયંતભાઈ શાહના સૌજન્યથી અને રાધનપુર સર્વોદય આંખની હોસ્પિટલના શ્રી શ્યામ સુંદરભાઈ પરીખના સહકારથી નેત્રયજ્ઞનું ઝાચોજન કરવામાં આવ્યું. તા. ૨-૧૨-૯૬ના દિવસે સંસ્થામાં રક્તદાન શિબિર યોજવામાં આવી હતી; જેમાં ૬૮ જેટલી વ્યક્તિઓએ રક્તદાન કર્યું હતું. તા. ૧૯-૧-૯૭ના દિવસે પૂજ્યશ્રીએ વડોદરા નજીક આવેલી રક્તપિત સંસ્થાની મુલાકાત લીધી હતી.

તા. ૧૨-૧૨-૯૯ના રોજ અમદાવાદમાં મીઠાખળી છ રસ્તા નજીક જ્યાં ૨૫ વર્ષ પહેલાં સંસ્થાની સ્થાપના થઈ હતી તે સ્થળે, સંસ્થા દ્વારા પ્રેરિત અને ડો. રાજેશભાઈ સોનેજી તથા તેમના સહયોગીઓ દ્વારા નિર્મિત 'સદ્ગુરુ પ્રાસાદ'નો પ્રારંભ ખૂબ ભક્તિભાવ સહિત, ઉલ્લાસિત વાતાવરણમાં થયો; જેમાં ૧૦૦૦ ઉપરાંત મુમુક્ષુઓ જોડાયા હતા. અનેક સંતોના જ્ઞાનાશિષ પ્રાપ્ત થયાં. હાલમાં દર બુધવારે રાત્રે ૮-૦૦થી ૯-૩૦ સુધી ત્યાં નિયમિત ભક્તિ-સ્વાધ્યાય થાય છે.

સંસ્થાની રજત જયંતીને લક્ષમાં રાખીને ઈ. સ. ૧૯૯૯ તથા ૨૦૦૦ દરમિયાન સંસ્થાએ ઘનિષ્ટ, વેવિધ્યપૂર્ણ, સંસ્કારપ્રેરક અને સમાજોપયોગી અનેક કાર્યક્રમોનું આયોજન કરેલ. તેની વિસ્તૃત વિગતો વાચકવર્ગને રસપ્રદ, પ્રેરક અને માહિતીપૂર્ણ થશે એમ જાણીને અત્રે તારીખવાર રજુ કરેલ છે.

રજત જયંતી પૂર્વ-વર્ષ તથા રજત જયંતી વર્ષ દરમિયાન સંપન્ન થયેલાં વિવિધ કાર્યક્રમોની રૂપરેખા :-

કાર્યક્રમનો પ્રકાર	તારીખ	સ્થળ	વિષય
આધ્યાત્મિક વિકાસ	૧-૧૨-૯૮ થી ૮-૧૨-૯૮	કોબા	વિદેશના ભાઈ-બહેનોને અનુલક્ષીને આધ્યાત્મિક શિબિર
આરોગ્ય વિષયક	૬-૧૨-૯૮	કોબા	ડૉ. રાજેશભાઈની આગેવાની હેઠળ રક્તદાન શિબિર (૭૫ જેટલા રક્તદાતા)
સાધકનો આધ્યાત્મિક વિકાસ	૨-૧૨-૯૮	કોબા	પૂજ્યશ્રીના જન્મમંગળદિન નિમિત્તે ૨૦ જેટલા મુમુક્ષુ ભાઈ-બહેનોએ પૂજ્યશ્રીના સાન્નિધ્યમાં વિશિષ્ટ નિયમો-વ્રતો અંગીકાર કર્યા.
સત્સંગ	૨૦-૧૨-૯૮	'રણછોડધામ' મુ. નાંદોલ (જિ. સાબરકાંઠા)	પૂજ્યશ્રીના સત્સંગ-સ્વાધ્યાયનું આયોજન
વિદ્યા વિષયક	૧૩-૧૨-૯૮	ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ	જૈન વિદ્યાના પરિચયલક્ષી અભ્યાસક્રમના પ્રારંભ નિમિત્તે પૂજ્યશ્રીના આશીર્વાચન
સત્સંગ સ્વાધ્યાય	૨૭-૧૨-૯૮	સાયલા	પૂજ્ય લાડકચંદજી (પૂજ્ય બાપુજી)ની પ્રથમ પુણ્યતિથિ નિમિત્તે ગુણાનુવાદ સભામાં પૂજ્યશ્રીનો સ્વાધ્યાય
સુગતિ-મરણનો અભ્યાસ	૨૮-૧૨-૯૮	કોબા	આદરણીય, મુમુક્ષુ સ્વ. અનુપચંદભાઈ શેઠનો પૂજ્યશ્રીના સાન્નિધ્યમાં સલ્લેખના સહિત દેહોત્સર્ગ

સમાજોત્થાનની પ્રેરણા		લક્ષ્મીપુરા	લક્ષ્મીપુરા દૂધ-મંડળીની રજતજયંતીની ઊજવણી પ્રસંગે પૂજ્યશ્રીના આશીર્વાચન
આરોગ્ય સેવાઓ	૯-૨-૯૯	ટસા	આપણી સંસ્થા પ્રેરિત તથા ટસા ગામના શ્રી વલ્લભભાઈ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ અને કેળવણી મંડળ, શ્રી મા.ના. વખાટિયા આંખની હોસ્પિટલના સક્રિય સહયોગથી ટસા ગામમાં નેત્રચક્રાનું આયોજન (૧૬૦ ઓપરેશન)
તીર્થયાત્રા અને સત્સંગ	૧૬-૧-૯૯ થી ૧૮-૧-૯૯	મોરબી વવાણિયા રાજકોટ	મોરબી-વવાણિયા-રાજકોટનો ધર્મપ્રવાસ તથા પૂજ્યશ્રીના સ્વાધ્યાયોનું આયોજન.
પૂજા-પ્રતિષ્ઠા	૨૯-૧-૯૯	કોબા	શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની ચલ પ્રતિમાની મંગલ વિધાન સહિત સ્થાપના
પ્રવચનમાળાનું આયોજન	૩૦-૧-૯૯	પ્રેમપુરી આશ્રમ, મુંબઈ	પૂજ્યશ્રીના સ્વાધ્યાયનું આયોજન
સંસ્કાર પ્રેરક શિક્ષણ	૩૧-૧-૯૯	મુંબઈ	જૈન કેળવણી મંડળ, (વડાલા સ્થિત) દ્વારા આયોજિત 'આજનો યુગધર્મ' વિષય પર પૂજ્યશ્રીનો સ્વાધ્યાય.
જીવનવિકાસલક્ષી યુવાશિબર	૬-૨-૯૯ થી ૭-૨-૯૯	બોટાદ	પૂજ્યશ્રીના સાન્નિધ્યમાં જીવનલક્ષી આધ્યાત્મિક સાધના શિબિર
આધ્યાત્મિક પ્રેરણા	૧૨-૨-૯૯ થી ૧૩-૨-૯૯	રખિયાલ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રાર્થનામંદિરના વાર્ષિકોત્સવ નિમિત્તે પૂજ્યશ્રીના સત્સંગ સ્વાધ્યાયનું આયોજન
યુવાપેટીને જીવનલક્ષી માર્ગદર્શન	૨૦-૨-૦૦ થી ૨૬-૨-૯૯	કોબા	(શ્રી ઘીરભાઈ વાટલિયા સાહેબની આગેવાની હેઠળ) ગાંધીનગર સેક્ટર-૧૨ની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના ૪૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓની વિદ્યાર્થીઓની N.S.S. (રાષ્ટ્રીય સેવા યોજના) શિબિરનું આપણી સંસ્થામાં આયોજન

પ.કૃ. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના ચિત્રપટની સ્થાપના	૧૮-૩-૯૯	કોખા	સૂરત વરાછા જૈન મિત્રમંડળ, સૂરત સંચાલિત જ્ઞાનમંદિરમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના ચિત્રપટની પૂજ્યશ્રીના શુભ હસ્તે સ્થાપનાવિધિ
ગ્રામ્યવિસ્તારમાં ધર્મજાગૃતિ	૨૫-૩-૯૯	લક્ષ્મીપુરા ધડર	રામનવમી નિમિત્તે પૂજ્યશ્રીના સત્સંગ- સ્વાધ્યાયનું આયોજન
મહાવીર જન્મકલ્યાણક	૨૯-૩-૯૯	કોખા	શ્રી મહાવીર જન્મકલ્યાણક દિનની ઉલ્લાસભરે ઊજવણી
સાધર્મીના સંસ્મરણો	૨૧-૩-૯૯	કોખા	મુરબી સ્વ.ભોગીકાકાના દેહોત્સર્ગ નિમિત્તે શ્રદ્ધાંજલિ કાર્યક્રમ
તપની અનુમોદના	૧૮-૪-૯૯	કોખા	મુમુક્ષુ બહેન શ્રી જયશ્રીબહેનના વરસીતપના પારણાની ઊજવણી, પૂજ્યશ્રીના સાન્નિધ્યમાં
જાહેર પ્રવચનમાળા	૨૬-૪-૯૯ થી ૨૮-૪-૯૯	પ્રેમપુરી અધ્યાત્મ વિદ્યાભુવન, મુંબઈ	પૂજ્યશ્રીની સ્વાધ્યાય શ્રેણિ
આધ્યાત્મિક શિબિર	૧-૫-૯૯ થી ૩-૫-૯૯	ત્રિમૂર્તિ નેશનલપાર્ક, બોરીવલી, મુંબઈ	આપણી સંસ્થા દ્વારા આધ્યાત્મિક શિબિરનું આયોજન
વિદ્યાર્થીઓ- ગ્રામ્યજનોને પ્રેરણા	૨૯-૫-૯૯	રખિયાલ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રાર્થના મંદિર, રખિયાલના દ્વિતીય સ્તાપના દિનની ઊજવણી નિમિત્તે પૂજ્યશ્રીના સત્સંગ - સ્વાધ્યાયનું આયોજન
યુવાશિબિર	૪-૬-૯૯ થી ૬-૬-૯૯	કોખા	જીવનવિકાસલક્ષી યુવાશિબિરનું આયોજન (૧૭૫ જેટલા શિબિરાર્થીઓ એ ભાગલીધો)
ચિત્રપટની પ્રતિષ્ઠા અને સ્વાધ્યાય	૧૪-૬-૯૯ થી ૧૬-૬-૯૯	મોરબી	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર સત્સંગ મંડળ, મોરબી આયોજિત નવનિર્મિત સ્વાધ્યાય હોલમાં ભગવાન મહાવીર, પૂજ્ય પ્રભુશ્રીજી, પૂજ્ય સૌભાગ્યભાઈના ચિત્રપટો તથા પરમકૃપાળુ દેવની ચરણપાદુકાની પ્રતિષ્ઠા નિમિત્તે પૂજ્યશ્રીનું આગમન
વિદ્યાર્થીઓને સહયોગ		કોખા- અમદાવાદ	વિદ્યાર્થીઓના લાભાર્થે/સંસ્થા દ્વારા વળતર કિંમતે ફૂલરૂકેપ ચોપડાનું વિતરણ

યોગ-આરોગ્ય- શિક્ષણ	૧૭-૭-૯૯	નવાકોળા	પૂજ્યશ્રી આત્માનંદજીના સાન્નિધ્યમાં યોગાચાર્ય શ્રી દુષ્યંતભાઈની યોગ-સ્વાસ્થ્ય અને મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણની શિબિરો
યોગના અભ્યાસ ક્રમની પુસ્તિકા		કોળા	'યોગ-સ્વાસ્થ્ય અને માનવમૂલ્યો' પુસ્તિકાની શ્રીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશન
આધ્યાત્મિક શિબિર	૨૮-૭-૯૯ થી ૩૧-૭-૯૯	કોળા	પૂજ્યશ્રી આત્માનંદજીના સાન્નિધ્યમાં ગુરુપૂર્ણિમા નિમિત્તે અધ્યાત્મિક, સંસ્કારલક્ષી શિબિરનું આયોજન
ધર્મ-સમન્વય વિષે સ્વાધ્યાય	૪-૮-૯૯ થી ૫-૮-૯૯	ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ	'જૈનદર્શન અને બૌદ્ધદર્શનનું સાંસ્કૃતિક પ્રદાન' વિષય પર, યોજાયેલ પરિસંવાદમાં પૂજ્યશ્રીના આશીર્વચન
સંસ્કારપ્રેરક શિક્ષણ	૧૧-૮-૯૯	સણોસરા વિ. ભાવનગર	સણોસરા મુકામે 'લોકભારતી' સંસ્થામાં પૂજ્યશ્રીની વ્યાખ્યાનમાળાનું આયોજન
શ્રી આત્મસિદ્ધિ રચના શતાબ્દી વર્ષ		અમદાવાદ મુંબઈ	શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રોના પાચાચણોની પરંપરા
જૈન-દર્શન- અધ્યયન	૨૨-૮-૯૯	કલકત્તા	પૂજ્યશ્રીના સાન્નિધ્યમાં જૈન એકેડેમીનો મંગળ પ્રારંભ
પર્યુષણની આત્મલક્ષી આરાધના	૭-૯-૯૯ થી ૧૪-૯-૯૯	કોળા	પર્યુષણ મહાપર્વની ઊજવણી તથા તપસ્વીઓનું બહુમાન
વક્રવૃત્ત- શિક્ષણ	૧૨-૯-૯૯ થી ૧૩-૯-૯૯	કોળા	લઘુવક્રવૃત્તનું આયોજન
જાહેર ધર્મ વ્યાખ્યાન	૧૨-૯-૯૯	અમદાવાદ	પર્યુષણ પર્વ નિમિત્તે ગુજરાત યુવક કેન્દ્ર દ્વારા આયોજિત કાર્યક્રમમાં મહેદીનવાબ જંગ હોલ, પાલડીખાતે ભગવાન મહાવીરનો બોધ' વિષય પર પૂજ્યશ્રીનો સ્વાધ્યાય
સમાજના જરૂરતમંદોને સહયોગ	૧૩-૯-૯૯	કોળા, રાયસણ સંદેસણ	શ્રી કે.ટી. મહેતા પબ્લિક ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, રાજકોટના સૌજન્યથી જરૂરતમંદ ગ્રામ્ય જનતાને વસ્ત્ર, અનાજ આદિનું પૂજ્યશ્રીના હસ્તે નિ:શુલ્ક વિતરણ

ધર્મપ્રભાવના	૭-૯થી ૧૪/૯	ઇંગ્લેન્ડ	સંસ્થાના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી અનુપમભાઈ શાહની ઇંગ્લેન્ડમાં સુંદર ધર્મ પ્રભાવના
આધ્યાત્મિક પ્રવચન	૨-૧૦-૯૯ થી ૩-૧૦-૯૯	વડોદરા	પૂજ્યશ્રીના સાન્નિધ્યમાં વડોદરામાં ભવ્ય સાંસ્કૃતિક - આધ્યાત્મિક કાર્યક્રમ
પ.કૃ. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના ચિત્રપટની સ્થાપના	૩૦-૧૦-૯૯ થી ૩૧-૧૦-૯૯	ખોટાદ	સંસ્થાના ઉપક્રમે ખોટાદ મહાજન પાંચરાપોળમાં પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના ચિત્રપટની પૂજ્યશ્રીના હસ્તે સ્થાપના
સંસ્થાકીય વિકાસ	૫-૧૧-૯૯	કોબા	મુમુક્ષુ અને કાર્યકરોની સાધના કુટિરમાં મંગળપ્રવેશ નિમિત્તે પૂજ્યશ્રીના મંગળ આશીર્વાદ
દિવાળીપર્વની આરાધના	૬-૧૧-૯૯ થી ૮-૧૧-૯૯	કોબા	દીપાવલી પર્વની ઊજવણી
તીર્થયાત્રા પ્રવાસ.	૧૦-૧૧-૯૯ થી ૧૨-૧૧-૯૯	કૃપાળુદેવના આરાધનાધામો ના સ્થળો	સંસ્થાના ઉપક્રમે પૂજ્યશ્રીના સાન્નિધ્યમાં પરમ કૃપાળુદેવના આરાધના ધામોની યાત્રા
મહાપર્વની ઉજવણી	કારતક સુદ પૂનમ	કોબા	પરમકૃપાળુ દેવના જન્મદિનની ઊજવણી
આરોગ્ય સેવા	૨૦-૧૧-૯૯	કોબા	સંસ્થાના ઉપક્રમે નેત્રચિકિત્સા આયોજન
સમાજ સંગઠનની પ્રેરણા	૨૦-૧૧-૯૯	લીંબડી	પૂજ્યશ્રીના હસ્તે શ્રી બ્રહ્મક્ષત્રિય વાડીનું ઉદ્ઘાટન
આરોગ્ય-સેવા		સાંતલપુર	સંસ્થા પ્રેરિત સંસ્થાના ટ્રસ્ટી, મુરખ્ખીશ્રી હેમેન્દ્રભાઈના સૌજન્યથી નેત્રચિકિત્સા
તીર્થયાત્રા દ્વારા જીવનજાગૃતિ	૧૮-૧૧-૯૯ થી ૨૨-૧૧-૯૯	મધ્યપ્રદેશ	પૂજ્યશ્રીના સાન્નિધ્યમાં મધ્યપ્રદેશના તીર્થોની યાત્રા
આરોગ્ય-સેવા	૫-૧૨-૯૯	કોબા	૨૬૦૬૫૧ શિબિર (૯૦ ૨૬૦૬૫૧)

નવનિર્મિત સંસ્કારધામ 'સદ્ગુરુપ્રસાદનો મંગળપ્રારંભ	૧૨-૧૨-૯૯	મીઠાપળી, અમદાવાદ	સંસ્થા પ્રેરિત 'સદ્ગુરુપ્રસાદ'નો મંગળ પ્રારંભ
સંસ્થાવિકાસ ચિત્રપટોની સ્થાપના	૩૦-૧૨-૯૯	કોબા	સાઘકોની સાધનાકુટિરમાં પૂજ્યશ્રીના હસ્તે ચિત્રપટોની સ્થાપના
મહાનગરોમાં પ્રવચનમાળા	૯-૧-૨૦૦૦ થી ૧૫-૧-૨૦૦૦	મદ્રાસ	પૂજ્યશ્રીના ભક્તિ-સ્વાધ્યાય સત્સંગના કાર્યક્રમો
તીર્થયાત્રા- અનુમોદના	૧૮-૧-૨૦૦૦	કોબા	'જૈના' (U.S.A.)ના તીર્થયાત્રીઓની કોબા તીર્થની મુલાકાત
ભક્ત-સહયોગી- ઓને ધર્મપ્રેરણા	૬-૨-૨૦૦૦	અમદાવાદ	મુરબ્બી શ્રી રમણિકભાઈ શેઠના અમૃત મહોત્સવ નિમિત્તે પૂજ્યશ્રીના સત્સંગ સ્વાધ્યાય ભક્તિનો કાર્યક્રમ
સ્વાધ્યાય	૧૦-૧૨-૨૦૦૦	'સદ્ગુરુ પ્રસાદ' અમદાવાદ	પૂજ્યશ્રીના સ્વાધ્યાયનું આયોજન
ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં સત્સંગ	૧૨-૨-૨૦૦૦ થી ૧૩-૨-૨૦૦૦	રખિયાલ	શ્રીરામજીભાઈના માતૃશ્રીની પ્રથમ પુણ્યતિથિ નિમિત્તે 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રાર્થના મંદિર'માં પૂજ્યશ્રીના સત્સંગ-સ્વાધ્યાયનું આયોજન
કેળવણીને ઉત્તેજન	૨૧-૨-૨૦૦૦	નવા કોબા	ગાંધીનગર કેળવણી મંડળ, કોબા હાઈસ્કૂલમાં નૂતન બાંધકામને પૂજ્યશ્રીના હસ્તે શિલાન્યાસવિધિ
સ્વાધ્યાય	૨૫-૨-૨૦૦૦	કોબા	સ્વ. બલદેવભાઈ ભાવસારના આત્મ-શ્રેયાર્થે શ્રી આત્મસિદ્ધિ પારાયણ તથા પૂજ્યશ્રીનો સ્વાધ્યાય
વિદ્યાર્થીઓને ધર્મસંસ્કાર	૨૮-૨-૨૦૦૦	કોબા	સાદરા વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓની સંસ્થાની મુલાકાત પ્રસંગે 'જૈન ધર્મના પાચારૂપ સિદ્ધાંતો' વિષય પર પૂજ્યશ્રીનો સ્વાધ્યાય
સત્સાહિત્ય વિમોચન	૨૭-૨-૨૦૦૦	સાબરમતી આશ્રમ અમદાવાદ,	'ગાંધીજીની કૂલવાડી' પુસ્તકની પૂજ્યશ્રીના હસ્તે લોકાર્પણ વિધિ

કેળવણીની પ્રેરણા	૨૬-૨-૨૦૦૦	વાડોઠ જિ. સાબરકાંઠા	વાડોઠ પ્રાથમિક શાળાનું પૂજ્યશ્રીના હસ્તે ઉદ્ઘાટન
આરોગ્ય સેવાઓ	૫-૩-૨૦૦૦	હાલીરા તા. દહેગામ	આપણી સંસ્થાના સૌજન્યથી નિ:શુલ્ક આરોગ્ય-ચિકિત્સા કેમ્પ (૧૦૧૧ જેટલા દર્દીઓએ લાભ લીધો)
સ્વાધ્યાય	૨૬-૩-૨૦૦૦ થી ૨૭-૩-૨૦૦૦	સુરેન્દ્રનગર	પૂજ્યશ્રીના સ્વાધ્યાયનું આયોજન
સમાજસંગઠનની પ્રેરણા	૨૬-૩-૨૦૦૦	લીંબડી	બ્રહ્મક્ષત્રિય વાડીના નવનિર્મિત મકાનનું પૂજ્યશ્રીના હસ્તે ઉદ્ઘાટન
ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં સત્સંગ દ્વારા ધર્મપ્રભાવના	૧૧-૪-૨૦૦૦ થી ૧૨-૪-૨૦૦૦	વડાલી, લક્ષ્મીપુરા, ગુંદેલ જિ. સાબરકાંઠા	પૂજ્યશ્રીના સત્સંગ-સ્વાધ્યાયના કાર્યક્રમો
દયાધર્મ-અનુમોદના	૧૧-૪-૨૦૦૦	વડાલી	પૂજ્યશ્રીના હસ્તે 'કબૂતર ઘર'નું ઉદ્ઘાટન
આધ્યાત્મિક પરિસંવાદ	૧૭-૪-૨૦૦૦ થી ૧૮-૪-૨૦૦૦	ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ	'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' વિશે પરિસંવાદનું પૂજ્યશ્રી દ્વારા ઉદ્ઘાટન
સત્સાહિત્યનું પ્રકાશન	૨૧-૪-૨૦૦૦	કોબા	સંસ્થા દ્વારા પ્રકાશિત શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર હસ્તલિખિત 'શ્રીઆત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર' તથા 'રાજ-વંદના' પુસ્તિકાનું વિમોચન
તપની અનુમોદના	૧૮-૪-૨૦૦૦	કોબા	આયંબિલની ઓળીના તપસ્વીઓનું પૂજ્યશ્રીના હસ્તે પારણું
સંસ્થાકીય-વિકાસ	૨૦-૪-૨૦૦૦	કોબા	બાળકો માટે સંસ્થામાં ક્રીડાંગણનું આયોજન
સ્વાધ્યાય-કૃ. દેવની સમાધિ-શતાબ્દી	૬-૫-૨૦૦૦	સન્મુખાનંદ હોલ, મુંબઈ	પૂજ્યશ્રીનું ઉદ્બોધન
મહાનગરોમાં જાહેર પ્રવચનશ્રેણી	૧૧-૫-૨૦૦૦ થી ૧૬-૫-૨૦૦૦	મુંબઈ	પૂજ્યશ્રીના સત્સંગ-સ્વાધ્યાય તથા ભક્તિના કાર્યક્રમ

યુવાશિબિર	૨૬-૫-૨૦૦૦ થી ૨૮-૫-૨૦૦૦	કોળા	જીવનવિકાસ યુવા શિબિર
શહેરમાં બહાર સ્વાધ્યાય	૪-૬-૨૦૦૦	હાઉનહોલ, અમદાવાદ	શ્રીમદ્સમાધિ શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની વિવિધ સંસ્થાઓની સહયોગથી યોજાયેલ ભક્તિ સંગીત સ્વાધ્યાયના કાર્યક્રમો
વિદેશસ્થિત ભારતીયોને ધર્મસંસ્કૃતિની પ્રેરણા/ધર્મપ્રભાવના	૧૩-૬-૨૦૦૦ થી ૭-૮-૨૦૦૦	યુ.કે., યુ.એસ.એ. કેનેડા	પૂજ્યશ્રીની વિદેશ ધર્મયાત્રા
સંસ્કાર-સિંચન	૧૭-૬-૨૦૦૦	ગાંધીનગર	વ્યસનમુક્તિ પ્રદર્શન
મહાપર્વની ઉજવણી	૧૬-૭-૨૦૦૦	કોળા	ગુરુપૂર્ણિમાની ઉજવણી
વિદ્યાર્થીઓને ઘટતર-પ્રવૃત્તિમાં સહયોગ	૨૨-૭-૨૦૦૦ થી ૨૩-૭-૨૦૦૦	કોળા	અમદાવાદની શ્રીમતી એલ એન્ડ સી મહેતા વિનયન કોલેજ અને લાયન્સ કલબના ઉપક્રમે સંસ્થામાં યોજાયેલ N.S.S. શિબિર
દિવાળી-પુસ્તિકા પ્રકાશન		કોળા	'જીવન અંજલિ' દિવાળી પુસ્તિકાનું પ્રકાશન
સંસ્કાર-સિંચન	૬-૮-૨૦૦૦	અમદાવાદ	દિગંબર જૈન મંદિર, સોલારોડ, અમદાવાદમાં સંસ્થાના ઉપક્રમે શાકાહાર અને વ્યસનમુક્તિ ચિત્રપ્રદર્શન
ધર્મયાત્રાની સફળ પૂર્ણાહુતિનો ઉલ્લાસ	૧૧-૮-૨૦૦૦	કોળા	સફળ વિદેશ ધર્મયાત્રા કરીને પરત આવતા પૂજ્યશ્રીનું ઉત્સાહભરે સ્વાગત
યુવામિત્રો સાથે જ્ઞાનગોષ્ઠી અને પ્રશ્નોત્તરી	૧૫-૮-૨૦૦૦	કોળા	ઘાટકોપર નિવાસી, સંસ્કારનિષ્ઠ શ્રી ધીરેનભાઈ એચ. શાહ સાથે ૮૫ યુવા ભાઈ-બહેનો આપણી સંસ્થાની મુલાકાતે પધાર્યા તે નિમિત્તે સત્સંગ સ્વાધ્યાયના કાર્યક્રમો
પર્યુષણની આરાધના	૨૬-૮-૨૦૦૦ થી ૨-૯-૨૦૦૦	કોળા	પૂજ્યશ્રીના સાન્નિધ્યમાં ઉલ્લાસભરે પર્યુષણપર્વની ઉજવણી

વકતૃત્વની કેળવણી	૩૧-૮-૨૦૦૦	કોબા	લઘુવક્તવ્યોનું આયોજન
તપની અનુમોદના	૩-૯-૨૦૦૦	કોબા	પૂજ્યશ્રીના હસ્તે તપસ્વીઓના પારણા
શ્રીઆત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રનું પારાયણ	૧૦-૯-૨૦૦૦	કોબા	મુરખી મુમુક્ષુ કાંતાબહેનના જન્મદિન નિમિત્તે તેમના પરિવારજનો તરફથી સંસ્થામાં શ્રી આત્મસિદ્ધિ પારાયણ તથા સ્વામિવાત્સલ્યનું આયોજન
પ.કૃ. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની સમાધિ-શતાબ્દી	૧૭-૯-૨૦૦૦	ખોટાદ	પરમકૃપાળુદેવની ફિલ્મ 'દિવ્ય જ્યોતિનો અમર પ્રકાશ'નું ખોટાદમાં પ્રદર્શન
અનુક્રમ્મા- પશુઓનું આરોગ્ય	૩૦-૯-૨૦૦૦	શેરથા	સંસ્થા દ્વારા શેરથા ગામમાં 'પશુ સારવાર કેમ્પ'નું આયોજન; જેમાં ડૉ. ગિરિશભાઈ પરમારનો વિશેષ સહયોગ સાંપડ્યો.
પ્રસંગને અનુલક્ષીને શિબિર	૧-૧૦-૨૦૦૦	કોબા	પરમકૃપાળુદેવના પરમ સમાધિ શતાબ્દી મહોત્સવ નિમિત્તે આપણી સંસ્થામાં શિબિરનું આયોજન
ધર્મસંસ્કારના માધ્યમોની અનુમોદના	૧-૧૦-૨૦૦૦	કોબા	આપણી સંસ્થા દ્વારા 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ' કેસેટ તથા 'સાપ્તાહિક કેલેન્ડર'નું વિમોચન
ધાર્મિક-પરિસંવાદ [સમાધિ-શતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે]	૨-૧૦-૨૦૦૦	ભાઈકાકા હોલ અમદાવાદ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર તથા મહાત્મા ગાંધીજી વિશે વિશિષ્ટ પરિસંવાદ; જેમાં પૂજ્યશ્રી આત્માનંદજી તથા ડૉ. કુમારપાળભાઈ દેસાઈએ ભાગ લીધો હતો.
શ્રી આત્મસિદ્ધિ રચનાદિનનો કાર્યક્રમ	૧૪-૧૦-૨૦૦૦	કોબા	શ્રી આત્મસિદ્ધિ રચનાદિન નિમિત્તે સંસ્થામાં સત્સંગ-ભક્તિ-સ્વાધ્યાયના કાર્યક્રમોનું આયોજન
વિશિષ્ટ પ્રસંગે શહેરમાં જાહેર સ્વાધ્યાય	૧૫-૧૦-૨૦૦૦	ટાગોર હોલ, પાલડી, અમદાવાદ	શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની વિવિધ સંસ્થાઓના સંયુક્ત ઉપક્રમે પૂજ્યશ્રી આત્માનંદજી, આદ. શ્રી વસંતભાઈ ખોખાણી તથા ડૉ. કુમારપાળભાઈના જાહેર વ્યાખ્યાનો

પશુ-પંખી- અનુકંપા	૧૬-૧૦-૨૦૦૦	લીંચ, વાઘજીપુર ઉલ્કંટેશ્વર મહાદેવ	લીંચની પાંજરાપોળ, વાઘજીપુર ગામમાં પાણીના હવાડા માટે તથા ઉલ્કંટેશ્વર મહાદેવ ગામમાં પંખીઘર બનાવવા માટે સંસ્થા દ્વારા આર્થિક સહાય
દિવાળીની આરાધના અને ઉજવણી	૨૫-૧૦-૨૦૦૦ થી ૧-૧૧-૨૦૦૦	કોબા	દીપાવલી પર્વની ઉત્સાહભેર ઉજવણી
મહાપુરુષોના જન્મ મંગળની ઉજવણી	૧૧-૧૧-૨૦૦૦	કોબા	પરમકૃપાળુદેવની જન્મજયંતી નિમિત્તે સંસ્થામાં વિવિધ કાર્યક્રમોનું આયોજન
ધર્મપ્રભાવનામાં અનુમોદના	૨૫-૧૧-૨૦૦૦	શણ્મુખાનંદ હોલ, માટુંગા, મુંબઈ જેસીંગભાઈની ભક્તિ	પ.કૃ. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના જીવનને આલેખતી ફીલ્મ-સ્લાઈડ, સર્વશ્રી ડો. અતુલભાઈ શાહ વસંતભાઈ ખોંખાણીનું ઉદ્બોધન અને
શહેરોમાં બહેર સત્સંગ સ્વાધ્યાય	૨૬-૧૧-૨૦૦૦	ઘજનેરી સ્ટાફ ટ્રેનિંગ કોલેજ, સો. ૧૬ ગાંધીનગર	સંસ્થા દ્વારા ભક્તિસંગીત તથા પૂજ્યશ્રી આત્માનંદજીનો 'સાત્ત્વિક, સંયમિત આહાર સાથે સુખી અને ચિંતારહિત જીવન વિષય પર સ્વાધ્યાયનું આયોજન.

સંસ્થાની રજતજયંતી આધ્યાત્મિક તથા પારમાર્થિક રીતે ઉજવવા માટે સમગ્ર કોબા પરિવાર અને વિદેશસ્થિત ભાઈ-બહેનોએ સારો એવો ઉત્સાહ દર્શાવ્યો છે. આ ૨૦૦૦નું વર્ષ ભગવાન મહાવીર સ્વામીનું ૨૬૦૦મું જન્મકલ્યાણક વર્ષ અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું સમાધિ-શતાબ્દી વર્ષ હોવાથી તેના સંદર્ભમાં સંસ્થા દ્વારા મુંબઈ, અમદાવાદ, કોબા, લંડન તથા ન્યૂયોર્કમાં અનેક કાર્યક્રમો થયાં અને થઈ રહ્યાં છે; જેમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની અનેક સંસ્થાઓ મૂલ્યવાન અને પ્રશંસનીય સહયોગ આપી રહી છે. સંસ્થાનું સુશોભીકરણ, પાકા રસ્તાઓનું નિર્માણ અને નવા સ્ટાફ ક્વાર્ટરનું બાંધકામ પણ આ ગાળામાં પૂરા થયાં છે અને સૌની નજર ડિસ્તેમ્બરના સંસ્કૃતિ-સંવર્ધન એવોર્ડ, સંત-સંમેલન અને પંચદિવસીય શિબિર પર એકત્રિત થઈ છે. તે સત્પુરુષોના યોગબળથી અને સૌ મુમુક્ષુ શુભેચ્છકોના સર્વાંગી સહયોગથી સફળ થશે તેવી ભાવના ભાવીએ છીએ. ॐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

‘સત્પુરુષોનું યોગબળ જગતનું કલ્યાણ કરો.’

અનુક્રમણિકા

અધ્યાત્મ અને સાધના

પ્રાર્થના	-----	૩૯
આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ	પૂજ્યશ્રી આત્માનંદજી	----- ૪૦
ચાર ભાવના	બહેનશ્રી જયોત્સ્ના પી. શાહ	----- ૪૩
માનવજીવનની સાર્થકતા	શ્રી મણિભાઈ ઝ. શાહ	----- ૪૬
પ્રભુ-સ્મરણ	પ્રભુ પ્રેમી	----- ૫૦
વિજ્ઞાનુ-સાધકની ભક્તિપ્રેરક વિચારણા	શ્રી મિતેશ એ. શાહ	----- ૫૨
કથાચની ઉપશાંતતા	શ્રી મનસુખ એમ. બારોટ	----- ૫૫

સંસ્કાર અને શિક્ષણ

સંત કેવા હોય?	પૂજ્યશ્રી આત્માનંદજી	----- ૫૭
સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનો વાહક	શ્રી હરિભાઈ કોઠારી	----- ૫૮
શિક્ષણ અને સંસ્કાર	પ્રા. અનિલભાઈ સોનેજી	----- ૬૧
સંસ્કાર થકી સાધના	પ્રા. વચન્તભાઈ મોટ	----- ૬૪

દર્શન અને ચિંતન

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના પદ્યસાહિત્યમાં ભેદજ્ઞાનની સમાધિભાષા	બહેનશ્રી ચંદાબહેન વી. પંચાલી	----- ૬૭
દર્શન સાહિત્યમાં આત્મચિંતન	શ્રી ગુણવંત બરવાળિયા 'ગુજન'	----- ૭૨
જીવના અસાધારણ ભાવો	શ્રી જયંતભાઈ શાહ	----- ૭૬
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની જીવનસિદ્ધિના કેટલાક પાસાઓ	પૂજ્યશ્રી આત્માનંદજી	----- ૮૦
કદાચહ	ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ	----- ૮૩
મોન	બહેનશ્રી વિભા એસ. મહેતા	----- ૮૪

વારિત્રલેખન અને પ્રેરણા

રામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવન	શ્રી પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	----- ૮૬
યુગપ્રધાન મહાપ્રભાવક શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યજી	ડૉ. શર્મિષ્ઠાબહેન સોનેજી	----- ૯૧
શ્રી વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી	ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ	----- ૯૪
પ્રજ્ઞાચક્ષુ પં. સુખલાલજીની પુરુષાર્થપ્રેરક આત્મકથા	ડૉ. પ્રીતિબહેન શાહ	----- ૧૦૧

સાંપ્રત સંદર્ભમાં સહચિંતન

વર્તમાન સંદર્ભમાં ભગવાન મહાવીરનો સંદેશ	ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ	----- ૧૦૫
આપણો ધર્મ - રાષ્ટ્રના સંદર્ભે	પ્રા. વચન્તભાઈ મોટ	----- ૧૧૧
બીજાના સુખનો વિચાર એ જીવનની શરૂઆત છે	દૂની માંડલિયા	----- ૧૧૬
અહિંસાનો આજનો સંદર્ભ	શ્રી ગોવિંદભાઈ રાવલ	----- ૧૧૯

લઘુ-પ્રાર્થના

સાથે જમીએ, સાથે રમીએ,
સાથે કરીએ રડાં કામ;
એકબીજાથી પ્રેમ કરીને,
કરીએ કુળનું ઉજળું નામ... .... ૧

સંત-પ્રભુના ભક્ત બનીને,
નમ્ર બની વડિલોની પાસ;
સૌએ સૌની ફરજ બજાવી,
કરવું જીવનનું કલ્યાણ... .... ૨

જીવનમાં સદ્ગુણો કેળવી,
કરવો રોજ તત્ત્વ અભ્યાસ;
ચિત્તશુદ્ધિની વૃદ્ધિ કરીને,
પામવું આત્માનંદ સ્વ-રાજ... .... ૩

લોસ એન્જેલિસની શિબિર

૧૩ જૂન, ૧૯૮૭

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ

પૂજ્યશ્રી આત્માનંદજી

“સર્વ કલેશથી અને સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો ઉપાય એક આત્મજ્ઞાન છે. વિચાર વિના આત્મજ્ઞાન થાય નહીં; અને અસત્સંગ તથા અસત્સંગથી જીવનું વિચારબળ પ્રવર્તવું નથી, એમાં કિંચિત્માત્ર સંશય નથી.”

શ્રીમદ્રાજચંદ્ર વચનામૃત પત્રાંક - ૫૬૯.

આપણે શાનાથી મુક્ત થવું છે? સર્વ કલેશ અને દુઃખથી. તો હવે એ વસ્તુ સમજવી જોઈએ કે દુઃખ અને કલેશ એટલે શું? દુઃખ એ ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુભવાય છે, અને કલેશ એ ચિત્ત દ્વારા અનુભવાય છે. ઇન્દ્રિયોને અણગમતી વસ્તુ મળે તેને જગતના જીવો દુઃખ કહે છે. પરંતુ બહારમાં કોઈ પણ દુઃખના સંયોગ ન હોવા છતાં ચિંતા-આકુળવ્યાકુળપણું-માનસિક સંતાપ-સંકલ્પો વિકલ્પો કર્યા કરવા અને પોતાના નહીં એવા અન્ય પદાર્થોની મૂર્છામાં મૂંઝાચેલા રહેવું-અભિલાષાઓ સેવ્યા કરવી એનું નામ છે કલેશ - આમ થઈ જશે તો શું થશે? પેલું ચાલ્યું જશે તો શું થશે? વગેરે ભાવો થવા - આર્તધ્યાન થવું-એનું નામ જ કલેશ.

આ દુઃખ અને કલેશથી મુક્ત થવાનો ઉપાય એક જ છે કે આત્માને ઓળખો. ઓળખો એટલે શ્રદ્ધો, શ્રદ્ધો એટલે પરિચય કરો; પરિચય કરો એટલે અભ્યાસ કરો, અભ્યાસ કરો એટલે કે પોતાના ઉપયોગને વારંવાર અંતર્મુખ બનાવો અને સ્વભાવમાં સ્થિરતા કરો; જેથી અનુભવદશા પ્રગટે. આત્મજ્ઞાન આપણે બહારથી મેળવવાનું નથી પરંતુ આપણો જ આત્મા શુદ્ધિકરણ દ્વારા નિર્મળ થઈને પોતાના જ્ઞાન અને આનંદનો અનુભવ કરે તેને આત્મજ્ઞાન કહે છે. જેવી રીતે “સર્વ ગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ” એ જ રીતે આત્મજ્ઞાન પ્રગટતાં બધાં

આત્મગુણો અંશે નિર્મળ બની જાય છે. આત્મગુણો નિર્મળ અને સમ્યક્ બનતાં જીવ સર્વ દુઃખ અને કલેશથી ક્રમશઃ મુક્તિ પામે છે. આત્મજ્ઞાન કોઈનું આપ્યું અપાય કે લીધું લેવાય એવી નિશ્ચયથી કોઈ વ્યવસ્થા જ નથી. પરંતુ સત્પુરુષ પાસેથી તે પ્રાપ્ત કરવાના ઘણાં સંયોગ અને સગવડ છે. કૃપાળુદેવશ્રીએ કહ્યું છે કે - “કોઈ એક સત્પુરુષને શોધ; અને તેના ચરણ કમળમાં સર્વભાવ અર્પણ કરી દઈ વર્ત્યો જા, પછી મોક્ષ ન મળે તો મારી પાસેથી લેજે.” -

આત્મજ્ઞાન અભ્યાસરૂપે થાય તો મુમુક્ષુદશા છે અને ‘સહજરૂપે’ થાય તો જ્ઞાનીદશા છે. વિશેષરૂપે થાય તો મુનિદશા છે અને એક સેકન્ડનો પણ આંતરો પડ્યા વિના રહે તો તે કેવળજ્ઞાન છે.

આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો વિચારદશા પ્રગટ કરવી જોઈએ. અહીં વિચારનો અર્થ છે - તત્ત્વવિચાર - સદ્વિચાર - આત્મવિચાર. આત્મવિચારથી આત્મા નજીક જવાય છે. જેવી વસ્તુ લેવી હોય એવું મૂલ્ય ચૂકવવું પડે છે. તો આપણે તો અનાદિકાળના અજ્ઞાન અંધકારને દૂર કરી ભવભ્રમણનો અંત લાવવાનો અપૂર્વ પુરુષાર્થ આદરવાનો છે. એ કંઈ એકદમ ના થઈ જાય. એનો લક્ષ રાખીને સતત પુરુષાર્થ કરતાં રહેવું અને દર વરસે ગંભીરતાથી આપણી આત્મસાધનાનો વિચાર કરવો કે આટલા વરસો દરમિયાન મેં કેટલો- (Progress) પ્રગતિ કર્યો? નિરંતર એ જ લક્ષ, એ જ ભાવના, એ જ વિચાર, એનું જ ચરણ રહે તો એ તત્ત્વવિચાર અવશ્ય આત્મજ્ઞાન પ્રગટવાનું નિમિત્તકારણ બની શકે છે. વિચારની એટલી બધી અગત્ય છે કે શ્રીઆત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રમાં અનેકવાર

વિચાર શબ્દ આવ્યો છે. વિચાર એટલે ભાવના. શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે લખેલાં મુખ્ય પાઠુડોમાં 'ભાવપાઠુક' સૌથી મોટું લખ્યું છે તેમાં 'ભાવ'નું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે.

**“ભાવે જિનવર પૂજિયે, ભાવે દીજે દાન;
ભાવે ભાવના ભાવીએ, ભાવે કેવળજ્ઞાન.”**

એમ બધાં બોલે છે તો ખરાં પરંતુ ભગવાન સુધી ભાવને લઈ જઈ શકતાં નથી, તો પછી કામ થાય નહીં. આપણો વટ પડે એવું કાંઈ કરવાનું નથી પરંતુ આપણો આત્મા ઉજ્જ્વળ બને એવો ભાવપુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. હવે એ વિચારદશા કેમ નથી પ્રગટ થતી? અથવા એનું અનુસંધાન કેમ નથી રહેતું? તો કહે છે કે અસત્સંગ અને અસત્પ્રસંગથી જીવનું વિચારબળ પ્રવર્તતું નથી. તો કુસંગનો ત્યાગ કરવો, સત્સંગનો વારંવાર પરિચય અને અભ્યાસ કરવો અને અસંગતાનો લક્ષ રાખવો. સત્સંગના આશ્રય વિના અસંગ એવા આત્મપદની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તો જેનાથી કષાયભાવો સેવાય; જેનાથી વિષયવિકારો વૃદ્ધિ પામે; જ્યાં જવાથી ધર્મભાવના નષ્ટ થઈ જાય એવા અસત્સંગ અને અસત્પ્રસંગનો સર્વથા ત્યાગ કરવો અને શ્રીદેવગુરુ-ધર્મનો સમાગમ વધારવો, જેથી આત્મબળ વધે અને ક્રમે ક્રમે તે આત્મજ્ઞાન સુધી પહોંચી જવાય. એક બાબુ આરંભ-પરિગ્રહનું અલ્પત્વ કરતાં જવું-એટલે કે જીવન જરૂરીયાત પૂરતો જ જગતના પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો. જો તે એકદમ ન બની શકે તો ધીરે ધીરે નિયમપૂર્વક મર્યાદામાં આવવું. - કોઈપણ વસ્તુ અભ્યાસથી અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે. અનાદિકાળનો ખોટા સંસ્કારવાળો અભ્યાસ છે તેને છોડવા માટે વારંવાર સત્પુરુષોનો સમાગમ-સત્સંગ-સદ્વાંચન અને આત્મચિંતન એક અનોખો ઉપાય છે. વિકારી અને વિભાવી ભાવોને તોડવા સ્વભાવનો-સ્વધર્મનો અભ્યાસ અતિ આવશ્યક છે. એક શત્રુદાર છે એક મિત્રદાર છે અને એક સ્વ દાર

છે. જગતના પદાર્થો શત્રુદાર જેવા છે કે જેના પરિચયથી પાપાશ્રવ ઉપજે છે. પૂજા, પ્રાર્થના, દર્શન-વંદન, ભક્તિ, સ્વાધ્યાય-સત્સંગ એ ધર્મભાવના તે મિત્રદાર છે. તેનો પણ પરિચય કરીને ત્યાં રોકાઈ જવાનું નથી, પણ પાત્રતા વધારી સદ્બોધનો અભ્યાસ કરવાનો છે. મોક્ષમાર્ગમાં બહુ દોડવાની જરૂર નથી પણ સતત ચાલતાં રહેવાની જરૂર છે. આત્મા જાગે તો મોહનિદ્રા ભાગે. જાગે અને સતત અભ્યાસ અને પુરુષાર્થ કરતો રહે તો મોહગ્રંથિનો નાશ થઈ આત્મજ્ઞાનને પ્રગટાવે છે.

શ્રી ગુરુ સરળતાથી એક અન્ય ઉપાય પણ બતાવે છે કે ભાઈ! જો તું ત્રણ વસ્તુ સમજીને કર તો તને આત્મજ્ઞાન થાય. (૧) નિરંતર અથવા વારંવાર સત્પુરુષનો સમાગમ કરવો; (૨) સત્સારમનું ચિંતન કરવું અને (૩) સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ કરવી. વળી સત્સંગ કરી શકાય તે માટે જીવનચર્યા એવી રીતે ગોઠવવી જોઈએ કે સત્સંગ કરવાનો સમય મળે. વ્યાવહારિક કામો અને જવાબદારીઓ ઓછી કરીએ તો સત્સંગ અને સદ્વાંચન માટે સમય મળે. સદ્વાંચન-સ્વાધ્યાય વગેરે આત્માની ઉન્નતિ અર્થે કરવાના છે, તેથી સાધકે ગ્રંથોની પસંદગી કરતી વખતે વિશાળ અને સર્વતોમુખી દૃષ્ટિ સહિતના મુદ્દાઓ ખાસ લક્ષમાં રાખવાં; જે નીચે મુજબ છે :

- (૧) વૈરાગ્ય અને ઉપશમને પોષક હોય,
- (૨) વીતરાગતાનું જેમાં માહાત્મ્ય વર્ણવ્યું હોય,
- (૩) મતમતાંતરનો આગ્રહ છોડાવે અને વાદવિવાદમાંથી મુક્ત કરાવે તેવા હોય,
- (૪) આત્માર્થ-આરાધનાની દૃષ્ટિ દૃઢ કરાવે તેવા હોય,
- (૫) સંસારી જીવોને દીર્ઘકાળથી કોઠે પડી ગયેલા એવા સ્વચ્છંદ અને પ્રમાદનો નિષેધ કરી નિરંતર આત્મજાગૃતિની પ્રેરણા કરનારા હોય,
- (૬) સાધકને શાંતરસમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરાવી,

તેમા દૃઢપણે બુદ્ધિને સ્થિર કરાવી, ચિત્તની ચંચળતાના કારણભૂત એવા આરંભ-પરિગ્રહનું અત્યત્વ કરવા માટેની આજ્ઞા આપવાવાળા હોય,

(૭) સાધકમાં રહેલા અનેકવિધ દોષોનું નિરૂપણ કરી સાધકને દોષોનું સ્પષ્ટપણે દર્શન કરાવનારા હોય,

(૮) વસ્તુસ્વરૂપને યથાર્થપણે દર્શાવી સંશયાદિ અનેક દોષોને ટાળી જ્ઞાનને નિર્મળ કરનારા અને મોક્ષમાર્ગમાં સાધકને સ્થિરતા ઉપજે તેવા સત્સાધનોનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરનારા હોય.

આવા ગુણોથી અલંકૃત ઉપદેશ જે શાસ્ત્રોમાં

આપવામાં આવ્યો હોય તેવા શાસ્ત્રોની પસંદગી સ્વાધ્યાય માટે કરવી હિતાવહ છે.

દયા, શાંતિ, સરળતા, સાદાઈ, સંતોષ, વિનય, વિવેક અને સમર્પણાદિ પાયારૂપ સદ્ગુણો છે; જેને જીવનમાં પ્રગટ કરવા માટે વારંવાર આત્મનિરીક્ષણ કરવું અને જાગૃતિ વધારતા જવું. આમ કરવાથી ધીમે ધીમે દુર્ગુણોની બાદબાકી અને સદ્ગુણોની આપણા જીવનમાં ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ થાય છે. આવી દશા આવ્યે સદ્ગુરુનો ખોદ પરિણામ પામે છે. પરમાત્માને પ્રાર્થના કરીએ કે આલો આત્મઉન્નતિનો પુરુષાર્થ કરવાની આપણને સૌને શક્તિ આપે.

— x —

ધર્મવડ

બહેનશ્રી પૂર્ણિમા શાહ

જીવનરહેલે જે ધર્મબીજનું વાવેતર કર્યું છે, તેને પરિણામે જે ફૂલીફાલીને વિશાળ વડોલ બન્યો છે તે 'ધર્મવડ' કબીરવડની જેમ સુવિખ્યાત છે. સંસાર પરિભ્રમણમાં કલાંત થયેલો જીવ કોઈ એવા સ્થાનને ઇચ્છે છે કે જ્યાં તેની સઘળી ઉપાધિ અને અશાંતિ દૂર થાય. અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાં પણ હજી સુધી તેને શાંતિ મળી નથી. એક ધર્મવડ જ એવું સ્થાન છે કે જ્યાં તે શાંતિ મેળવી શકે અને વિશ્રાંતિ પામી શકે.

આ ધર્મવડ કેવો છે? આદિ, વ્યાદિ અને ઉપાધિઓથી જીવોને તે શાંતિ આપનાર છે. તેની શીતળ છાયામાં જ્ઞાનીઓ અને સંતો મૈત્રી, પ્રેમ, દયા કરૂણા અને જ્ઞાનની પરળ માંડીને બેઠા છે. ચોરાશીના ચક્કરમાં અટવાતો જીવ જ્યારે આ વડનો આશ્રય લે છે ત્યારે તેનો પરિભ્રમણનો થાક ઉતરી જાય છે. અને તે અપાર શાંતિ પામે છે. આ વડ વિનયરૂપી મૂળથી પોષાયેલો છે અને

વૈરાગ્યરૂપી જળથી સિંચાયેલો છે. શ્રદ્ધારૂપી થડથી શોભતો આ વડ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ કરાવવા સમર્થ છે. તેની અનિત્ય, એકત્વ, અન્યત્વ, અશરણ આદિ ભાવનાઓ રૂપી શાખાઓ, અને ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, શીય, સંતોષ, તપ, સંયમ, સત્ય, અકિચનત્વ અને બ્રહ્મચર્ય આદિ પ્રશાખાઓ કેવી લચી રહી છે! એના સેવનથી જીવ મોક્ષ માર્ગમાં પ્રગતિ કરી પોતાના આત્માને ઉજ્જવળ બનાવી શકે છે. આ વડ ઉપરના અધ્યાત્મરૂપી મધપૂડામાંથી ઝરતા મધુનું પાન કરીને જીવ તૃપ્તિનો અનુભવ કરે છે. અને મોક્ષરૂપી ફળ મેળવીને પરમતૃપ્તિ, પરમસુખ, પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે.

હે જીવ! તું ઇચ્છે છે કે આવા પરમપવિત્ર ધર્મવડનું શરણ તને મળ્યું છે. પ્રમાદને વશ થઈ ક્યારેય તેનો આશ્રય છોડીશ નહીં.

ૐ શાંતિ

ચાર ભાવના

મૈત્રી-પ્રમોદ-કારુણ્ય-માધ્યસ્થ ભાવના

બહેનશ્રી જ્યોત્સ્ના પી. શાહ

સત્ત્વેષુ મૈત્રી ગુણીષુ પ્રમોદં,
ક્લિષ્ટેષુ જીવેષુ કૃપાપરત્વમ્ ।
માધ્યસ્થ ભાવં વિપરીત વૃત્તૌ,
સદા મમાત્મા વિદધાતુ દેવ ॥

હે દેવ! મારો આત્મા સદાને માટે બધા જીવો સાથે મૈત્રી, ગુણીજીવો પ્રત્યે પ્રમોદ, દુઃખી જીવો પ્રત્યે ક્રુણા અને વિપરીત વર્તન કરનારા જીવો પ્રત્યે માધ્યસ્થ ભાવ ધારણ કરો. વિશુદ્ધ એવી આ ભાવનાઓ ધ્યાનની પરંપરા-શ્રેણીઓને જોડનાર છે.

આ ચાર સુંદર ભાવનાઓ આત્મધર્મની સિદ્ધિ માટે મનુષ્યે દીર્ઘ કાલ પર્યંત ચિત્તમાં ધારણ કરવી જોઈએ. આ ભાવનાઓ સ્વ-પરને સુખદાયી છે અને હૃદયમાં ધારણ કરવાથી ધર્મધ્યાનને સદાને માટે ટકાવી રાખે છે.

(૧) મૈત્રી ભાવના :

સકલ સત્ત્વવિષયક સ્નેહ પરિણામો મૈત્રી ।

- સર્વ જીવો પ્રત્યે સ્નેહના પરિણામ એ મૈત્રી છે.

સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રી ભાવના રાખવાથી નાત-જાત, ગરીબ-તવંગર, નાના-મોટા, ઊંચ-નીચ, ધર્મ-વિધર્મ, રોગી-નિરોગી, નબળો-બળવાન, શત્રુ-મિત્ર કે સુખી-દુઃખી વગેરેના ભેદભાવ રહેતા નથી. તેથી કોઈ પણ જીવ પ્રત્યે દ્વેષની-અણગમानी લાગણી કે વેર-વિરોધ રહેતા નથી.

સર્વ જીવોને આપણે આપણા આત્મા સમાન એટલે કે આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ - માનવાથી આપણું મન વધુ ને વધુ નિર્મળ બને છે. અન્ય જીવોને

સમભાવે - મિત્રભાવે જોવાથી મનમાં ઉચ્ચ સંસ્કારો સ્થાપિત થતા જાય છે તથા નિમ્ન કક્ષાના વિચારો સંદંતર નાશ પામે છે. આ ભાવનાથી ઉત્પન્ન થતા સદ્ગુણો મનુષ્યને ઉત્તમ-સંસ્કારી બનાવે છે.

આપણે સુખ ઇચ્છીએ છીએ તેમ બધા જીવો સુખી થવાની જ ઇચ્છા રાખે છે. આત્મદૃષ્ટિએ જોતાં દરેક જીવ એક સમાન જ આત્મસ્વરૂપ છે, તેથી જેમાં જીવત્વ રહેલું છે તે બધાં પ્રત્યે મૈત્રી ભાવના રાખવી.

જેમ આપણે મિત્રના હંમેશા શુભચિંતક જ રહીએ છીએ. સંકટ સમયે તેને મદદ કરીએ છીએ તેમ સર્વ જીવોનું હિત ચિંતવવું જોઈએ, તેમને મદદ કરવી જોઈએ તેમ જ સર્વ જીવો સુખી થાઓ, સર્વ જીવો નિરોગી બનો, સર્વ જીવોનું કલ્યાણ થાઓ, કોઈ દુઃખી ન થાઓ, કોઈ જીવ પાપ ન કરો, સમગ્ર વિશ્વ દુઃખથી મુક્ત થાઓ - એમ મૈત્રી ભાવના ભાવવાથી ચિત્ત પ્રસન્નતા અનુભવે છે, મનની પવિત્રતામાં વૃદ્ધિ થાય છે અને આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થવાની યોગ્યતા વધે છે. માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે, જીવનની દરેક ક્ષણે જાગૃત રહી નિરંતર સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રી ભાવના રાખવી.

(૨) પ્રમોદ ભાવના :

ગુણેષુ પક્ષપાતો યઃ સ પ્રમોદઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

ગુણોનો પક્ષપાત કરવો અર્થાત્ બહુમાન કરવું તે પ્રમોદ છે.

દયાધર્મમાં માનનારા, જ્ઞાનચક્ષુ ધરાવનારા, તપશ્ચર્યા કરનારા, ઇન્દ્રિયો પર વિજય પ્રાપ્ત

કરનારા જીવહિંસાદિ સમગ્ર દોષોને દૂર કરનારા, કષાયરહિત, ચથાસ્થિત વસ્તુ-તત્ત્વને જોનારા મહાપુરુષોના શમ, ઔચિત્ય, ગાંભીર્ય, ઘૈર્ય આદિ ગુણોથી આનંદ પામવો, તેની અનુમોદના કરવી કે તેવા ગુણોના ધારક ગુણીજનો પ્રત્યે પ્રેમભાવ રાખવો, હૃદયમાં અનુરાગ પ્રગટાવવો, તેઓની ભક્તિ કરવી - બહુમાન કરવું, અન્ય લોકો પાસે તેમના ગુણોની પ્રશંસા કરવી - એ પ્રમોદ ભાવના છે.

કોઈ પ્રાણી સંપૂર્ણપણે ગુણરહિત હોય તે અશક્ય છે, દરેકમાં કોઈ ને કોઈ ગુણ તો હોય જ છે. આપણે ગુણગ્રાહી દૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ. ગુણગ્રાહી દૃષ્ટિ રાખનાર મનુષ્યોમાં ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા, સંતોષ, જિતેન્દ્રિયતા, નિઃસ્પૃહતા, પરોપકારિતા. આત્મપરાયણતા વગેરે ગુણોનો વિકાસ થાય છે. તેથી હૃદયમાંથી દ્રેષ નાશ પામે છે, મન શાંતિ પામે છે; માટે દુનિયાના દરેક પ્રસંગમાં ગુણો જોવાની ટેવ પાડવી અને ગુણગાન બનવાનો પ્રયત્ન કરવો.

પ્રમોદ ભાવનાને આપણે સૌએ આપણા હૃદયમાં વાસિત કરવી જોઈએ કે જેથી આપણે આપણા કરતાં વધારે નિપુણ-ગુણવાન વ્યક્તિઓને જોઈએ ત્યારે તેની ઈર્ષ્યા કરી આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન દ્વારા કર્મબંધ કરી ભવભ્રમણ વધારવાને બદલે તેમના જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવી સન્માર્ગે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરતા રહેવાથી તેમના જેવી નિપુણતા કે ઉત્કૃષ્ટ પદ પામી શકીએ.

(3) કારુણ્ય ભાવનો :

દીન, દુઃખી, અનાથ, અપંગ, અશરણ જીવો પ્રત્યે કરુણા કરવી તે કારુણ્ય અથવા અનુકંપા છે.

કરુણા બે પ્રકારની છે - દ્રવ્યકરુણા અને ભાવકરુણા.

ધનથી, અન્નથી, તનથી, વિયોગથી જે દુઃખી હોય તેને તે તે પ્રકારની મદદ કરવી તે દ્રવ્ય કરુણા છે, ભૂખ્યાને ભોજન આપવું, તરસ્યાને પાણી પાવું, રોગીને દવા આપવી, વિયોગીને ધીરજ-દિલાસો આપવાં વગેરે.

અજ્ઞાન દશાવાળાને જાગૃત કરી જ્ઞાન આપવું, ધાર્મિક સત્ય તત્ત્વનો ખોધ આપવો, આત્મસ્વરૂપપ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવવો તે ભાવ કરુણા છે.

જે પ્રકારની કરુણા કરવાની પોતાની શક્તિ હોય તે પ્રકારની કરુણા કરી અન્યને મદદ આપી પોતે આનંદિત થવું તે કારુણ્ય ભાવના છે.

આ કારુણ્ય ભાવના મનમાં વાસિત કરવાથી જીવો પર થતો દ્રેષ અટકે છે અને અંતઃકરણ પવિત્ર થાય છે. આ નિમિત્તે પોતાની આત્મશક્તિ ખીલે છે. કરુણાપાત્ર વ્યક્તિઓને આપણે જેટલા સુધારીએ છીએ તેટલા પ્રમાણમાં આપણે પણ સુધારીએ છીએ. આમ કારુણ્ય ભાવનાથી સ્વ અને પર બંનેને લાભ થાય છે.

કરુણાપાત્ર વ્યક્તિઓનું દુઃખ દૂર કરવા માટે આપણે તેને કંઈ આપી શકવાની સ્થિતિમાં ન હોઈએ તો પણ મધુર અને શાંત વચનોથી તેમનું દુઃખ દૂર કરવાના ઉચ્ચ કર્તવ્યથી ચૂકવું નહિ. કેટલીક વાર મધુર વચનોથી પણ દુઃખી મનુષ્યને આસ્વાસન મળે છે અને તેને દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ મળી રહે છે.

આમ માત્ર મનુષ્ય પ્રત્યે જ નહીં પરંતુ અનાથ, નિરપરાધી, ગરીબ પ્રાણીવર્ગ તરફ પણ દયાની લાગણી રાખવી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં લખ્યું છે કે, ભૂત-વર્તમાન અને ભવિષ્ય-પ્રણેય કાળના અર્હંતો અને ભગવંતો ઉપદેશ આપે છે કે સર્વ પ્રકારના જીવંત પ્રાણીઓનો વધ કરવો નહિ, તેમની તરફ ક્રૂરતા વાપરવી નહિ, તેમનો

દુરપયોગ કરવો નહિ અને તેમને હાંકી મૂકવા નહિ. સર્વ વસ્તુઓના રહસ્યને જાણનાર સુજ્ઞ પુરુષોએ આવો નિત્ય શાશ્વત, સનાતન નિયમ શીખવ્યો છે. માટે કારણે ભાવ રાખી સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે દયા તથા અનુકંપાની લાગણી રાખવી.

(૪) માધ્યસ્થ ભાવના :

રાગ-દ્વેષના મધ્યભાગમાં રહેલો તે અર્થાત્ રાગ-દ્વેષ વગરની વૃત્તિવાળો ભાવ તે માધ્યસ્થ કે ઉપેક્ષા.

જે મનુષ્યો આપણાથી જુદા મતના હોય અથવા જુદી રીતે વર્તતા હોય તેમના પ્રત્યે માધ્યસ્થ ભાવના રાખવી અર્થાત્ તેમના પ્રત્યે રાગ કે દ્વેષ કરવા નહિ પણ ઉપેક્ષા ભાવ રાખવો.

કોઈ મનુષ્ય ગેરવર્તન કરે ત્યારે કોઈ દયાળુ, સુજ્ઞ જન તેને સમજાવે, બોધ આપે, શિખામણ આપે કે ખરાબ વર્તનથી તેને થતા નુકસાન વિશે સમજાવે છતાં પણ તે મનુષ્ય વર્તન સુધારે નહિ તો તેના પર દ્વેષ કરવો નહિ. દ્વેષ કરવાથી કર્મબંધ થાય છે અને ભવભ્રમણમાં વૃદ્ધિ થાય છે. આથી સ્વપર નુકસાન થાય છે. માટે તેવા પ્રસંગે તેવા લોકોની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય છે. જેથી બંનેને દ્વેષ થતો અટકે છે. વળી સંસારની મલિન વાસનાઓને પોષણ આપે તેવા રાગના કારણભૂત મનુષ્યોની પણ ઉપેક્ષા કરવી.

આ ઉપેક્ષા કરવાનો પ્રસંગ ત્યારે જ અમલમાં મૂકવો કે જ્યારે તે મનુષ્યને સુધારી શકવાનું આપણામાં બળ ન હોય અને તેને સુધારવા જતાં અભિમાન કે રાગ-દ્વેષની પરિણતિ થવાનો સંભવ હોય તેમ જ ઉપરની ત્રણ ભાવનાઓમાંથી એક પણ તેને લાગુ થતી ન હોય તો જ આ માધ્યસ્થ ભાવના અમલમાં મૂકવી કે જેથી રાગ-દ્વેષના કારણો ઓછાં થઈ જાય.

આત્મસ્વરૂપમાં આગળ વધેલા કે આગળ વધવા પ્રયત્ન કરનારે માધ્યસ્થ ભાવનાના બળથી મલિન-સ્વાર્થી વાસનાઓનો એકદમ નાશ કરવા સર્વ ઘટ્ટાઓની ઉપેક્ષા કરવી અને પ્રારબ્ધયોગે જે પ્રાપ્ત થાય તેમાં માધ્યસ્થતા રાખી સમભાવથી તેનો ઉપભોગ કરવો.

આ સર્વ પ્રકારની ઉપેક્ષાથી આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. માટે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરવા માધ્યસ્થ ભાવના ભાવવી. પરંતુ ઉપેક્ષાથી ગૃહસ્થાશ્રમનો, પોતાની ફરજોનો કે ધર્મનો નાશ ન થાય તે માટે જાગૃત રહેવું. મનુષ્યે પોતાની ભૂમિકાને, સ્થાનને લક્ષમાં રાખી ઉપેક્ષા કરવી.

આ ચાર ભાવનાઓ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર્ય અને વૈરાગ્યરૂપ છે, તેથી જ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે આ ચારેય ભાવનાઓ મનુષ્યે પોતાના હૃદયમાં વાસિત કરી સમભાવથી વર્તવું. સંબોધસિત્તરીમાં લખ્યા પ્રાણે સમભાવથી મનુષ્ય અવશ્ય મોક્ષ પામે છે.

સફળ યાત્રા

— ડૉ. ઘનશ્યામ મિ. માંગુકિયા 'અચ્યુત' —

જાણવા જેવું જગતમાં ના કશું;
આત્મ જાણ્યે, જાણવાનું ના કશું!
જે પદાર્થો આંખને દેખાય છે;
તત્ત્વને જાણ્યા પછી ત્યાં ના કશું!
જાણવાનું જીવ દ્વારા હોય છે;
ઇન્દ્રિયોમાં આખરે છે ના કશું!
અકળ કેવળ એક આત્મા આપણો;
જ્ઞાન, જ્ઞાતા, જ્ઞેય-બાકી ના કશું!
જાણવો, જાણ્યા પછી પરમાણવો;
સફળ યાત્રા, વિફળ હર-ફર ના કશું!

માનવજીવનની સાર્થકતા

શ્રી મણિભાઈ ઝ. શાહ

“કલા બહત્તર પુરુષકી, તામેં દો સરદાર;
એક જીવકી જીવિકા, એક જીવ ઉદ્ધાર.”

શ્રી મધ્વભદ્રેવ ભગવાને મનુષ્યની ઝોતેર કળાઓ ગણાવી છે; તેમાં જે મુખ્ય કહી. એક જીવને મળેલા જીવન - શરીરને નીભાવવા માટે જરૂરી ઉદ્યમ કરવો તે. સારી રીતે જીવવું એ પણ એક કળા છે - હોશિયારી છે. બીજી કહી કે આ જીવન - શરીર દ્વારા આ જીવનો - પોતાનો - ઉદ્ધાર કરવો અર્થાત્ જન્મ-મરણના ચક્રાવામાંથી છૂટીને પોતાના આત્માને પરમાત્મા બનાવવો - બનવા તરફ લઈ જવો. કમભાગ્યે આપણામાંના મોટા ભાગના લોકો પહેલી કળામાં જ અટવાઈ પડીએ છીએ. બીજી કળાનો તો ખ્યાલ જ આવતો નથી. અને કદાચ બીજી કળાની પ્રાપ્તિનું ભાન આવે તો તે પ્રાપ્ત કરવાનો સાચો રસ્તો જીવને મળતો નથી, મળે તો શ્રદ્ધા જાગતી નથી અને કદાચ શ્રદ્ધા જાગે તો તે માટે પ્રયત્ન કરાતો નથી.

મહા મુશ્કેલથી મળેલા આ મનુષ્યભવ અને તેમાં પણ આત્મામાંથી પરમાત્મા બની શકાય એવા પરમાર્થને અનુકૂળ યોગ મળવા છતાં જો આ આત્મા આ દિશામાં થોડી પણ પ્રગતિ ન કરે તો તેને શું કહેવું? આ બાબતમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વચનામૃત પત્રાંક લ૩૫ ખૂબ સૂચક છે - એમાંના થોડા અંશો જોઈએ.

‘ચક્રવર્તીની સમસ્ત સંપત્તિ કરતાં પણ જેનો એક સમયમાત્ર પણ વિશેષ મૂલ્યવાન છે એવો આ મનુષ્યદેહ અને પરમાર્થને અનુકૂળ એવા

યોગ સંપ્રાપ્ત છતાં જો જન્મમરણથી રહિત એવા પરમપદનું ધ્યાન રહ્યું નહીં તો આ મનુષ્યત્વને અધિષ્ઠિત એવા આત્માને અનંત વાર ઘિસ્કાર હો!

જેમણે પ્રમાદનો જય કર્યો તેમણે પરમપદનો જય કર્યો.’

આટલી વાતમાં એટલી બધી ગહન અને સૂચક વાતો શ્રીમદ્જીએ કહી દીધી કે ન પૂછો વાત. જરા તપાસીએ.

એક સમય એટલે? આંખ મીચીને ઉઘાડીએ એટલી વેળામાં તો અનેક સમય થઈ જાય. સમય એટલે સમય (ટાઈમ) માપવાનું નાનામાં નાનું એકમ (યુનિટ).

ચક્રવર્તીની સમસ્ત સંપત્તિ કેટલી? એનું વર્ણન કરીએ તો ટાઢા પહોરનાં ગખાં લાગે. છતાં જરાક જોઈએ.

‘ભરત ક્ષેત્રના છ ખંડ પર એકાધિકાર ધરાવતા સમ્રાટ. એમના અંતર્ગત ૩૨૦૦૦ મુકુટબદ્ધ રાજાઓ, ૯ નિધિ, ૧૪ રત્નો, ૯૬૦૦૦ રાણીઓ... એમની સેનામાં ૮૪ કરોડ ચોદ્દા, ૧૮ કરોડ ઘોડા, ૮૪ લાખ હાથી, ૮૪ લાખ રથ...’ વગેરે, વગેરે.

વિચાર કરો કે આટલી બધી સંપત્તિ કરતાં પણ વિશેષ મૂલ્યવાન મનુષ્યભવનો એક સમય! કેમ? જે પરમપદ - પરમાત્મપદ આ મનુષ્યભવમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે છે તે ઉપર જણાવી તે બધી સંપત્તિ આપવા છતાં પણ ન મળી શકે.

કેટલો બધો વખત તો નિગોદમાં (અતિ સૂક્ષ્મ જીવો - જે એક સ્વાસ લઈને મૂકીએ

તેટલા વખતમાં અટાર વખત જન્મે અને અટાર વખત મરે - કંદમૂળ વગેરેમાં આવા જીવો કેવળી ભગવાને જોયા છે.) આપણે વીતાવ્યો. તેમાંથી બહાર નીકળીને ઘણા ભવો વનસ્પતિકાય, પૃથ્વીકાય વગેરે એકેન્દ્રિયમાં વીતાવ્યા. તેમાંથી અમુક ચોક્કસ સમય માટે ત્રસ પર્યાય (હાલી ચાલી શકે તેવા જીવો) મળી. આ દશામાં નાની જીવાતથી લઈને પશુપક્ષી અને મનુષ્યભવ તથા નર્ક અને સ્વર્ગ પણ મળ્યાં. મનુષ્યભવ તો વધારેમાં વધારે ઠટ ભવ જ મળે. આ ભવમાં જ આત્મા પોતે પરમાત્મા બની શકે તેવી શક્તિ અને સંયોગો પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આવી શક્તિ અને અનુકૂળ સંયોગો તો ઠટમાંથી ૨-૩-૪ કે પાંચ ભવમાં જ પ્રાપ્ત થઈ શકે કારણ કે ભોગભૂમિના મનુષ્યોને આ સંયોગો નથી મળતા. વળી કર્મભૂમિના મનુષ્યોમાં પણ અનાર્થખંડના મનુષ્યોને આવા સંયોગો મળતા નથી - ફક્ત આર્થખંડના મનુષ્યોને જ - તે પણ ૪ થા અને પાંચમા કાળમાંજ. આપણે ત્યાં હાલમાં પાંચમો કાળ ચાલે છે જે મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ બાદ ત્રણ વર્ષ, આઠ માસ અને ૧૫ દિવસે શરૂ થયો અને જે શરૂ થયાથી ૨૧૦૦૦ વર્ષ ચાલશે. ચોવીસે તીર્થંકરો ચોથા કાળમાં થઈ ગયા.

વાત આટલેથી અટકતી નથી. ઉપર કહ્યા તેવાં બે-ચાર ભવમાં પણ આત્મા-પરમાત્માની અર્થાત્ પરમપદની વાતો જાણી અમલમાં કોણ મૂકી શકે? - તો કે જેને જ્ઞાનનો ઠીક ઠીક ઉદાઠ મળ્યો હોય, ઉત્તમ કુળમાં (ધર્મ કરવાની અનુકૂળતા મળે તે ઉત્તમ કુળ) જન્મ થયો હોય, દીર્ઘ આયુષ્ય હોય, નીરોગી શરીર હોય, પરિવારની અનુકૂળતા હોય, આર્થિક અનુકૂળતા હોય, અનુકૂળ દેશ હોય, આજીવિકા ધર્મને પોષે

તેવી હોય, વ્યસનોથી મુક્તિ હોય, સત્સંગનો યોગ હોય, સાચા ધર્મનું શ્રવણ મળ્યું હોય... વગેરે, વગેરે પરમાર્થને અનુકૂળ એવા યોગ મળ્યા હોય તોજ પરમપદની પ્રાપ્તિ માટેના પ્રયત્નો થઈ શકે. આટલું બધું મળ્યું હોય છતાં એ ધર્મ પર શ્રદ્ધા ન કરે અને તે પ્રમાણે આચરણ ન કરે તો એણે મળેલો મનુષ્યભવ અને આ બધી અનુકૂળતા એળે જોઈ - મનુષ્યભવને સાર્થક ન કર્યો. આવો જીવ પોતેજ પોતાને માટે ઠિક્કારની લાગણી અનુભવે. આવા યોગો એક વખત હાથમાંથી ગયા તો આવતાં અબજો - અબજો - અબજો વર્ષો સુધી આવો યોગ નહિમળે અને ત્યારે એમ થશે કે 'હીરો દોષે જઈ આવ્યો અને ડેલીએ હાથ દઈને પાછો આવ્યો!'

તો હવે જોઈએ કે દુર્લભ એવો મનુષ્યદેહ મળ્યા પછી અને પરમાર્થને અનુકૂળ એવા યોગો ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં મળ્યા પછી આ મનુષ્યભવને સાર્થક શી રીતે કરી શકાય? આ વિચારતા પહેલાં એ જાણી લઈએ કે મનુષ્યભવમાં એવું તે શું છે કે જે બીજા ભવોમાં નથી મળતું. મોક્ષે જે કોઈ જીવ જાય અર્થાત્ પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરે તે ફક્ત મનુષ્યભવમાંથી જ કરી શકાય એવો વિશ્વનો નિયમ છે; અરે, મોક્ષની વાત જવા દઈએ - મોક્ષની સીડીનાં ચૌદ પગથિયાં (ગુણસ્થાન) ભગવાને કહ્યાં છે તેમાંનાં સાત પગથિયાં અત્યારે આ ભરતદોષમાં (અત્યારની આખી દુનિયા) પંચમકાળમાં પણ મનુષ્યભવમાં ચડી શકાય છે, જ્યારે સંજી (મનવાળાં) પશુ-પંખી, નારકીઓ અને સ્વર્ગના દેવો એ ચાર પગથિયાંથી વધારે ચડી શકતા નથી (અપવાદરૂપ અમુક સમુદ્રમાંના જલચર જીવો પાંચમા પગથીઆ

સુધી ચઢી શકે છે.) જરા વિચારીએ! આવો Chance જ્યાં મળી શકે છે તે મનુષ્યભવને દુર્લભ ન કહીએ તો બીજું શું કહીએ?

હવે સમજાશે કે જે વસ્તુ બીજા ભવોમાં મળવી દુર્લભ છે એ વસ્તુ મેળવવાનો આ મનુષ્યભવ દ્વારા લાભ મળ્યો, અને એને માટે જરૂરી શક્તિ અને ઉપર ગણાવ્યા તેવા સંયોગો મળ્યા તો એ મેળવીએ તોજ આ મનુષ્યભવ સાર્થક થાય. કદાચ મોક્ષમાર્ગનાં સાત પગથિયાં આ ભવમાં ન ચઢી શકીએ તો પણ એ સીડી ચઢવા માટે પગ તો ઉપાડીએ. મોક્ષમાર્ગની શરૂઆત સમ્યગ્દર્શન (સમકિત) પ્રાપ્તિથી થાય છે. કદાચ એ પ્રાપ્ત પણ ન થાય તોય એના તરફ રૂચિ તો કેળવીએ. આ મનુષ્ય દેહ છુટી જાય ત્યાર પહેલાં આટલું તો અવશ્ય કરી લઈએ.

તો આ સમ્યગ્દર્શન શું છે? કોણ આપે? કોને આપે? એ ન મળે ત્યાં સુધી શું કરવું? એ જાણી એ પ્રમાણે શ્રદ્ધા કરીએ એ પ્રમાણે આચરણ કરવા પ્રયત્ન કરીએ તોય આ મનુષ્યભવ મહદ્ અંશે સાર્થક થાય.

સાચા દેવ, શાસ્ત્ર (ધર્મ) અને ગુરુ ઉપર આત્મલક્ષે શ્રદ્ધા કરવી તેનું નામ સમ્યગ્દર્શન એમ શ્રી રત્નકરંડ શ્રાવકાચારમાં શ્રી સમંતભદ્ર આચાર્યે કહ્યું.

જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, (પુણ્ય, પાપ પણ આમાં આવી જાય). સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ, વગેરે તત્ત્વોના ચથાર્થ અર્થ જાણી તેની ઉપર શ્રદ્ધા કરવી તેનું નામ સમ્યગ્દર્શન એમ શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું.

વસ્તુનું સ્વરૂપ જેવું છે તેવું જાણીને તે પ્રમાણે શ્રદ્ધા કરવી તેનું નામ સમ્યગ્દર્શન એમ અન્યત્ર કહ્યું.

વાસ્તવિક જોઈએ તો બધાનો એક જ અર્થ

એક જ લક્ષ છે અને તે એ કે હું શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા છું, મારાં કર્મોને કારણે મને સુખ-દુઃખ મળે છે અને હું ધારું તો આ કર્મોને ખપાવીને પૂર્ણપણે મુક્ત થઈ અનંત કાળ માટે અનંત આનંદનો અનુભવ કરી શકું. મારી આ શક્તિ આજે પણ મારામાં છે અને સદ્ગુરુના અને શાસ્ત્રના યોગ્ય માર્ગદર્શન દ્વારા અટિહંત ભગવાન હું જાતે બની શકું તેમ છું.

એક વખત આવી શ્રદ્ધા થાય, આવી નિર્ધાર થાય અને એ માટે પ્રયત્નો કરવાની શરૂઆત થાય, તો બસ, આ મનુષ્યભવ સાર્થક થવામાં યોગ્ય શરૂઆત થઈ ગઈ. ભગવાન-તીર્થંકરો તો કહે છે કે એક વખત આવું સમ્યગ્દર્શન જીવ પ્રાપ્ત કરે, તે જીવ નિયમથી મોક્ષે જવાનો-ટાઈમ વતી ઓછો લાગે તે જુદી વાત. આવું સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવા માટે અને કર્યા પછી જીવે શું કરવું તે શાસ્ત્રોની જુદી જુદી ગાથાઓ દ્વારા જોઈએ.

શ્રી શાંતિપાઠમાં કહે છે કે :

“શાસ્ત્રોંકા હો પઠન સુખદા, લાભ સત્સંગતિકા;
સદ્વૃત્તોંકા સુજસ કહકે, દોષ ટાંકું સભીકા;
બોલૂં પ્યારે વચન હિતકે, આપકા રૂપ ધ્યાઈ,
તોલોં સેઈ ચરન જિનકે, મોક્ષ જોલોં ન પાઈ.”

અર્થ સમજાય તેવા છે - જ્યાં સુધી મોક્ષ ન મળે ત્યાં સુધી ઉપર ગણાવી તેવી વસ્તુઓ મને મળે-મારું જીવન એવું થાઓ.

શ્રીપદ્મનંદિપંચવિંશતિમાં ગૃહસ્થ જીવનમાં આટલી આઠ વસ્તુઓ મને મળતી રહો એમ માગ્યું. સ્લોક છે.

આરાધ્યન્તે જિનેન્દ્રા, ગુરુષુ ચ વિનતિર્ધાર્મિકેઃ પ્રીતિરુચ્ચૈઃ।
પાત્રેભ્યો દાનમાપન્નિહતજનકૃતે તસ્ય કારુણ્યબુધ્યાઃ।
તત્પ્રાભ્યાસઃ સ્વકીયવ્રતરતિરમલં દર્શનં યત્ર પૂજ્યાં
તદ્ગાર્હસ્થ્યાં બુદ્ધાનામિતરદિહ પુનર્દુઃખદો મોહપાશઃ॥

અર્થાત્ જે ગૃહસ્થ અવસ્થામાં જિનેન્દ્રોની

ગુરુદેવને

આરાધના કરાય છે, નિર્ગથ ગુરુઓના વિષયમાં વિનયયુક્ત વ્યવહાર કરાય છે, ધર્માત્મા પુરુષો પ્રત્યે અતિશય વાત્સલ્યભાવ રાખવામાં આવે છે, પાત્રોને દાન આપવામાં આવે છે, તે દાન આપતિથી પીડિત પ્રાણીઓને પણ દયાભાવથી આપવામાં આવે છે, તત્ત્વોનું પરિશીલન કરવામાં આવે છે, પોતાના વ્રતો પ્રત્યે પ્રેમ રાખવામાં આવે છે તથા નિર્મળ સમ્યગ્દર્શન ધારણ કરવામાં આવે છે તે ગૃહસ્થ અવશ્ય વિદ્વાનોને પૂજ્ય છે અને તેનાથી વિપરીત ગૃહસ્થ અવસ્થા અહીં લોકમાં દુઃખદાયક મોહજાળજ છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર લખે છે કે :

“જો હોય પૂર્વ ભણેલ નવ પણ, જીવને જાણ્યો નહીં,
તો સર્વ તે અજ્ઞાન ભાખ્યું, સાક્ષી છે આગમ અહીં”
તથા -

“જબ જાન્યો નિજરૂપકો, તબ જાન્યો સબ લોક;
નહિ જાન્યો નિજરૂપકો સબ જાન્યો સો ફોક.”

વળી સમ્યગ્દર્શનની પૂર્વભૂમિકા તરીકે તેઓ લખે છે-

“કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ;
ભયે ખેદ, પ્રાણીદયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ.”

શ્રી આ.સિ.શા. ૩૮

તથા

“દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય;
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એહ સદાય સુખગ્ય.”

શ્રી આ.સિ.શા. ૧૩૮

આલોચના પાઠમાં શ્રી માણિકચંદ શું માગવાનું કહે છે?

“ઇન્દ્રિયિક પદવી ન ચાહું, વિષયનિર્મે નાહિં લુભાળિં,
સગાદિક દોષ હરીજે, પરમાતમ નિજપદ દીજે.”

અંતમાં આ બધું જાણવાનો હેતુ એ જ છે કે આપણે પણ આ રસ્તે આગળ વધીને આપણા આ મનુષ્યભવને સાર્થક કરીએ. અસ્તુ.

— x —

ગુરુદેવ છે મારા મહાત્યાગી,
જેના નામની ધૂન મને લાગી.
સદાચારી જીવન ને વીતરાગી,
એ તો અંતરતમના અનુરાગી. - ગુરુદેવ...

કંઈ વાદ-વિવાદમાં ના પડતાં,
સદા ધ્યાન ધણીનું તે ધરતા.
જેનું જીવન સત્ય પરાયણ છે,
એ નર નથી નારાયણ છે. - ગુરુદેવ...

ના કટુતા કૂથલી વાણી મહીં,
વળી કામને ક્રોધ જરાય નહીં.
એવી નિર્મળ જેમની વાણી છે,
પ્રભુ પ્રેમની એ સરવાણી છે. - ગુરુદેવ...

જેને સુણતા આતમજ્ઞાન મળે,
નવજીવન દિશા સૂઝ જડે.
ગ્રહી નિશદિન સાધક ધ્યાન ધરે,
તો જન્મ મરણનાં ફેરા ટળે. - ગુરુદેવ...

જેનાં નયનો નેહથી નીતરતા,
અધ્યાત્મની આભાથી ઝરતા.
સદા પતિતને પાવન કરતા,
પામી દર્શન ધન્ય સહુ બનતા. - ગુરુદેવ...

સદ્-ગુરુની કરુણા જ્યાં વરસે,
સદા શાંતિનો સાગર ત્યાં છલકે.
નિજાનંદ અતિ ઊરમાં મલકે,
કિરતાર પૂછી સમ્મુખ દરશે. - ગુરુદેવ...

- રાજેશ કાપડિયા

ભાવનગર

પ્રભુ-સ્મરણ

પ્રભુ પ્રેમી

[આપણા મનને શાંત અને નિર્મળ કરવું એ બધી સાધનાનું ફળ છે. આ માટેના અનેક ઉપાયોમાં સરળ, સુગમ અને બહુવનસુલભ ઉપાય તે પ્રભુ-સ્મરણ છે. આનો અભ્યાસ કરવા માટે કેટલાક ઉપયોગી મુદ્દાઓને જ્ઞાની પુરુષોએ આપણા માટે પરમ ઉપકારક માન્યા છે, જે અહીં સાધક-વિજ્ઞાસુઓ માટે રજૂ કરેલ છે. - સંપાદકીય]

ઈશ્વરસ્મરણથી નીચે મુજબ ફાયદા થાય છે :

- ઈશ્વરનું સ્મરણ કરવામાં જેને સાચો પ્રેમ લાગ્યો હોય, તે માણસો વગરફોગટની પારકી પંચાતો કરતા નથી અને એવી પંચાતો કરવાની ટેવ હોય તોપણ તે ટેવ છૂટી જાય છે.
- સ્મરણમાં જેનું ચિત્ત લાગી જાય તેને નાટકચેટક, રમલગમત અને ખેલતમાશા તથા બીજા અજાયબીઓ જોવાનો શોખ રહેતો નથી; કારણકે એવી ચીજોમાંથી જે આનંદ મળે તે કરતાં ઈશ્વરસ્મરણમાંથી તેઓને વધારે આનંદ મળ્યા કરે છે.
- જેને ઈશ્વરભવનનો રંગ લાગે તે હરિજન પોતાની ઇન્દ્રિયોને જ્યાં ગમે ત્યાં ભટકવા દેતો નથી, પણ તે પોતાની ઇન્દ્રિયોને વશ રાખે છે.
- જેના અંતઃકરણમાં ઈશ્વરસ્મરણનો આનંદ જામી જાય, તેને સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, કુટુંબ વગેરે ઉપરનો મોહ ઓછો થઈ જાય છે; તેથી તે એવા સંબંધોમાં આસક્તિ રાખતો નથી, પણ એવા સંબંધોની વચ્ચે રહેવા છતાં પણ નિઃસ્પૃહીપણું રાખી શકે છે.
- માછલાંને જેમ પાણીમાંથી બહાર નીકળવું

ગમતું નથી, તેમ એવા આગળ વધેલા ભક્તોને ઈશ્વરસ્મરણ છોડવું ગમતું નથી.

- કેટલીક જાતના કીડાઓ જે જાતનાં પાંદડાં ખાય તેવા રંગના બની જાય છે, તેમ જ જે ભક્તનું ઈશ્વરસ્મરણ બહુ વધી જાય તેનામાં ઈશ્વરીય ગુણો આવી જાય છે અને આગળ જતાં એ ગુણો સૌને પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાયા કરે છે.
- સુંદર બગીચામાં ફરનારને જેમ મજાની સુગંધ આવે છે, તેમ ઈશ્વરસ્મરણ કરનારને મહાઆનંદની લહેરીઓ આવે છે.
- જેઓને પ્રભુભવનની પૂરેપૂરી તાળી લાગી જાય, તેને પછી ઈશ્વર વિના જગતની બધી ચીજો ફિક્કી લાગે છે, કારણકે એવા હરિજનોનો આનંદ કાંઈ જગતની ક્ષણભંગુર વસ્તુઓમાં હોતો નથી, પણ તેઓનો આનંદ તો અનંત બ્રહ્માંડના નાથમાં જ - શુદ્ધ આત્મામાં જ - હોય છે. માટે તેઓને જગતનું મિથ્યાપણું સમજાઈ જાય છે અને ઈશ્વરનું - પરમાત્મપદનું - અમરપણું અનુભવમાં આવી જાય છે.

● અરીસામાં મોઢું જોવાથી જેમ ડાઘ દેખાઈ જાય છે, તેમ જે હરિજનો બહુ સ્મરણ કરે તેઓને પોતાની ભૂલો દેખાઈ જાય છે, તેથી તેઓ એ ભૂલો છોડતા જાય છે અને દિનપ્રતિદિન વધારે પવિત્ર થતા જાય છે.

● જે માણસો બહુ સ્મરણ કરે તેઓનું અજ્ઞાન મટતું જાય છે અને તેઓમાં પોતાની મેળે કુદરતી રીતે જ જ્ઞાન આવતું જાય છે.

● આપણા અંતરમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, અહંકાર ને અદેખાઈ વગેરે ઘણી જાતના મોટા દુર્ગુણો રહેલા છે. એ બધા દુર્ગુણોને સંસારી માણસો જીતી શકતા નથી, પણ જે ભક્તો બહુ પ્રેમ રાખીને ઈશ્વરના નામનું ખૂબ સ્મરણ કરે છે, તેઓને પોતાના અંતરમાં રહેલા દુશ્મનોને હરાવવાના ઉપાયો પ્રભુ બતાવે છે તથા તેઓની સાથે લડવાનું બળ આપે છે.

● પ્રાણીઓને સ્વાસ લીધા વિના જેમ ચાલતું નથી અને જો ઘડી વાર સ્વાસ બંધ રહે તો જીવ ગભરાઈ જાય છે, તેમ પ્રભુના નામસ્મરણમાં આગળ વધી ગયેલા મહાત્માઓ એક દ્વાર પણ સ્મરણ વિના રહી શકતા નથી અને જો કદી જરા વાર પણ સ્મરણ છોડી દેવું પડે, તો તેઓને મરણતુલ્ય લાગે છે.

● જે હરિજનોનું સ્મરણ બહુ વધી જાય તેઓ કોઈ પણ દુન્યવી ફળ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા નથી અને તેથી બહુ નિઃસ્પૃહી થઈ સાચા પ્રેમથી સ્મરણ કરે છે.

શ્રી રાઘુરહેવાય નમઃ
શ્રી પરમકૃપાળુદેવાય નમઃ

ૐ

સર્વાત્મ દ્રષ્ટિ

(રાગ : રઘુપતિ રાઘવ રાજરામ)

જેવી દ્રષ્ટિ આ આત્મા પ્રત્યે,
વર્તો તેવી સર્વને પ્રત્યે;
જેવો સ્નેહ આ આત્મા પ્રત્યે,
વર્તો તેવો સર્વને પ્રત્યે... જેવી દ્રષ્ટિ...

જે જે ઈચ્છું આ આત્મા માટે,
તે તે ઈચ્છું સર્વને માટે;
જેવો ભાવ આ આત્મા માટે,
રહેજો તેવો સર્વને માટે... જેવી દ્રષ્ટિ...

જેવી કૃપા આ આત્મા પ્રત્યે,
વર્તો તેવી સર્વને પ્રત્યે,
એક ધારણું વર્તન વર્તો,
સર્વ જગતના જીવો પ્રત્યે... જેવી દ્રષ્ટિ...

કપટપણથી રહિત ઉદય હો,
સમવિષમતા રહો ન મુજને,
આપજો એવું બળ મને પ્રભુજી,
સહજનંદ સ્થિતી રહો મુજને... જેવી દ્રષ્ટિ...

- પૂર્ણિમા શાહ

ૐ

જિજ્ઞાસુ-સાધકની ભક્તિપ્રેરક વિચારણા

શ્રી મિતેશ એ. શાહ

“બૂરા જુ દેખન મેં ચલા, બૂરા ન મિલિયા કોઈ;
જો દિલ ખોજ આપના, મુજ-સા બૂરા ન કોઈ”

ઉપર્યુક્ત પંક્તિમાં મહાત્મા કબીરદાસજીએ પરનિંદા, ક્રુધલીમાં રાચતા જનોને અંતર્નિરીક્ષણ કરવાની સોનેરી સલાહ આપી છે.

વિશ્વમાં ખાવન લાખ જીવયોનિના જીવોને જિહ્વા ઇન્દ્રિય (જીભ) મળી નથી. આપણને મળેલી પાંચેય ઇન્દ્રિયોમાં આંખ અને જીભ આ બે ઇન્દ્રિયો દ્વારા વધારેમાં વધારે કર્મો બાંધીએ છીએ. આપણે આ બંને ઇન્દ્રિયોનો દુરુપયોગ ન કરવો હોય તો તેમ કરી શકીએ છીએ, જરૂર છે સાચા સંકલ્પની અને તદનુસાર પુરુષાર્થની. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી ‘ભક્તિના વીસ દોહરા’મા જણાવે છે, ‘વચન નચન ચમ નહીં.’

જીભના બે કામ છે, (૧) બોલવાનું અને (૨) સ્વાદ લેવાનું. આપણે બોલવામાં ઘણી જ સખગતા રાખવી જોઈએ. ‘સત્યં બ્રૂયાત્ પ્રિયં બ્રૂયાત્, ન બ્રૂયાત્ સત્યમપ્રિયમ્’ આપણે મધુર, થોડું, સત્ય, ઘીમું અને જરૂર પડે ત્યારે જ બોલવું જોઈએ. આવું તો કોઈક વિરલ વ્યક્તિ જ કરી શકે છે! વ્યક્તિ ગુણોથી પરિપક્વ થાય ત્યારે મધુર વાણી બોલી શકે.

આપણને નિંદારસ અન્ય રસો કરતા આનંદદાયક લાગે છે. કોઈની નિંદા કરવામાં કેટલો સમય પસાર થઈ જાય તે ખબર પણ ન પડે! આપણા મુખમાંથી મુખવાસની સુગંધની સાથેસાથે પરનિંદાની દુર્ગંધ પણ આવતી હોય છે!

‘શ્રી રત્નાકર પચ્ચીસી’માં કહ્યું છે,
“મેં મુખને મેવું કર્યું, દોષો પરાયા ગાઈને
ને નેમને નિંદિત કર્યા, પરનારીમાં લપટાઈને.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી જણાવે છે,

“પરનિંદા એ જ સબળ પાપ માનવું.”

જૈનદર્શનમાં ૧૮ મોટા પાપ-સ્થાનકોમાં પંદરમું ‘પરપરિવાદ’ નામનું પાપસ્થાનક કહ્યું છે. બીજાના અવગુણ ગાવાથી સામી વ્યક્તિને નુકસાન થાય કે ન થાય, પરંતુ આપણને અવશ્ય કર્મબંધન થાય છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી વચનામૃત પત્રાંક - ૩૦૧મા જણાવે છે,

“જગત આત્મરૂપ માનવામાં આવે; જે થાય તે યોગ્ય જ માનવામાં આવે; પરના દોષ જોવામાં ન આવે; પોતાના ગુણનું ઉત્કૃષ્ટપણું સહન કરવામાં આવે તો જ આ સંસારમાં રહેવું યોગ્ય છે; બીજી રીતે નહીં.”

આપણે સ્વદોષદર્શનના સ્થાને પરદોષદર્શન કર્યા કરીએ છીએ અને પરગુણદર્શનને ખદલે સ્વગુણદર્શન કર્યા કરીએ છીએ! દોષ-દૃષ્ટિવાળા જીવો બીજાના રાઈ જેવડા દુર્ગુણને મેરુપર્વત જેવા મોટા કરીને બતાવે અને બીજાના મેરુ જેટલા ગુણોને અણુ જેવડા જ બતાવે. તે સામાના ૯૯ ગુણને ન જુએ, ૧ અવગુણ હોય તેને જ જુએ!

કાગડો રોટલી નહિ, માંસ જ પસંદ કરે, ડુક્કર અનાજ નહિ, વિષ્ટાને જ પસંદ કરે. માખી ચંદનને નહિ, એંઠવાડને જ પસંદ કરે. દોષ દૃષ્ટિવાળા સામાના ગુણોને નહિ, દોષોને જ જોયા કરે.

‘હૃદયપ્રદીપ’ નામના ગ્રંથના રચયિતા શ્રી ચિરંતન આચાર્ય જણાવે છે,

कार्यं च किं ते परदोषदृष्ट्या
 कार्यं च किं ते परचिन्तया च॥
 वृथा कथं खिधसि बालबुद्धे।
 कुरु स्वकार्यं, त्यज सर्वमन्यत्॥

अर्थात् हे બાલબુદ્ધિ જીવ! પરદોષદૃષ્ટિથી તને શું પ્રયોજન? પરની ચિંતા કરવાથી તને શું ફાયદો? નિર્વર્થક તું શા માટે ખેદ પામે છે? તું તારાં કાર્ય કર. અન્ય સર્વ વાતને છોડ!

આપણે કાગદૃષ્ટિવાળા છીએ કે હંસદૃષ્ટિવાળા તેનું અંતર્નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. આપણે બીજાના દુર્ગુણોને જાહેર કરીએ છીએ અને આપણા દુર્ગુણોને છાવરવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ! સંસ્કૃત સુભાષિતમાં કહ્યું છે,
 नागुणी गुणान् वेत्ति, गुणा गुणीषु मत्सरी।
 गुणी च गुणरागी च सरलो विरलो जनः॥

અર્થાત્ જે સ્વયં દુર્ગુણી હોય તે તો બીજાના ગુણોને જાણતો જ નથી, એક ગુણવાનને બીજા ગુણવાનની ઘષ્ટ્યા થાય છે. સ્વયં ગુણવાન હોય અને અન્યના ગુણોનો અનુરાગી હોય તેવા મનુષ્યો આ જગતમાં જૂજ હોય છે.

જો આપણી કોઈ નિંદા કરે તો આપણને ના ગમે, પરંતુ જેની નિંદા થાય છે તેના કર્મો ખપે છે અને નિંદકના કર્મો બંધાતા જાય છે. એટલે જ કબીરદાસજી જણાવે છે,

“निंदक नियरे राभीअे, आंगन कुटि छवाय,
 गिन पानी, गिन साबूना, निर्मल करे सुभाय.”

ખટેખર તો આપણે અન્યના સદ્ગુણો જોઈ આનંદિત થવું જોઈએ.

“गुणथी भरेला गुणीजनदेभी, हेयुं मारुं नृत्य करे,
 अे संतोना यरहाकमजमां, मुज ज्रुवननुं अर्ध रहे”

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને એકવાર ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર અને દુર્યોધનને કહ્યું કે આપણાં નગરમાં સદ્ગુણી અને દુર્ગુણી માણસો કેટલાં છે તેની તપાસ કરીને આવો. નગર તો એક

જ હતું પણ યુધિષ્ઠિર જ્યાં ગયા ત્યાં બધા તેમને સદ્ગુણી જ દેખાયા અને દુર્યોધન જ્યાં ગયા ત્યાં બધા લોકો તેમને દુર્ગુણી જ દેખાયા!

કહેવત છે ને કે, “કમળો હોય તેને બધું પીળું દેખાય.” દુર્યોધન દોષદૃષ્ટિવાળો હોવાથી એમને કોઈનામાં ગુણ ન દેખાયો, જ્યારે યુધિષ્ઠિરમાં ગુણગ્રાહકદૃષ્ટિ હોવાથી બધામાં એમને ગુણ જ દેખાયા. ‘જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ’. જો આપણી દૃષ્ટિ સુધરે તો સૃષ્ટિ સુધરેલી લાગે! જેમનામાં આપણને દોષ દેખાય ત્યારે વિચારવું કે આખરે તો તે અનંતગુણોનો માલિક આત્મા છે. આમ, ગુણગ્રાહક દૃષ્ટિ કેળવવાથી જરૂર આત્મકલ્યાણ થાય.

આપણે બીજાના પર્વત સમાન દોષને રાઈ સમાન જોવા અને આપણા રાઈ સમાન દોષને પર્વત સમાન ગણવા. આપણી દૃષ્ટિ પરના દોષો પર પડે ત્યારે વિચારવું કે બીજાના દોષો જોવાનો મને શો અધિકાર છે? શું હું સર્વગુણસંપન્ન છું? શું મારામાં કોઈ દોષ જ નથી? પરના દોષ જોઈને હું કર્મબંધ જ વધારું છું.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી જણાવે છે,
 “हे प्रभु! हे प्रभु! शूं कहुं, दीनानाथ दयाल,
 हुं तो दोष अनंतनुं, भाजन हुं करुणाण
 अधमाधम अधिको पतित, सकल जगतमां हुंय
 अे निश्चय आव्या विना, साधन करशे शूंय?”

જો આપણે આપણા દોષોનું અંતર્નિરીક્ષણ ન કરીએ, તેનો સ્વીકાર જ ન કરીએ તો જીવનની સુધારણા કેવી રીતે થઈ શકે? માટે, આપણે અહંકાર અને માયાચાર છોડી નિષ્પક્ષપણે અંતરંગ દોષોનું અવલોકન કરી તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. મહાપુરુષો તો જાહેરમાં પોતાના દોષોનો એકતાર કરે છે, ભક્તકવિ સૂરદાસજી જણાવે છે :-

“મો સમ કૌન કુટિલ ખલ કામી.
જિન તનુ દિયો તાહિ બિસરાયો,
ઐસો નિમકહરામી.

પાપી કૌન બડો હે મોતે,
સબ પતિતનમે નામી.”

શ્રી ‘રત્નાકર પચ્ચીસી’માં આવે છે,

“ઠગવા વિભુ આ વિશ્વને વૈરાગ્યના રંગો ધર્યા,
ને ધર્મનો ઉપદેશ રંજન લોકને કરવા કર્યા;
વિદ્યા ભણ્યો હું વાદ માટે, કેટલી કથની કહું?
સાધુ થઈને બહારથી, દાંભિક અંદરથી રહું”

આપણે કોઈના સામે આંગળી ચીંધીએ છીએ ત્યારે બીજી આંગળીઓ આપણી તરફ હોય છે. તે દર્શાવે છે કે બીજાના દોષદર્શન કરનાર હે મૂર્ખ! તું તારા તરફ તો દૃષ્ટિપાત કર. તારામાં કેટલી દોષરૂપી ગંદકી ભરી છે તે તો તું જો! પણ આ બાબત પરત્વે આપણે લક્ષ આપીએ છીએ ખરાં?

હવે, નિવદોષ પ્રત્યે સાધકની દૃષ્ટિ જાય ત્યારે તેને અંતરમાં પારાવાર દુઃખ થાય છે. તે વિચારે છે કે હે પ્રભુ! અત્યાર સુધી તો હું અન્યના દોષ જોઈને તેની નિંદા કરતો હતો, પણ તારી કૃપાથી અંતર્યક્ષુ દ્વારા નિવ અવલોકન કર્યું તો મને લાગ્યું કે અટે! હું તો અવગુણોનો ભંડાર છું! મારામાં તો રાગ, દ્વેષ, મોહ, અજ્ઞાન, હિંસા, જૂઠ, ચોરી, નિંદા, ઈર્ષ્યા, ક્રોધ માન, લોભ આદિ દુર્ગુણોની કેટલી બધી ગંદકી ભરી છે!

નિવદોષકથન એ આત્મસુધારણાનું મહત્ત્વનું અંગ છે. દિનપ્રતિદિનના જીવનથી સાધકને જે દોષ લાગ્યા હોય તેનું તે ગુરુ કે પ્રભુ સમક્ષ નિવેદન કરી પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે અને તેવાં દોષો ફરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. પસ્તાવાના પુનિત ઝરણામાં સ્નાન કરી તે શુદ્ધ થાય છે.

“હા પસ્તાવો! વિપુલ ઝરણુ સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે;
પાપી તેમાં ડૂબકી દઈને પુણ્યશાળી બને છે”

બાર પ્રકારના તપમાં પ્રાયશ્ચિત્ત એ અંતરંગ તપ છે. સાચા હૃદયથી ગુરુ કે પ્રભુ સમક્ષ કરેલ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મોને બાળી નાખે છે. સાચું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી ધીમે ધીમે દોષોની માત્રા ઘટતી જાય છે અને સાધક સાધનાના રાજપંથે દિન પ્રતિદિન આગળ વધી શકે છે.

આમ, આપણે બીજાના દોષો જોયા વગર નિવદોષદર્શન કરીએ, તેની કબૂલાત ગુરુ કે પ્રભુ સમક્ષ કરીએ, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ તેવા દોષો ફરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈએ તો ક્રમે કરીને સાધનાના પંથે આગળ વધી શકીએ.

મહાપુરુષોએ પોતાના દોષોને જાહેર કરી પરમાત્માનું શરણ સ્વીકાર્યું છે.

યથા -

૧. “મહારાજ શરણાગતપાલ,
પતિતઉદારણ દીનદયાલ;
સુમિરન કરહું નાય નિવ શીશ,
મુજ દુઃખ દૂર કરહુ જગદીશ;”
શ્રી કલ્યાણમંદિરસ્તોત્ર-૪૦
૨. તું ગતિ તું મતિ આશરો,
તું આલંબન મુજ પ્યારો રે;
વાચક યશ કહે માહરે,
તું જીવ જીવન આધારો રે,
ગિરુઆ રે ગુણ તુમ તણા”
શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ
૩. “કેવળ કરુણામૂર્તિ છો, દીનબંધુ દીનાનાથ,
પાપી પરમ અનાથ છું, ગ્રહો પ્રભુજી હાથ.”
- શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર
૪. “ભેલી યાદર ઓટકે કેસે દાર તુમહારે આપું,
હે પાવન પરમેશ્વર મેરે મન હી મન શરમાઉં”

કષાયની ઉપશાંતતા

શ્રી મનસુખ એમ. બારોટ

જ્ઞાની પુરુષોના બોધવચનો આપણને આત્મનિરીક્ષણની જબરી પ્રેરણા આપનારા અને પુરુષાર્થને પ્રેરનારા હોય છે. આપણી સઘળી બાહ્ય દોડ અટકાવી દઈ અતમુખતા પ્રત્યે દોરી જનારા હોય છે. પરંતુ આપણી ભૂલ કહો, દોષ કહો કે કયાશ જે કંઈ કહો - આપણે હંમેશાં ઉપલક ઉપલક વિચાર-વર્તનમાં જ સર્વસ્વ માની લઈ સંતોષાર્થ જઈએ છીએ. ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કે આચરણ કર્યા વિના-અનુભવમાં ઉતાર્યા વિના આપણી જાતને આપણે સાધક-મુમુક્ષુ કે આત્માર્થી માનીએ છીએ અને મનાવીએ છીએ. પરંતુ હોંઠિ અને માનવું એમા ઘણો ફરક છે. માનવું એ બૌદ્ધિક છે. હોંઠિ એ આત્મિક વાત છે. દરેક વસ્તુને તોલવાના, માપવાના, સમજવાના જુદા જુદા સાધનો હોય છે. એવી જ રીતે અહીંયા આપણી મુમુક્ષુતા - આત્માર્થીપણું સમજવાની અને માપવાની એક ગાથા આપે છે; જે આપણે સહુએ ખૂબ જ ગંભીરતાપૂર્વક આત્મનિરીક્ષણ દ્વારા સમજીને આત્મસાત્ કરવા યોગ્ય છે.

“કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ, ભવે ખેદ પ્રાણી દયા, ત્યાં આત્માર્થ નિવાસ.”

ચાલો, આપણે આપણી જાતને જ પ્રશ્ન પૂછીએ કે આટઆટલો સત્સંગ-સ્વાધ્યાય-ભક્તિ અને અનેકવિધ ધર્માનુષ્ઠાનો કરવા છતાં પણ આપણા કષાયભાવો ઉપશમ થયા છે ખરાં? કષાયભાવોથી પાછા વળી શકાય એવી દશા થઈ છે ખરી? ક્રોધાદિના ઉદયમાં સમભાવ રાખી શકીએ છીએ ખરા? ક્રોધે ક્રોડ વરસ તણું સંજમ

ફલ જાય - અને ક્રોધ કષાયથી મહાસાધુ પણ સર્પાદિ યોનીમાં ઊપજી દુઃખો ભોગવે છે એ જાણવા છતાં ક્રોધ પ્રત્યેના વલણમાં કંઈ જતું કરીએ સ્ત્રીએ ખરા? ખરેખર જે સમજતા હોઈએ તો અવશ્ય આપણે ક્રોધ સામે ક્ષમા રાખીએ. હશે, હોય, એમાં શું થયું? ચાલ્યા જ કરે! એવો ભાવ કેળવીને અવશ્ય આપણે ક્ષમાભાવ મૈત્રીભાવ, અને ગુણગ્રાહકતા દ્વારા ક્રોધ કષાયનું ઉપશમ કરીને મોક્ષના માર્ગે પ્રગતિ કરવી જ જોઈએ. પરિસ્થિતિ સુખદ કે દુઃખદ ગમે તે હોય તે કંઈ કાયમ રહેવાની નથી. માટે આપણા પૂર્વકૃત કર્મોદયે કષાયભાવ ઉદય થાય ત્યારે જે અંતરજગતિ કેળવીએ તો ધીરે ધીરે અભ્યાસ દ્વારા ક્રોધને જીતી શકાય. ભગવાન મહાવીરની ઉત્કૃષ્ટ ક્ષમા આપણો આદર્શ હોવો જોઈએ. વળી આજ વાતને ભગવદ્ કુંદકુંદાચાર્યદેવ સમજાવે છે કે-

“જીવ વર્તતા ક્રોધાદિમાં સંચય કરમનો થાય છે. સહુ સર્વદર્શી એ રીતે બંધન કહે છે જીવને.”

અહીં ક્રોધ આદિ કહેતાં સર્વ કષાય ભાવોથી - જીવને મહાબંધન લાગુ પડે છે અને અનંત દુઃખો ભોગવવા પડે છે. માટે આપણે એ બંધનો અને દુઃખોથી મુક્ત થવા કષાયભાવો ઉપશમાવીને ધીરે ધીરે સત્પુરુષાર્થ અને પરાક્રમથી તેનો પરાભવ કરવાની સાધનામાં સુસ્થિત થવું જોઈએ. પ્રથમ ઉપશમથી સાધનામાં સફળતા પછી ક્ષયથી ઉત્કૃષ્ટ સાધના ચરિતાર્થ થાય છે.

હવે માન કષાયને ઉપશમાવવાની વાત કહે

છે. કૃપાળુદેવશ્રીએ કહ્યું છે કે “જગતમાં માન ન હોત તો અહીં જ મોક્ષ હોત.” આહ! કેવું મહાભયંકર છે માન કે જેના સેવનથી જીવ મોક્ષમાર્ગે જતો અટકી જાય! ખરેખર જોવા જઈએ તો માન એ માનસિક અને ક્ષણિક તથા આભાસિક આનંદ સિવાય કશું જ નથી. પ્રશંસાના બે શબ્દો, ઘડીભરની વાહ વાહ આ અજ્ઞાનીજીવને કેટલું બંધનરૂપ થઈ પડે છે તેનું તેને એ સમયે ભાન પણ રહેતું નથી. જ્યાં સુધી આ મિથ્યા “હું” કારને માનરૂપી આહુતિ મળતી રહે છે ત્યાં સુધી જ એ કૂલે ફાલે અને પાંગરે છે. પણ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે આ માનકષાયમાં તો મોટા મોટા કહેવાતા વિદ્વાનો-પંડિતો-બુદ્ધિશાળીઓ અને અભ્યાસીઓ પણ અટવાઈ જાય છે. બહુ જ સમજદારીપૂર્વકનું ઊંડું ચિંતન કરી જોવા જઈએ તો માન એટલે કેવળ શબ્દોનો શણગાર છે, જે શણગાર સજી જીવ આ ભવચક્રના રંગમંચ ઉપર કર્મોદયનો નયાવ્યો અનંતકાળથી નાચતો આવ્યો છે. ભગવાન બાહુબલિ જેવાનું જે આ માનકષાય કેવળજ્ઞાન અટકાવી શકતો હોય તો આપણે વળી કોણ! માટે શ્રી સદ્ગુરુની આજ્ઞા ભક્તિમાં રહીને સત્સંગ, સ્વાધ્યાય અને આત્મજાગૃતિ દ્વારા બોધ પ્રાપ્ત કરીને આવા માન કષાયને ઉપશમ કરી ક્ષય પ્રત્યેની સાધનામાં આગળ વધવા પરાક્રમ અને પુરુષાર્થ ફોરવવા જોઈએ.

માયા : ઘણું કરીને આ માયાચાર્થી જીવ પોતે પોતાને જ છેતરે છે. મોટામાં મોટું નુકસાન પોતાને જ કરી રહ્યો છે. જગતને રૂડું દેખાડવા અનંતવાર પ્રયત્ન કર્યું તેમ છતાં રૂડું થયું નહીં પરંતુ એકવાર જો આત્માનું રૂડું થાય એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો અનંતભવનું સાટું વળી

રહેશે. આવા અમૃત વચનો આપણે છળકપટ માયાચારને આધીન થઈને વીસરી જઈએ છીએ. આપણી સઘળીયે વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્રસ્થાન ઘણું કરીને લોકસંજ્ઞાને આધીન જ હોય છે. હોય કંઈ અને આપણે ખતાવીએ છીએ કંઈ એનું જ નામ છે માયા. એ માટે કૃપાળુદેવશ્રીએ કહ્યું છે, “હોય મોહ અને માને દયા તો પરિણામ ભૂલથાપ ખાતુ નથી.” જેવા આપણા પરિણામ એવા જ આપણા ભવ થવાના છે એ વાત જો આત્મામાં બેસે તો સ્હેજે સરળતાનો અભ્યાસ થાય અને પોતે પોતાના પરિણામો સુધારવા પ્રત્યે જાગૃત થાય. માયાચારી જીવ તિર્યચ ચોનીમાં ઉપજે છે. તો આવા માયાચારને દૂર કરી, મુમુક્ષુ બનીને સત્સંગ-ચિંતનના પુરુષાર્થથી સરળતાની સાધના સિદ્ધ કરી ઉજ્જ્વળ ભાવો કરવા એ જ જ્ઞાનીઓની આજ્ઞા છે.

લોભ : આ કાળમાં લોભ કષાયને આધીન થઈને આંતકવાદ, ચોરી, લૂંટફાટ-વેર-ઝેર-ખૂન અને અપહરણના બનાવો વધ્યા છે. સત્સંગી સાધકોએ સંતોષનો સદ્ગુણ આત્મસાત્ કરવો જ રહ્યો. તૃષ્ણાનો કોઈ અંત નથી. લોભને થોભ ન હોય. જુઓ! આ લોભકષાયની વિચિત્રતા! છ ખંડનું રાજ્ય જીત્યા પછી પણ સુભૂમ ચક્રવર્તીને સંતોષ થયો નહીં એટલે એ અન્ય ખંડ જીતવા નીકળ્યો અને એ સૈન્ય સહિત સાગરમાં ડૂબી ગયો. ખરેખર કહો કે અનંત સંસારના દુઃખ સાગરમાં ડૂબી મુવો. માટે સંતોષ સર્વસુખનું મૂળ છે. અંતમાં ચારે કષાને જીતવાના સાધનો ખતાવે છે.

“જીતે ક્ષમાથી ક્રોધને, વળી માર્દવેથી માનને આર્જવ થકી માયા ખરે, સંતોષ દ્વારા લોભને.”

- શ્રી નિયામસાર/૧૧૫

સંત કેવા હોય?

ૐ

સંત સંત જ છે.

સંત સાદા છે, સંતોષી છે.

સંત સહજ છે, સરળ છે.

સંત સુખતીતવંત છે.

સંત સ્વાનુભૂતિ સહિત છે.

સંત સત્યનિષ્ઠ છે.

સંત નિઃસ્પૃહી છે.

સંત સમતાના ધારક છે.

સંત સામાન્ય સાધકોને શરણરૂપ છે.

સંતમાં સજ્જનતા સ્વાભાવિક છે.

સંતને સર્વાત્મમાં સમદૃષ્ટિ છે.

સંતને સદ્બોધમાં સ્થિરતા છે.

સંત શાંતસ્વભાવી છે, શાંતિપ્રિય છે.

સંત સાચા સાધકોની ચરણરજ છે !!

સંત શાંતિ અને સમાધાનના પુરસ્કર્તા છે.

સંત સજ્જનોના શિરોમણિ છે.

સંત ક્રમશઃ સમસ્ત વિશ્વના શિરોમણિ (સિદ્ધ) બની જાય છે.

સંતની સંપૂર્ણ અને સાચી ઓળખાણ થવા -

સાતિશય સત્પુરુષાર્થ જોઈએ.

સત્માં નિષ્ઠા, સજ્જનસંગતિ, સદ્બોધ,

સત્સદ્ધા, સદ્વિચાર અને

સ્થિરતાના અભ્યાસથી સંત થઈ શકાય છે.

સંત સંસારદશાવાળા, સાતિશયગુણસંપન્ન,

સમાધિના સ્વામી એવા સંતનું

સાચું શરણું અમને પ્રાપ્ત થાયો.

‘સાધકસાથી’માંથી સાભાર

સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનો વાહક શિક્ષક

તત્ત્વચિંતક શ્રી હરિભાઈ કોઠારી

માણસમાં રહેલા માનવ્યને પ્રોત્સાહિત કરે, તેના ભાવજીવનને પુષ્ટિ આપે તેમજ અપૂર્ણ માનવને પૂર્ણતાના પંથે દોરનારા વિકાસપ્રવાસમાં તેનું સહયોગી અને તે જ સાચું શિક્ષણ. આવા શિક્ષણને પોતાનું જીવનકાર્ય બનાવનાર શિક્ષક સાચા અર્થમાં સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિનો જ્યોતિર્ધર ગણી શકાય.

જેની નસેનસમાં શિક્ષણ વહેતું હોય, રક્તના કણકણમાં શિક્ષણના સિદ્ધાંતો સમરસ થયા હોય એવો હાડકાંનો શિક્ષક જ શ્રેષ્ઠ ચારિત્ર્યનું ઘડતર કરી શકે. બીજું કંઈ ફાવતું નથી કે મળતું નથી તેથી ન છૂટકે થઈ બેઠેલો શિક્ષક, શિક્ષણના ઊંચા આદર્શોને ક્યાંથી આંબી શકે? આજે શિક્ષણ કથળતું જાય છે, તેના ઘણાં કારણો પૈકીનું એક કારણ, આવા પરાણે થઈ બેઠેલા શિક્ષકો પણ છે. તેઓ કેવળ પૈસા કમાવાની બજારવૃત્તિ તરીકે શિક્ષણના વ્યવસાયને સેવે છે, જેના પરિણામે નિષ્ઠાશૂન્યતા, કામચોરી, આળસ, પ્રલોભન-પરવશતા જેવા દોષો એના આનુપંગિક પરિણામો બની રહે છે.

શિક્ષકે પોતાના પર મૂકવામાં આવેલી જવાબદારી નિષ્ઠાપૂર્વક નિભાવવી જોઈએ. જેઓ સ્વેચ્છાએ શિક્ષક બન્યા હોય તેમને માટે તો એ આનંદની વાત છે પરંતુ જેઓ પરાણે શિક્ષક બની ગયા હોય તેમણે પણ પોતાની ફરજ વફાદારીપૂર્વક બજાવવી જોઈએ, એમાં જ એમનું તેમજ શિક્ષણકાર્યનું ગૌરવ સમાયેલું છે.

શિક્ષકે પોતાનું ગુરુત્વ જાળવી રાખવું જોઈએ. ગુરુત્વ ગુણોથી આવે અને ગુણોથી આવેલા આ ગુરુત્વનું આકર્ષણ, એ જ ગુરુત્વાકર્ષણ.

વૈજ્ઞાનિકો પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણની વાત કરે છે તો બ્રહ્મિઓ, ગુરુમાં આવા ગુરુત્વાકર્ષણની અપેક્ષા રાખે છે. શિક્ષક જો બાળકોને જીતી લે તો એનું શિક્ષણકાર્ય આનંદદાયક બની જાય.

Preaching (ઉપદેશ) કરતાં Teaching (શિક્ષણકાર્ય) વધારે અઘરું છે પણ Reaching (આત્મીય સંબંધ બાંધવો) તો સૌથી અઘરું કામ છે. ઉપદેશક ઉપદેશ આપીને છૂટો થઈ જાય છે. એના શ્રોતાઓમાંથી કોણે, કેટલું ગ્રહણ કર્યું એ જોવાની જવાબદારી એના પર નથી. એ દ્રષ્ટિએ વિચારતાં શિક્ષક વધારે જવાબદાર માણસ છે. શિક્ષકે પોતાની વાત વિદ્યાર્થી સુધી પહોંચાડવી જ પડે કારણ કે વિદ્યાર્થીએ પાછા, શીખેલા વિષયોની પરીક્ષા આપવાની હોય છે.

Teachingમાં શિક્ષક પોતાના વિચારને વિદ્યાર્થીના મસ્તક સુધી પહોંચાડે છે પણ Reachingમાં તો શિક્ષકે પોતે બાળકના હૃદય સુધી પહોંચવાનું હોય છે. માણસને માણસની પાસે કેમ લાવવો એ જ સૌથી મોટી સમસ્યા છે. આ સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવાની મહાન જવાબદારી સાચો શિક્ષક સ્વીકારે છે અને તેથી જ આપણી સંસ્કૃતિએ ‘આચાર્ય દેવો ભવ’ કહીને એનું ગૌરવ કર્યું છે.

આ કર્તવ્ય અદા કરવા માટે શિક્ષકે નિયત સમય કરતાં અતિરિક્ત થોડો સમય સંસ્કાર આપવા નિમિત્તે બાળકો જોડે બેસવું જોઈએ. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીની ભૂમિકા ભૂલી જઈને અઠવાડિયામાં એકાદ વખત, અડધો કલાક પણ સૌએ મુક્ત રીતે સાથે બેસવું જોઈએ. એક મોટા ભાઈ કે બહેન જે રીતે પોતાનાં બાનાં ભાઈબહેનો પાસે બેસે એ રીતે

શિક્ષકે પોતાના વિદ્યાર્થીઓ જોડે બેસવું જોઈએ અને તેમને સંસ્કારપ્રેરક વાતો કહેવી જોઈએ. આનાથી ધીરે ધીરે બાળકોનું ચારિત્ર્યઘડતર થશે. એક સાચા શિક્ષક માટે તો આ પ્રવૃત્તિ ખરા અર્થમાં મા સરસ્વતીનું પૂજન જ છે. પૂજાનો પગાર ન હોય તેમ આ સંસ્કાર પ્રવૃત્તિ માટે પણ સારસ્વત એવો શિક્ષક કશા વળતરની અપેક્ષા રાખતો નથી. બાળકનો જીવનવિકાસ અને શિક્ષકનો આત્મસંતોષ એ જ આ પ્રવૃત્તિનો પ્રસાદ ગણાય. આ પ્રસાદથી સમગ્ર વાતાવરણ પ્રાસાદિક એટલે કે પ્રસન્ન બની જાય છે.

ચારિત્ર્યશીલ માણસ જ અન્યના ચારિત્ર્યનું સુયોગ્ય ઘડતર કરી શકે છે. એ રીતે જોતાં સાચા શિક્ષકના જીવનમાં વિચાર અને આચારનો સુંદર સમન્વય જોવા મળવો જોઈએ. તે વિચારથી વિદ્વાન અને આચારથી સર્જન હોવો જોઈએ. વિદ્વતા અને સર્જનતાનો સંયોગ જીવનમાં ચારિત્ર્યની સુગંધ નિર્માણ કરે છે.

કેવળ વિદ્વાનની આપણે ત્યાં બહુ કિંમત નથી. તેદોને જેણે સ્વર આપ્યા છે તે રાવણ ક્યાં ઓછો વિદ્વાન હતો? છતાં આપણી સંસ્કૃતિએ તેને રાક્ષસ કહ્યો છે. ચારિત્ર્ય વગરનું જ્ઞાન તો સૌરભ વગરના વિલાયતી ફૂલ જેવું છે. સંસ્કૃતમાં એક સુભાષિત છે.

दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययाडलंकृतोऽपि सन्।
मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः?॥

અર્થાત્ “વિદ્યાથી અલંકૃત હોય તો પણ દુષ્ટ માણસનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. મણિથી વિભૂષિત એવો સર્પ શું ભયંકર નથી હોતો?”

ચારિત્ર્યહીન વિદ્વાન માણસને જે સમાજમાં મોટાઈ મળી જાય તો એ પ્રતિષ્ઠાના જોરે એ બગાડ પણ બહુ મોટો કરી શકે. તેથી માણસ માત્ર સાક્ષર જ નહીં પરંતુ સરસ પણ હોવો જોઈએ. તેથી જ કહ્યું છે કે,

साक्षर विपरीताश्चेत् राक्षसा एव केवलम्।
सरसोविपरीतोऽपि सरसत्वं न मुंचति!॥

અર્થાત્ “સાક્ષર (વિદ્વાનો) જો શબ્દે અને સ્વભાવે વિપરીત થાય તો તે ‘રાક્ષસ’ જેવાં બની જાય (સાક્ષર-રાક્ષસ) પરંતુ જે વસ્તુ કે વ્યક્તિ સરસ છે, તેને વિપરીત કરો (ઉલટાવો) તો પણ તે ‘સરસ’ જ રહે છે.”

સચ્ચરિત્રવાન શિક્ષકો તો કોઈ પણ રાષ્ટ્રની અમૂલ્ય સંપત્તિ છે. વિદ્યાર્થીના ઘડતર દ્વારા સાચો શિક્ષક રાષ્ટ્રનું જ ઘડતર કરતો હોય છે. સદ્વિચાર કરતાં સદ્વર્તનની અસર બાળકો પર બહુ મોટી પડતી હોય છે. ધૂમ્રપાન કરનાર શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓને તેમ કરતાં અટકાવવામાં કેટલો કામચાબ નીવડશે એ એક પ્રશ્ન જ છે. નિયમિત રીતે અનિયમિત (Regularlyirregular) આવનાર શિક્ષક બાળકોને નિયમિતતાના પાઠ શી રીતે શીખવી શકે? એક કવિએ આ વાત બહુ સરસ રીતે કહી છે.

“આવે છે વાસ દારુની વડતાના બોલમાં
એનો વિષય છે, ‘દારુ પીવો એ બુરાઈ છે!’”

મોટાં મોટાં પ્રવચનો કરી વ્યાસપીઠ ગણવનારા વૈચારિક વાગ્ભાટોની આપણે ત્યાં અછત નથી, અછત તો છે, સ્વલ્પ માત્રામાં પણ એનું આચરણ કરનાર સન્નિષ્ઠ માનવોની! ટનભર ઉપદેશ કે મણભર શ્રવણ કરતાં કણભરનું આચરણ શ્રેષ્ઠ છે એ વાત જ્યારે આ દેશના માણસને સમજાઈ જશે ત્યારે એની પ્રગતિને દુનિયાની કોઈ તાકાત અવરોધી નહીં શકે.

શિક્ષણકાર્ય કંઈ પાંડિત્ય-પ્રદર્શનની પ્રક્રિયા નથી. શિક્ષક કેટલું જાણે છે તેના કરતાં એ બાળકોને કેટલું આપી શકે છે, એ વધારે મહત્ત્વનું છે. અધુરો માણસ હંમેશાં સમજવો અઘરો હોય છે. પૂર્ણતામાંથી જ સરળતા પ્રગટે છે. Deeper the Thought, Simpler the language જેટલું જ્ઞાનનું ઊંડાણ તેટલી જ ભાષાની સરળતા!

નિષ્ણાત માણસ જ પોતાનો વિષય અનન્યને સરળતાથી સમજાવી શકે. પોતે ગૂંચવાયા વગર માણસ બીજાને ગૂંચવી શકતો નથી. એ રીતે વિચારીએ તો જે શિક્ષક બાળકોને ગૂંચવી નાખતો હશે તે સ્વયં પણ ગૂંચવાયેલો હોવો જોઈએ. પોતાના વિષયનો અસ્પષ્ટ ખ્યાલ ધરાવતો શિક્ષક બાળકને એ વિષય સ્પષ્ટતાથી કેમ શીખવી શકે?

શિક્ષકમાં રસ ન પડે તો પછી વિદ્યાર્થીઓ બીજો રસ કેળવી લે છે. તેઓ અરસપરસ વાતો કરવા લાગે, ઠહા મશ્કરી કરવા લાગે, પ્રસ્તુત વિષય સિવાયનાં અન્ય મેગેઝિનો કે ચોપાનિયાં વાંચવા લાગે-આ બધી વાતોને આપણે અશિસ્ત કહીને વગોવીએ છીએ પરંતુ એના કારણોમાં ઊંડા ઊતરતા નથી.

ખરેખર તો શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં એટલો તલ્લીન થવો જોઈએ કે બન્ને પક્ષે સમયનું ભાન ભૂલાઈ જાય, 'વર્ગ સ્વર્ગ બની રહે અને પૂરા થતા પિરિયડની સૂચના આપતો ઘંટ બન્નેને ચમરાખના મૃત્યુઘંટ જેવો અકારો લાગે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીની આ જ્ઞાનસમાધિ જ તેમને વિદ્યાનો સાચો સાક્ષાત્કાર કરાવી શકે. બાળકના પક્ષે જિજ્ઞાસા અને શિક્ષકના પક્ષે પોતાના વિષયને રસમય બનાવવાની કળા-એ બે વાતો બાળકની એકાગ્રતાના આધારભૂત અંગો છે એ વાત કદી પણ ભુલાવી ન જોઈએ.

આ ઉપરાંત એક સાચો શિક્ષક માનસશાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસી હોવો જોઈએ. શિક્ષણકાર્ય માટેનો તેનો અભિગમ વિધાયક (Positive) હોવો જોઈએ, નહીં કે નિષેધાત્મક (Negative). તેણે હંમેશાં વિદ્યાર્થીને પ્રોત્સાહિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

“તું સાવ ઠોઠ છે, તને કશું આવડવાનું નથી, તું શું ભણવાનો હતો, તારી સાત પેઢીમાં કોઈ ભણ્યું છે? એના કરતાં બાપાની પેઢીએ બેસી જા!” આવાં નકારાત્મક વાક્યો વિદ્યાર્થીના નવું નવું જાણવાના

ઉત્સાહને મંદ પાડી દર્દને તેને નિરાશ બનાવે છે. આ રીતે એક વિકસતાં જીવનપુષ્પને કચડી નાખવાનું પાપ જાણ્યે-અજાણ્યે એક ગાફેલ શિક્ષકનાં હાથે થઈ જાય છે.

તેને બદલે “તું તો હોશિયાર છે, તારા માટે શું અઘરું છે? તને નહીં આવડે તો કોને આવડશે?” જેવાં હકારાત્મક વાક્યો બાળકના ઉત્સાહને દ્વિગુણિત કરે છે અને તે હોંશે હોંશે નવું જ્ઞાન મેળવતો જાય છે. કઠિનમાં કઠિન વિષય પણ તેને માટે સહેલો બની જાય છે.

‘નાના નાના ગુણોની થતી રહેલી કદર માનવીને મહાન ગુણો તરફ દોરી જાય છે, એ નાનકડું માનસશાસ્ત્રીય સત્ય પ્રત્યેક શિક્ષકને સમજાય તો કેવું સારું! વિશ્વામિત્રે રામ અને લક્ષ્મણને આવી જ રીતે ભણાવ્યા હતાં. બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં રામલક્ષ્મણને ઉઠાડતી વખતે વિશ્વામિત્ર તેમના માથા પર હાથ ફેરવતા અને કહેતા, રામેતિ મધુરાં વાણી વિશ્વામિત્રો ડભ્યભાષત!। ઝત્તિષ્ઠ નરશાર્દૂલ પૂર્વા સંધ્યા પ્રવર્તતે!।

સવારના ઊઠતાંની સાથે જ ગુરુના મુખે પ્રાપ્ત થયેલું નરકેસરીનું બિરુદ જીવનમાં કેવું પ્રેરક અને પોષક બની રહ્યું તેનું રામાયણ સાક્ષી છે.

આજે શિક્ષણમાંથી આ માનવસ્પર્શ, (Human Touch) જતો રહ્યો છે એ દુઃખદ ઘટના છે. શિક્ષણ એક જીવંત પ્રક્રિયા છે. તેમાં યાંત્રિકતાનો પ્રવેશ ન થવો જોઈએ. જીવનદાયિની મા શારદાના મંદિરમાં જડત્વ જોવા મળે એ અસહ્ય અને અક્ષમ્ય ઘટના છે. પોતાના ભાવજીવનને પુષ્ટ કરવા માટે શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી બન્નેએ વિદ્યાના સાચા ઉપાસક બની, મા સરસ્વતીનું સ્તનપાન કરવું જોઈએ. મા શારદા પાસેથી મળેલો એ ભાવ વિદ્યાર્થીને શિક્ષકપરાયણ અને શિક્ષકને વિદ્યાર્થીપરાયણ બનાવશે. તેઓ બન્ને જ્ઞાનપરાયણ બનશે, તેમનું જ્ઞાન સેવાપરાયણ બનશે અને તેમની સેવા પ્રભુ પરાયણ બનશે. ■

શિક્ષણ અને સંસ્કાર

પ્રા. અનિલ સોનેજી

આજના શિક્ષિત યુવાનવર્ગ ઉપર નજર કરીશું તો એક સામાન્ય છાપ એવી ઊભી થશે કે આ કહેવાતા શિક્ષિતોમાં સંસ્કારિતાની સુવાસ નથી. અલબત્ત, આમાં કેટલાક સન્માન્ય અપવાદો હશે; છતાં એક બાબુ શિક્ષણ લેનારાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે અને બીજી બાબુ સંસ્કારની સૌરભ ઘટતી જાય છે એવું લાગ્યા વગર રહેશે નહીં. આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક સંસ્કૃતિનો વૈવિધ્યસભર વારસો ધરાવનાર ભારત જેવા દેશમાં આવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તે ખરેખર શોચનીય છે અને તેથી આવી સ્થિતિ કેમ ઊભી થઈ તેના કારણો અને ઉપાયો વિચારવા જરૂરી થઈ પડે છે.

શિક્ષણ અને કેળવણી :

સૌપ્રથમ તો આપણે શિક્ષણ અને કેળવણી વચ્ચેનો તફાવત સમજી લેવાની જરૂર છે. શિક્ષણ એ માનવીને પૈસા રળી આપવાની આવડત આપે છે. ઇજનેર, ડોક્ટર, કે ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ થનાર વ્યક્તિ જે શિક્ષણ મેળવે છે તેમાં તેના વ્યવસાયનું કૌશલ્ય તેને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેના દ્વારા તેની આજીવિકા ચલાવવાનું સરળ બને છે. પરંતુ આ શિક્ષણને આપણે કેળવણી ન કહી શકીએ. કેળવણી માનવીને જીવન જીવવાની એક આદર્શ પદ્ધતિ શીખવે છે. સાચી કેળવણીનો દ્યેય વ્યક્તિત્વનો વિકાસ છે. જે. કાર્ડિનલ ન્યુપેને કહ્યું હતું કે કેળવણીનો દ્યેય મનુષ્યને 'જેન્ટલમેન' બનાવવાનો છે. શિક્ષણનું ચિંતન એ બાબતને સ્વીકારે છે કે શિક્ષણનું દ્યેય ફક્ત તકનીકી વિદ્યાનું જ્ઞાન આપવાનું નથી, પરંતુ 'ચારિત્ર્ય', 'વિચારની કેળવણી', 'દૃઢ માન્યતાને ખીલવવી', 'નવા દ્યેયો અપનાવવા' 'વિચારોની ક્ષિતિજો

વિકસાવવી', 'વિચાર અને આચાર વચ્ચે તાદાત્મ્ય કેળવવું', - આ બધા શિક્ષણના સાચા દ્યેયો છે. પરંતુ તે દ્યેયો વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિમાં અદૃશ્ય થતાં જાય છે. નીતિ, મૂલ્ય, ધર્મ, કે આધ્યાત્મિકતાને વિસાટે પાડવામાં આવ્યા છે અને વિદ્યાર્થીઓ, વડીલો, અધ્યાપકો, અને સમાજના અગ્રણી હિતચિંતકોએ ભૌતિક વિકાસની દોડમાં તેને એકબાબુ હડસેલી દીધાં છે.

પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રોમાં તો "સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે" એમ કહીને વિદ્યાનું અંતિમ દ્યેય સંસારમુક્તિ જ બતાવેલો છે અને આવી મુક્તિ કે મોક્ષપદ અપાવે તે જ સાચી વિદ્યા એમ પુરાતનકાળથી સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. સાચા જ્ઞાન દ્વારા મુક્તિ એ તો બહુ મોટી વસ્તુ છે અને તેને પ્રાપ્ત કરનારા તો કોઈક વીરલા જ હોય, પરંતુ આપણું આજનું શિક્ષણ આવી મુક્તિ માટેની એક પૂર્વભૂમિકા ઊભી કરી આપે અને માનવીને આંતરિક રીતે સજ્જ બનાવે તેવી અપેક્ષા તો આપણે જરૂર રાખી શકીએ.

શિક્ષણ અને સંસ્કાર એકબીજાથી વિખૂટા કેમ પડ્યા?

પહેલાના સમયમાં લોકો વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે ગુરૂ પાસે જતાં અને ગુરુઆશ્રમમાં રહીને ભણતા. અહીં તેઓને સાદુ જીવન, સમૂહમાં રહેવાનું, શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ, વ્યવહારુ જ્ઞાન વગેરેની તાલીમ ગુરૂના પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં પ્રાપ્ત થતી. ગુરુના જીવનને નજીકથી નિહાળવાની તક પ્રાપ્ત થતી અને આદર્શ જીવન કોને કહેવાય તેનો મર્મ વિદ્યાર્થીને ગુરુના જીવનમાંથી પ્રાપ્ત થતો. નીતિ, અધ્યાત્મ, જીવનના મૂલ્યો વગેરેનું નક્કર

જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું. વિદ્યાર્થીઓએ આશ્રમના વસવાટ દરમિયાન કડક ચર્ચાનું પાલન કરવાનું રહેતું. રાજાનો કુંવર હોય કે ગરીબ બ્રાહ્મણનો દીકરો હોય-સૌને સમાન નિયમો પાળવાના રહેતા. બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઉઠવાથી માંડીને રાત્રે સૂવાનો સમય થાય ત્યાં સુધીના નિયમોનું ચુસ્ત પાલન કરવાનું રહેતું. ગુરૂઓ પણ અભ્યાસનિષ્ઠ અને શાસ્ત્રોના સાચા જ્ઞાતા હતા. તેમના વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં સમાનતા રહેતી. જેમનો આચાર અનુસરવા યોગ્ય હોય તેઓ આચાર્ય કહેવાતા. આવા આચાર્યોનો સમાજમાં પ્રભાવ પડતો. સમાજમાં ગુરૂનું સ્થાન આદરણીય ગણાતું. રાજાઓ અને ધનિકો પણ ગુરૂને સન્માનીય પદે પ્રતિષ્ઠિત કરતાં. આવા વાતાવરણમાં જે શિક્ષણ અપાતું તેમાં સંસ્કારિતાની મહેક મ્હોરી ઉઠતી.

પરંતુ જેમ જેમ સમય પસાર થતો ગયો તેમ તેમ ઉપર દર્શાવેલી પરિસ્થિતિ અદૃશ્ય થવા લાગી. શિક્ષણ માટેની આશ્રમ-પ્રથા તૂટવા લાગી; અને તેની જગ્યાએ આધુનિક શાળાઓ, મહાશાળાઓ અને વિશ્વવિદ્યાલયો સ્થપાવા લાગ્યા. ગુરૂનો સતત સહવાસ અને પ્રેરણા મેળવવાની તક ઓછી થવા લાગી. શિક્ષણમાં અગાઉ નીતિ, અધ્યાત્મ, જીવનના મૂલ્યો વગેરે વિષયોને જે સ્થાન મળતું હતું તે ક્રમશઃ ઘટવા લાગ્યું અને વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ શરૂ થયું. આવું શિક્ષણ આપનારા શિક્ષકો વ્યાવસાયિક કૌશલ્ય ધરાવતા હોય પરંતુ તેમની નૈતિક સજ્જતા ઓછી હોય તેવું બનવા લાગ્યું. શિક્ષકોમાંથી પણ ધીમે ધીમે અભ્યાસનિષ્ઠા અને વિદ્યાર્થી-નિષ્ઠા ઘટવા લાગી અને તેઓ પણ સમાજના અન્ય વર્ગોની માફક ધન-દોલત અને દુન્યવી સંપત્તિ પાછળ દોડવા લાગ્યા. કેટલાક તો લાંચરૂઝવત અને અન્ય ભ્રષ્ટાચારમાં પણ સામેલ થઈને શિક્ષકના નામને બહો લાગે તેવા કૃત્યોમાં સામેલ થવા લાગ્યા.

ટૂંકમાં સમગ્ર સમાજના અધઃપતનની સાથે સાથે શિક્ષક પણ તેમાં સામેલ થવા લાગ્યો. ખરેખર તો આવા સમયમાં શિક્ષકે સમાજને ઉંચા મૂલ્યો તરફ ગતિ કરાવવા માટે યોગ્ય માર્ગદર્શન અને દોરવણી આપવા જોઈએ પરંતુ ક્રમભંગ્યે તેમ થઈ શક્યું નહીં. ભ્રષ્ટાચારના કળણમાં ડૂબેલો નિર્બળ અને સત્ત્વહીન શિક્ષક પાસેથી સંસ્કારિતાનો વારસો મેળવવાની અપેક્ષા ક્યાંથી રાખી શકાય? આવા બદલાતા જતા સંજોગોમાં સમાજમાં શિક્ષકનો આદર અને સ્થાન પણ ઘટવા લાગ્યા. અગાઉના સમયમાં ગુરૂજનોને સર્વોચ્ચ સ્થાન મળતું પરંતુ ધીમે ધીમે ગુરૂઓ બિચારા અને બાપડા બનવા લાગ્યા. ધનવાનો અને રાજકારણીઓને સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા મળવા લાગી અને શિક્ષકોએ આવા લોકોની ચરમપોશી કરવી પડે તેવી પરિસ્થિતિ સર્જઈ. આવા સંજોગોમાં ગુરૂ કે શિક્ષક સ્થાનભ્રષ્ટ થયા અને એવા નિસ્તેજ ગુરૂ પાસેથી સંસ્કારિતાનો વારસો શિષ્યોને મળે તેવી વ્યર્થ આશા કોઈ રાખે નહીં.

શિક્ષણ દ્વારા સંસ્કારિતાની જ્યોત પ્રગટાવીએ :

શિક્ષણના ક્ષેત્રે જ્ઞાન અને ચારિત્ર્યની જ્યોત ઝાંખી જરૂર થઈ છે પરંતુ સાવ ઓલવાઈ ગઈ નથી. દેશના કોઈને કોઈ ખૂલે સાચો શિક્ષક આજે પણ ઘૂણી ધખાવીને બેઠો છે. આવા સંસ્કાર દીવડાઓની વાટને સંકોરીએ અને તેમાં થોડુંક તેલ પૂરીએ તો તેને પ્રજ્વલિત થતાં વાર નહીં લાગે. એકવાર આ પ્રક્રિયા શરૂ થશે તો તેનાથી આખી હવાનું રૂખ બદલાઈ જશે અને સમગ્ર વાતાવરણમાં સંસ્કારિતાનો પમરટ ફેલાઈ જશે. આને માટે શું કરવું જોઈએ તેને વિચારવાનો અને આવા પરિપક્વ વિચારોનો અમલ કરવાનો સમય પાકી ગયો છે.

- ★ શિક્ષણમાંથી નૈતિક મૂલ્યોએ લગભગ વિદાય લીધી છે. આ મૂલ્યોની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરીએ.
- ★ શાળા કક્ષાએ તથા મહાશાળા કક્ષાએ અભ્યાસમાં પ્રાર્થના, ધ્યાન, યોગ વગેરેને યથાયોગ્ય સ્થાન આપીએ.
- ★ બિચારા અને બાપડા બનેલા શિક્ષકને તેનો ગૌરવપ્રદ દરજ્જો આપીએ.
- ★ શિક્ષકોને પોતાના અભ્યાસ માટે તથા સંશોધન માટે જરૂરી એવી સગવડો પૂરી પાડીએ.
- ★ પાનમસાલા, તમાકુ, બીડી-સીગારેટ, નશીલા દ્રવ્યો વગેરે વ્યસનોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ મુક્ત થાય તેના માટેનું અભિયાન ચલાવીએ.
- ★ વિદ્યાર્થીઓ શ્રમનું ગૌરવ (Dignity of

- Labour) સમજે તે માટે પ્રામાણિક અને નિષ્ઠાવાન પ્રયત્નો કરીએ.
- ★ વિવિધ ધાર્મિક આશ્રમોના અધિક્ષાતાઓ યુવા-શિબિરો યોજીને આપણા સંસ્કારવારસાનું ભાન વિદ્યાર્થીઓને કરાવે.
- ★ શિક્ષક અભ્યાસનિષ્ઠ બને તથા વધુ ચારિત્ર્યશીલ બને તે માટેના પ્રયાસો આદરીએ. છેવટે તો વિદ્યાર્થી શિક્ષકના વ્યક્તિત્વમાંથી જ પ્રેરણા મેળવતો હોય છે. છેવટે, સમાજના સૌ હિતચિંતકો આ બાબતમાં સહચિંતન કરે અને કયા ઉપાયો યોજી શકાય તેનું નક્કર આયોજન કરે તો શિક્ષણ દ્વારા સંસ્કારનું સિંચન કરીને દેશની સુવાધનરૂપી વેલને જરૂર નવપલ્લવિત કરી શક્યા. ■

મંત્રત્રયી

“સહજાત્મસ્વરૂપ પરમગુરુ” એ મંત્ર સદા હું રટણ કરું,
 પરમ ગુરુના પાવન ચરણમાં ભાવથી અભિવંદન કરું,
 પરમપદને જે પામ્યા છે, તે સૌનું હું સ્મરણ કરું,
 સહજ સ્વરૂપ જે આત્માનું, તે મેળવવાનો લક્ષ ધરું...૧

પરમગુરુ, નિર્ગ્રંથ તથા સર્વજદેવને નિત્ય સ્મરું,
 નિર્ગ્રંથગુરુના શરણે જઈને રાગદ્વેષને હું તો હણું,
 સર્વજદેવના નિર્મળજ્ઞાનને, અહોભાવથી હું તો સ્મરું,
 આત્મા પરિણમે આતમભાવે, એવા મનોરથ હું તો ધરું...૨

આતમભાવના ભાવતા ભાવતા, અન્યભાવથી દૂર રહું,
 દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી કોઈ નથી મારા, હું નથી કોઈનો એવું કહું,
 દેહથી ભિન્ન હું શુદ્ધાત્મ છું, એવા ભાવનું રટણ કરું,
 કેવળજ્ઞાન નિધાન લહીને, ભવભવના સંતાપ હરું...૩

મંત્રત્રયીનું રટણ કરીને, રત્નત્રયીના રત્ન લહું,
 અનંતકાળથી દુઃખમાં ડૂબતા, મુજ આતમના દુઃખ હરું,
 અનંત છે ઉપકાર આ જીવ પર, એક સિદ્ધનો એવું સ્મરું,
 કરી ઉપકાર હું અન્ય જીવ પર, એ મહત્ ઋણથી મુક્ત બનું....૪

- પુર્ણિમા શાહ

સંસ્કાર થકી સાધના

પ્રા. જયન્તભાઈ મોઢ

..... ભાઈ, તમે આમ ઉતાવળા ઉતાવળા ક્યાં ચાલ્યા?

..... કોબા.

..... કોબા શું છે? કોઈ સેમિનાર, કોઈ મેળાવડો કે પછી અમસ્થા પિકનિક માટે.

..... ના ભાઈ ના એવું કશું નથી. ત્યાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર 'સાધના' કેન્દ્ર છે, આશ્રમ છે. મનને, હૃદયને ઠીક લાગે છે, ગમે છે એટલે જઈ છું.

..... તે તમે ત્યાં સાધના કરવા જાવ છો?

..... ના એવું નથી. 'સાધના' તો મારા માટે મોટો શબ્દ છે. હા, ત્યાં સાધકો વચ્ચે રહેવાનું થવાથી આનંદ આવે છે. જંજાળ ભૂલી જવાય છે અને એક સાંસ્કારિક વાતાવરણમાં જીવનને નવી તાજગી મળે છે.

આ સંવાદ પછી મારું મન ચગડોળે ચડ્યું. મારી નજર સમક્ષ 'સાબરમતી ગાંધી આશ્રમ' જેના નામ પરથી આશ્રમરોડ પડ્યું તે લંબાતો ચાલ્યો. સાબરમતી વટાવી આશારામ બાપુનો આશ્રમ, તપોવન, સ્વામી સચ્ચિદાનંદ આશ્રમ, જૈન આરાધના કેન્દ્ર અને એની પશ્ચાત ભૂમિમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ - સાચા અર્થમાં ગાંધીનગર સુધી આશ્રમરોડ થઈ ગયો. ક્યાં પચીસ વર્ષ પહેલાનો માત્ર બસોના અવરજવરવાળો રસ્તો અને ક્યાં આજે પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતો દીર્ઘ આશ્રમરોડ. અહીં પચીસ વર્ષ પહેલાં ડો. સોનેજીએ 'સાધના કેન્દ્ર'નું બીજા રોપ્યું, આજે વટવૃક્ષ બનીને માત્ર સાધનાનું નહિ પરંતુ 'સંસ્કાર સિંચન'નું કેન્દ્ર બન્યું છે. એટલે સહજ રીતે એના પ્રણેતા ડો. સોનેજી ઉર્ફે વર્તમાનમાં પૂ. શ્રી આત્માનંદજીના જીવન-કવન અને મનન તરફ મને વિચારતા કરી મૂક્યો. એમની આધ્યાત્મિક

ઊંચાઈનો, એમના નજીકના પરિચયમાં આવનારને ખ્યાલ આવે છે. વાચન અને ચિંતન બંનેનો પરિચય 'સાધક સાથી' કે અન્ય પુસ્તકો દ્વારા મળે છે. એના વિશે ઘણુંબધું પ્રગટ થઈ ચૂક્યું છે એટલે પુનરાવર્તન ન કરતા એમની વર્તમાન દિશા વિશેનો વિચાર અત્યારના સંજોગોમાં અતિ આવશ્યક લાગે છે. આધ્યાત્મિકતા-તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના સંદર્ભે અનેક વિદ્વાનોએ આ અંકમાં અને અવારનવાર વર્તમાનપત્રોમાં ઘણુંબધું લખ્યું છે. એમાં નવું કશું ઉમેરવાનું નથી. મારી એટલી ક્ષમતા પણ નથી. પરંતુ શ્રી આત્માનંદજીને વર્તમાન - સંદર્ભે સમજવા જરૂરી સમર્થ છે.

સાધના કેન્દ્રમાં અનેક પ્રકારના મુમુક્ષુઓ-સાધકો જોવા મળે છે. મોટા ભાગના વયસ્ક અને અલ્પમાત્રામાં યુવાનો છે. કેટલાક અહીં સ્થિર છે-કેટલાક અવારનવાર અનુકૂળતા પ્રમાણે એકાદ-બે દિવસ કે પછી વર્ષમાં એકાદ-બે મહિના આવી શાંતિ અનુભવે છે. દરેકની ક્ષમતા અલગ અલગ પ્રકારની હોય છે. એટલે સ્વાભાવિક છે કે પ્રત્યેકનું મંથન-ચિંતન ક્ષમતા પ્રમાણેનું હોય પરંતુ આખરે લક્ષ્ય તો એક જ પ્રકારનું છે. હિન્દુ તરીકે જન્મ લીધો એટલે ગળથૂંથીમાંથી જ મોક્ષ-વિચારની કલ્પના હોય. જન્મ સામાજિક તરીકે લીધો એટલે સંસારની અટપટી દુન્યવી દુનિયાની કર્મ-ફળ પ્રમાણે પરિપૂર્તિ કરી, સાથે સાથે સમાંતરે શાશ્વત-આનંદનો પ્રયાસ અંતિમ લક્ષ્ય તરીકે કર્યો. તેમ કરવાની પ્રેરણા આપણા સંતો-ઋષિઓ મુનિઓ વગેરે પાસેથી મળે છે અને એના માટે આપણે આશ્રમો - આધ્યાત્મિક કેન્દ્રો - સાધના કેન્દ્રોનો આશ્રય લઈએ છીએ. (અલબત્ત સાધના-વ્યક્તિગત રીતે કોઈ પણ જગ્યાએ મન સ્થિર હોય તો થઈ શકે એના

માટે આશ્રમની જરૂર નથી. પણ વાતાવરણની પૂર્તતા માટે એ એટલી જ જરૂરી છે.) આપણે આપણી જાતને પ્રશ્ન કરીએ કે 'હું અહીં શા માટે આવ્યો છું?' પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં આશ્રમની આપણી દૈનંદિનીને કસોટીએ ચડાવી તપાસીએ તો અંદરથી કદાચ એવો પડઘો તો નથી પડતોને કે હું મારી જાતને છેતરતો તો નથી ને? મોક્ષ-લક્ષ્ય સિદ્ધ કરવા ઘણી તપશ્ચર્યા, અનેક તબક્કાઓમાંથી ક્રમે ક્રમે પસાર કરીને, ખરા ઉતરીને, છેવટે છેલ્લી કક્ષા પામવાની હોય છે. અશક્ય નથી પણ અત્યંત કપરું અને અઘરું છે. અનેક જન્મો પછી સંત-મહંતોને પ્રાપ્ત થયું નથી તો સંસારમાં અટવાયેલા જીવને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? તો શું એના માટેનો વિચાર કે પ્રયત્ન છોડી દેવો? ના. પણ માત્ર વિચાર કરવાથી કે તત્ત્વજ્ઞાન ડહોળવાથી પહોંચાય એવું નથી. એ તો કાચના કબાટમાં રાખેલા ખાંડના હાથીને મમળાવાનો સ્વાદ લેવા બરાબર છે. સો (૧૦૦) એ લક્ષ્ય છે, એકડો એ પહેલું પગથિયું છે. સો સુધી પહોંચવું છે. ફૂદકો મારીને સો સુધી પહોંચીએ તો ગોટાળો થઈ જાય. દાખલા ખોટા પડે. સીધા પહોંચ્યા પછી સાથે પતનને પણ નોંતરીએ છીએ એમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું નથી. ક્યારેક લોકો કહે છે - અમુક સ્વામી, અમુક સંત કે અમુક મુનિએ ગોટાળા કર્યા, મિલકત માટે કોર્ટ ગયા, અમુકે લગ્ન કર્યા, ત્યારે જો આપણામાં પરિપક્વતા, સમભાવ અથવા મધ્યસ્થ ભાવ હશે તો આઘાત નહીં લાગે. કારણ આ સીધા 'સો'ના ફૂદકાનું પરિણામ છે. ક્યારેક વચલા તબક્કામાં પણ આવી સ્થિતિ આવેય ખરી. આપણે અહીં એકથી સોમાં કયા આંક પર છીએ, એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોય અથવા વાર્તાવિકતાનો ખ્યાલ હોય તો આગળ વધવાની પ્રેરણા થશે, ઘચ્છા થશે. આવી કોઈ પણ કક્ષાએ ઘચ્છા થવી અને એ અંગે ચત્કિચિત તૈયારી સાથે એક ડગલું આગળ વધવું એનું નામ જ મુમુક્ષુ, સાધક કે સામાન્ય શબ્દ વાપરો તો જિજ્ઞાસુ. આવી પ્રબળ ઘચ્છા વિનાની કોઈ પણ

વ્યક્તિ બાહ્ય આચરણમાં ગમે તેટલી મીઠાશ રાખતો હોય, સૌને રાજી રાખી શકવાની કલા ધરાવતો હોય, સર્વ પ્રિય હોય તો પણ એ મિથ્યા છે, દંભ છે; કારણ એને આપણે ઓળખી શકતા નથી. આ ક્ષેત્ર એવું છે કે ત્યાં મિથ્યાચરણને સ્થાન નથી. સાધકની અનેક માનવ-નબળાઈઓ માફ થઈ શકે, કારણ એને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન છે પણ એ વ્યક્તિ તરીકે તો પારદર્શક હોવો જરૂરી છે.

આમ સર્વસામાન્ય છેક તળિયાના મુમુક્ષુ કે સાધકને ધ્યાનમાં રાખીને, પૂ. શ્રી આત્માનંદજીએ પોતાની સાધક-પ્રવૃત્તિને દિશા અને ગતિ આપી છે. સાચા અર્થમાં પ્રેરણા આપી છે. એમની દૃષ્ટિમાં સિદ્ધ-સાધક જેટલો જ પ્રેમ-તળિયાના જિજ્ઞાસુ પ્રત્યે છે. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં એમની કાર્ય-શૈલીને જોવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો આપણા મનમાં જે અનેક તર્ક વિતર્કો-વિકલ્પો થાય છે એનું સમાધન મળી રહેશે. પૂ. શ્રી આત્માનંદજી અનેક સ્થિતિ-તબક્કાઓમાંથી પસાર થયા છે. એમનો વિશાળ અનુભવ અને સર્વમંગલમયી વ્યાપક દૃષ્ટિએ કાર્ય-શક્તિના અનેકવિધ બારણા ખોલી દીધાં છે. એમનો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે જ્યાં સુધી વ્યક્તિમાં સંસ્કારનો દૃઢ પાયો નહીં નખાય ત્યાં સુધી એક ડગલું ચ આગળ વધવું મુશ્કેલ છે. થોડુંક પણ સાચું આચરણ ફળદાયી નીવડશે. ગુરુ પામવા-ઓળખવા એ અનિવાર્ય છે, જરૂરી છે પણ એ દૂરની વાત છે. પહેલી પાયાની વાત છે - વિનય-નમ્રતા. એમના 'આપણો સંસ્કાર વારસો' પુસ્તકમાં બધો ઝોક સારા સંસ્કાર પર છે. ત્યાર પછી એની પાછળ પાછળ ગાયની પાછળ વાછરડુ આવે તેમ બધું આવે છે. એમણે ચોજેલા અનેક યુવાશિબિરો, શિબિરોની ઘરી આ જ છે. રાગદ્વેષ છૂટે તો બધું પ્રાપ્ત થાય પણ ખાટલે ખોડ રાગ-દ્વેષ છૂટે એની છે ને? એ કેવી રીતે છૂટે? એના વિના કોઈ ઉચ્ચ-ગતિ પ્રાપ્ત થાય જ નહીં. એ વાત તદ્દન નગ્ન સત્ય જેવી છે. એ શક્ય નથી પણ એનો અર્થ એવો નહીં કે આપણને એની

છૂટ મળી જાય છે રાગમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન એ જ એની સાધના છે. આમ પૂ. આત્માનંદજી શિબિરોમાં અને પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં વારંવાર આજ વિચારને ઘટ્ટ સ્વરૂપ આપે છે. ક્યારેક કોઈ પ્રશ્ન કરે કે આજની પેઢી જે ટી.વી., ચેનલોના પ્રોગ્રામોમાં રચી-પચી રહે છે તેના ઉપર શું અસર થવાની? કળિયુગ છે આમ જ ચાલે. જેને માટે શિબિરો, સારા પુસ્તકો, સારું વાચન છે એ વાંચતા નથી. જે વાંચે છે એને વિશેષ જરૂર નથી. પુસ્તકાલયો સુના પડ્યા છે. ધૂળ ખંખેરનારા ક્યાં છે? પેઢી પર ચડે તો લેતી-દેતી થાય ને? આ વાત સત્યની નજીક હોવા છતાં શ્રદ્ધા ગુમાવવા જેવી નથી. આ વાત ભારપૂર્વક પૂ. આત્માનંદજી જણાવે છે. એટલે જ તેઓ પહેલાં 'એકડો' ઘૂંટવાની વાત કરે છે. પછીની વાત 'સમય' પર છોડી દે છે.

ક્યારેક કોઈ વિચાર-તણાવો તરતો મૂકે છે કે સાહેબે તો માત્ર 'સાધના'માં લીન થઈ જવાનું હોય. બીજી પળોજલામાં પડવાનું ન હોય. આટલી બધી દોડધામ, ઘડીની નવરાશ નહીં, સતત કામ કરતા રહે અને બધાને કામ કરતા - ગતિશીલ રાખે. પણ આપણે વિચારીએ તો તરત ખ્યાલ આવશે કે 'સાધના કેન્દ્ર'નું જીવંત વાતાવરણ એમની જાગૃતતા અને સજાગતાને કારણે છે. કલ્પના કરી જુઓ કે 'સાહેબની ગેરહાજરીને કારણે' રૂઠીન-નિત્યક્રમ તો ચાલે છે પણ વાતાવરણમાં 'હૂંફ' જેવી જોઈએ એવી ક્યાં હોય છે? એ તો લગભગ બધાએ અનુભવ્યું હશે. ક્યારેક આપણને તેમના પારિવારિક સંદર્ભોને કારણે વિચારતા કરી મૂકે પણ ખૂબ જ ઊંડે જતાં આપણને અહોભાવ ઉત્પન્ન થાય છે કે 'જલકમલવત્' ખરા જલ ત્યાગી નહીં. આવી અવસ્થાએ પહોંચવું એ તો ભલભલા ત્યાગી કે સાધુ માટે અશક્ય છે. એમની દૃષ્ટિ કે આશય 'વિનય' વિશે હું શું કહું? એ તો ગુણ અમૂલ્ય. કૃપાળુદેવ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની આ પંક્તિનો (આ.સિ. / ૧૯) યોગ્ય સંદર્ભ પૂ. શ્રી આત્માનંદજીએ જીવનમાં રેડ્યો

છે. એમની આ સંસ્કાર યાત્રા અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ દ્વારા વૃદ્ધિ પામો. વ્યક્તિ તુચ્છ છે માટે એનો ત્યાગ કરો એમ નથી પણ એને પરિવર્તિત કરો, સંસ્કારી કરો, આગળના તબક્કાની ભૂમિકા બાંધો, દૃઢ કરો. આ કામ નાનું નથી. ભગીરથ કાર્ય છે. એમાં શ્રદ્ધા જરૂરી છે. એ એમનું કહેવું છે. આ કામ માટે બાળક બનવું. પડે તો બનવું એ તો આપણે યુવા-શિબિરો કે શાળાઓમાંના એમના સ્વાધ્યાયોમાં જોઈ શકીએ છીએ. આપણે મૂળ વાત પર આવીએ. પૂ. શ્રી આત્માનંદજીએ અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ 'વિનય' અને 'ચારિત્ર' પર ભાર મૂક્યો છે. કોરો વિનય નહીં 'ભાવ' સાથેનો વિનય, હૃદયમાં કોતરાયેલો વિનય. અહમ્ને ઓગાળવાનું આ પગથિયું છે. કોઈને પ્રણામ કરીએ કે પ્રણિપાત - સાષ્ટાંગ કરીએ એમાં આપણે સામી વ્યક્તિને માન આપીએ છીએ એ તો ખરું જ પણ એથીય વિશેષ તમે તમારા અહમ્ને ઓગાળી નાંખો છો. જરા વિચાર કરી જુઓ અહમ્ને ઓગાળ્યા વિનાના ગમે તેવા લયી લયીને પ્રણામ કર્યા હોય એનો કોઈ અર્થ ખરો? જાતને છેતરવા બરાબર છે. એટલે સંસ્કારનું આ પહેલું પગથિયું છે. ક્રમે ક્રમે પગથિયા ચડવાના છે. વચલી અવસ્થામાં અનેક તર્ક-વિતર્ક વિકલ્પો આવવાના સહજ છે; પરંતુ એને વશ કરી આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરવો એ જિજ્ઞાસુથી સાધક તરીકેની યાત્રા છે. સંસ્કાર થકી સાધના છે.

આપણે મુમુક્ષુ છીએ અને સંસારી પણ છીએ. સમ્યક્જ્ઞાન મેળવવા કે મોક્ષ માર્ગ મેળવવા સંસાર છોડી દેવાની જરૂર નથી. ગૃહસ્થાશ્રમમાં સંયમપૂર્વક રહીને પણ એ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને જેઓ ગૃહસ્થાશ્રમમાં હોય તેમણે અખંડ નીતિનું મૂળ પ્રથમ આત્મામાં સ્થાપવું જોઈએ નહિ તો ઉપદેશ વગેરેનો કશો અર્થ નથી, એની શરૂઆત ઉપર કહી તે પ્રમાણે વિનયથી થવી જોઈએ - આ યાત્રા અનેકવિધ પ્રવૃત્તિ દ્વારા વૃદ્ધિ પામો.

- અસ્તુ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના પદસાહિત્યમાં ભેદજ્ઞાનની સમાધિભાષા

બહેનશ્રી ચંદાબહેન વી. પંચાલી

‘હે સર્વોત્કૃષ્ટ સુખના હેતુભૂત સમ્યક્દર્શન! તને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર હો.’ આ અનાદિ અનંત સંસારમાં અનંત અનંત જીવો તારા આશ્રય વિના અનંત અનંત દુઃખને અનુભવે છે. તારા પરમાનુગ્રહથી સ્વસ્વરૂપમાં રુચિ થઈ. પરમ વીતરાગ સ્વભાવ પ્રત્યે પરમ નિશ્ચય આવ્યો. કૃતકૃત્ય થવાનો માર્ગ ગ્રહણ થયો. હે જિન વીતરાગ! તમને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું. તમે આ પામર પ્રત્યે અનંત અનંત ઉપકાર કર્યો છે. હે કુંદકુંદાદિ આચાર્યો! તમારા વચનો પણ સ્વરૂપાનુસંધાનને વિષે આ પામરને પરમ ઉપકારભૂત થયાં છે. તે માટે હું તમને અતિશય ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું. હે શ્રી સોભાગ! તારા સત્સમાગમના અનુગ્રહથી આત્મદશાનું સ્મરણ થયું તે અર્થે તને નમસ્કાર હો.^૧ શ્રીમદ્જીના આ વચનો તેમનું જીવન દર્ષણ છે. શ્રીમદ્જીના વચનામૃતોમાં પૂર્વજીવનનાં અધ્યાત્મ સંસ્કારની દિવ્યતા દેખાય છે. બાલવયથી પ્રારંભીને સમાધિ સુધી વૈરાગ્યની અસ્મિતા અનુભવાય છે. સત્સાહિત્યમાં અધ્યાત્મજ્ઞાનની પરાકાષ્ટા છે. ‘સાક્ષાત્ સરસ્વતી’ની કિવતાઓમાં અધ્યાત્મ શ્રદ્ધાની ભવ્યતા છે. વીતરાગ પ્રણિત ચારિત્રસૃષ્ટિનું ચિત્રાંકન કરનાર શ્રીમદ્જીમાં અધ્યાત્મ ચરિત્રની ગરિમા છે તથા અધ્યાત્મ શ્રુતની ગીતાનું ગુંજન સર્વાંગે ગૂંજી રહે છે.

પરમકૃપાળુદેવના ગદ્યસાહિત્યમાં જે મુમુક્ષુઓએ તેઓશ્રીને પત્રો લખ્યા તેના પ્રત્યુત્તર રૂપે પત્રાંકો છે. તેમાં મુમુક્ષુઓના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવના પડદા ઝીલાય છે. પદસાહિત્યમાં તો શ્રીમદ્જીનું આંતરદર્શન અંતિમચરણને પામ્યું છે.

નિશ્ચયદૃષ્ટિ અને પર્યાયદૃષ્ટિનું શાશ્વત દર્શન તેમાં સમાય છે. કાવ્યાવલીમાં શ્રીમદ્જીનું આંતરમંથન અક્ષુણ્ણભાવે વહે છે. અસ્મિતાને ફેલાવતા આ સાહિત્યની એક પંક્તિમાં જ જાણે જૈનદર્શનના સિદ્ધાંતોને ભરી આપવાની અપૂર્વ ક્ષમતા છે.

‘એ ત્યાગવા સિદ્ધાંત કે પશ્યાત દુઃખ તે સુખ નહિ’^૨ અહીં સુખની નિરાબાધ વ્યાખ્યા છે. પશ્યાત દુઃખની સંવેદના હોય તે સુખ કહી શકાય નહિ. સુખ શાશ્વત, સનાતન, અવિનાશી, આનંદદાયક જ હોય એવી અસ્તિનો એકરાર સુખમાં છે.

‘‘પાયાકી એ બાત હૈ નિજ છંદન કો છોડે’’^૩ આ એક પંક્તિ રાજમાર્ગનું નિર્માણ કરે છે. ‘પામેલો પમાડશે’ તથા ‘સ્વચ્છંદ’ નિજ કલ્પનાથી અધ્યાત્મ આરોહણ શક્ય જ નથી. અનંતકાળના પરિભ્રમણમાં બીજ રૂપે સ્વચ્છંદ છે તેવું આ પંક્તિ સિદ્ધ કરે છે. સ્વચ્છંદ અને મતાગ્રહ વગેરેને છોડીને, સદગુરુનો જે લક્ષ છે તે લક્ષે જો વર્તે તો જ્ઞાની કહે છે કે અમે તેને સમકિતી કહીશું - નાની પંક્તિમાં અનામીને ભર્યો છે. ‘જિનપદ નિજપદ એકતા, ભેદભાવ નહિ કાંચર’ આ પંક્તિમાં ગાગરમાં સાગર સમાવ્યો છે. જિનપદ કે નિજપદ કયાં ભેદ સ્થાપવો? સ્વચ્છ આકાશમાં કયાં ભાગ પાડશું? આવી અનેક પંક્તિઓમાં અધ્યાત્મની ગુપ્ત ગરિમા ગવાયેલી છે.

‘મૂળ મારગ સાંભળો જિનનો રે’ કાવ્યમાં વીતરાગ પ્રણિત મૂળમાર્ગનું ચથાર્થ આલેખન થયું છે. પ્રથમ ગ્રણ યોગ્યતા આત્માર્થી જીવને કેળવવી આવશ્યક છે. એક, વૃત્તિને અખંડ પૂર્ણ સ્વરૂપ આત્મતત્ત્વ સન્મુખ કરવી, બીજી, પૂજા આદિ શુભ-અશુભ ભાવની અંતરના ઊંડાણમાં ઘસ્ટા ન હોવી

(૧) હાથનોંધ-૨ આંક-૨૦ (૨) અમૂલ્ય તત્ત્વ વિચાર (૩) બિનાનયન પામે નહિ. (૪) ઇચ્છે છે જે જોગી જન.

અને ત્રીજું ભવનું દુઃખ લાગે એવો અતુલ ઊંડાણમાં ઉઠાપોહ - આવી મંગલમયી યોગ્યતા ઘાટક જીવાત્મા અને છે તે જીવાત્મા અન્યદર્શન અને વૈનદર્શનમાં સારાસારનો વિવેક કરે છે, સર્વજ્ઞતાને સમજે છે, મોક્ષદશાને વિચારે છે; રાજમાર્ગની સત્યતાનો રણકાર જીવાત્માને સંભળાય છે. આ ભૂમિકા પછી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદિ આત્માના અનંતગુણોને જીવાત્મા સ્વીકારે છે. આ અનંત ગુણો એકપણે છે તથા અનેક હોવા છતાં અવિરુદ્ધપણે છે, અલ્પાંશે પણ એકબીજાથી વિરુદ્ધપણે પરિણતી પરિણમતી હોય તો માર્ગની પરમાર્થતાનો લોપ થાય છે. યોગ્યતા પ્રાપ્ત જીવ વસ્તુસ્થિતિને અનુરૂપ વર્તે છે. સદ્ગુરુ પાસેથી વસ્તુસ્વરૂપ સમજે છે. આત્મા અને દેહ બંને ભિન્ન છે. એક તત્ત્વ સદા સઉપયોગી, શાશ્વત, સુખમય પદાર્થ છે અને બીજું તત્ત્વ તેનું વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શાદિ ગુણોનું ધારક છે. એમ જાણે છે તે જ્ઞાન છે. પરંતુ આ જ્ઞાન બાહ્ય-જ્ઞાન છે, ઘન્ટ્રિયજ્ઞાન છે. રાત્પુરુષો કહે છે. 'જાણેલાનું શ્રદ્ધાન હોય છે. જે યથાર્થ જાણે છે તેનું શ્રદ્ધાન યથાર્થ થાય છે. જે અયથાર્થ જાણે છે તેનું શ્રદ્ધાન મિથ્યા શ્રદ્ધાન છે. ગુરુગમે જાણીને જીવાત્મા સમ્યગ્દર્શન પામે છે. સમ્યગ્દર્શન પામ્યા પછીનું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન નામ પામે છે. આત્મામાં સ્થિરતા થતાં અણલિંગ સમ્યક્ચારિત્રદશા બને છે. ભેદજ્ઞાનની સમાધિભાષા છે કે...

**છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મા રે
ઉપયોગી સદા અવિનાશ... મૂળ મારગ...**

દેહ વગેરે - બદ્ધનો કર્મ, અબદ્ધ નોકર્મ, કર્મો અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય આદિ આઠ કર્મ, અને રાગ-દ્વેષ આદિ ભાવકર્મોથી આત્મા સદા ભિન્ન જાણી તેની પ્રતીતિ વર્તે છે તે સમ્યગ્દર્શન છે.

સમ્યગ્દર્શનના ટેકોટકીર્ણ શિલ્પમાં ભેદજ્ઞાન ટાંકણારૂપ છે. જેમ શિલ્પી ટાંકણા વડે વધારાના સંગમરેમરને દૂર કરે છે પણ શિલ્પીની દૃષ્ટિ તેના 'સ્થાપત્ય' ઉપર જ રહે છે તેમ અધ્યાત્મ શિલ્પી ભેદજ્ઞાનના ટાંકણા વડે અન્ય વિભાવભાવને દૂર કરતો શુદ્ધ ચૈતન્ય દ્રવ્ય ઉપર ટીકીટીકીને લગાવે છે. શિલ્પીનું જોર હૃદયને નિહાળવામાં છે. ક્રમશઃ શુદ્ધિ દ્વારા રૂપી શિલ્પકૃતિ તેયાર થાય છે. મોક્ષદશા અનુભવાતી જાય છે. પ્રજ્ઞાણીણી કામે લાગે છે. શ્રીસમયસાર નોંધે છે :

**જીવો બંધો ય ત્વા છિજ્જન્તિ સલક્ષ્ણોર્હિણિયહર્હિ^૧
પણ્ણા છેદ્દણ્ણા ડ છિણ્ણાઃ ણાણ્ણત્તમાવણ્ણા ॥**
“જીવ બંધ બને, નિયત નિજ નિજ લક્ષણે છેદાય છે; પ્રજ્ઞાણીણી થકી છેદતાં બને વુદા પડી જાય છે.”

ગુરુગમે, સ્વ-પુરુષાર્થે જીવ યોગ્ય સ્થાને પ્રજ્ઞાણીણીનો ઉપયોગ કરે તો ભેદજ્ઞાન, દિવ્યચક્ષુથી બંને દ્રવ્ય ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે. દર્શનપ્રાભૂતમાં કુંદકુંદ આચાર્ય કહે છે -

**'જયમ મૂળ દ્વારા સ્કંધને, શાખાદિ બહુગુણ થાય છે,^૨
ત્યમ મોક્ષપથનું મૂળ જિનદર્શન કહ્યું જિનશાસને**
ભેદજ્ઞાનની સૂક્ષ્મ સમજણથી મોક્ષદશાનું અનુભવન થાય છે.

ભેદવિજ્ઞાનનની સમાધિભાષાના સંદર્ભમાં શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય ટીકામાં લખે છે કે - તત્તો જ્ઞાનમેવ જ્ઞાને, એવ, ક્રોધાદય એવ ક્રોધાદિ સ્વેવેતિ સાધુ સિદ્ધં ભેદવિજ્ઞાનમ્^૩ ઉપયોગ તો ચૈતન્યનું પરિણમન હોવાથી જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને ક્રોધાદિ ભાવકર્મ, જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ, શરીરાદિ નોકર્મ - એ બધાંય પુદ્ગલના પરિણામ હોવાથી જડ છે. તેમને અને જ્ઞાનને પ્રદેશભેદ હોવાથી અત્યંત ભેદ છે. માટે ઉપયોગમાં ક્રોધાદિક, કર્મ તથા નોકર્મ નથી. અને ક્રોધાદિકમાં, કર્મમાં તથા નોકર્મમાં ઉપયોગ નથી.

(૧) સમયસાર ગાથા-૨૯૪. (૨) દર્શન પ્રાભૂત ગાથા-૧૧ (૩) સમયસાર ગાથા ૧૮૧-ટીકા

આ રીતે તેમને પારમાર્થિક આધાર આધેય સંબંધ નથી. દરેક વસ્તુને પોતપોતાનું આધાર આધેયપણું પોતપોતામાં જ છે. માટે ઉપયોગ ઉપયોગમાં જ છે. ક્રોધ ક્રોધમાં જ છે આ રીતે ભેદજ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે.

ચારિત્ર પાહુડમાં તથા મોક્ષપાહુડ પ્રમાણે જો પુરુષ જીવ ઔર અજીવકા ભેદ જાનતા હૈ વહ સમ્યક્જ્ઞાની હોતા હૈ । રાગાદિ દોષોસે રહિત વહ ભેદજ્ઞાન હી જિનશાસન મેં મોક્ષમાર્ગ હૈ ।^{૧-૨}.

શ્રદ્ધા સ્વપ્રકાશક છે - જ્ઞાન સ્વ-પર પ્રકાશક છે - ગુરુગમથી જિનપ્રવચનને યથાર્થ જાણવું પરમ આવશ્યક અને અનિવાર્ય છે. જિન પ્રવચન દુર્ગમ્ય છે. મતિમાન વ્યક્તિ સ્વબુદ્ધિના અભિમાનમાં જાણવા જશે તો હાનિ પામશે. પણ ગુરુગમથી, સ્વાર્પણ બુદ્ધિથી જાણશે તો ભેદજ્ઞાન-ભાવભાસન-નિર્ણયની ભૂમિકાને વટાવી આત્મમહેલમાં પહોંચશે. તે નિઃસંશય છે. લેખિનીમાં કેવાડધારામાં ક્રમ આવે છે. ખરેખર માર્ગ અક્રમ છે. પહેલા અંધારું જાય અને પછી પ્રકાશ આવે અથવા પ્રકાશ આવ્યા પછી અમુક સમયે અંધારું જાય એવો ક્રમ નથી. બંને પ્રક્રિયા એક સાથે થાય છે તેમ અધ્યાત્મ પ્રદેશમાં અસ્તિ-નાસ્તિનો સમય એક છે. આ જૈન તત્ત્વધારાનું માહાત્મ્ય છે.

શ્રીમદ્જુ ૨૪ વર્ષની વયે સર્વસંગપરિત્યાગની ભાવના ભાવે છે. રાજજ નિવૃત્તિક્ષેત્રમાં આત્માના આશ્રયે ચૈતન્ય નિજાલયમાં ચૈતન્યચન્દ્રિકાનું નર્તન ચાલતું હતું ત્યારે મંગલચતુષ્ઠયરૂપ ચાર કાવ્યોનો બોધ પ્રગટ્યો. મંગલ સોપાન રૂપ -

‘જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને સર્વ ભવ્યો સાંભળો - તેમાં કહ્યું છે -

‘આ જીવને આ દેહ એવો ભેદ જો ભાસ્થો નહિ, પથ્યખાણ કીધા ત્યાં સુધી મોક્ષાર્થ તે ભાપ્યા નહિ, એ પાંચમે અંગે કહ્યો, ઉપદેશ કેવળ નિર્મળો,

જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને સર્વ ભવ્યો સાંભળો.’

‘આ દેહ અને આ જીવ’ એવું ભેદજ્ઞાન થાય તો ભાવભાસનની ભૂમિકા સધાય છે. દેહના અને જીવના લક્ષણો ભિન્ન છે, બંનેનો સ્વભાવ ભિન્ન છે, બંનેના કાર્યો ભિન્ન છે એવું ભેદજ્ઞાન થાય છે. શ્રીપ્રવચનસારની તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકામાં શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય કહે છે. રાગાદિભ્યો બિન્નોડયં સ્વાત્મોત્થ સુખસ્વભાવઃ પરમાત્મેતિ ભેદવિજ્ઞાનમ્^૩ સુખ સ્વભાવી આત્મા અને રાગાદિ ભાવો ભિન્ન છે. એવું ભેદવિજ્ઞાન છે. કૃપાળુદેવ કહે છે કે અધ્યાત્મશાસ્ત્રના પાંચમા અંગમાં ભેદવિજ્ઞાનની ભાવના ભરી છે. ભેદજ્ઞાન તે જ્ઞાન છે તેને હે ભવ્યાત્માઓ સાંભળો, સમજો, વિચારો અને અનુભવો.

‘અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે?’ કાવ્યમાં પ્રથમ બે પંક્તિ ભૂમિકાની છે. શ્રીજી પદાવલિમાં ભેદજ્ઞાનની સમાધિભાષા છે.

“દર્શન મોહ વ્યતીત થઈ ઉપજ્યો બોધ જે, દેહ ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જે. તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્ર મોહ વિલોકીએ વર્તે એવું શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન જે-”

મોહનીય કર્મની બે જાત છે - દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહ. જીવ શ્રદ્ધાથી વિપરીત જીવે છે, અભિપ્રાય વિપરીત ધરાવે છે, માન્યતા વિપરીત પોષે છે તે દર્શનમોહમાં જીવતો હોય છે. ‘દેહ તે હું’ પુદ્ગલ દ્રવ્ય મારા એવો મમત્ત્વભાવ-બાહ્ય ક્રિયા કરતો હોય છતાં અભિપ્રાયમાં કતૃત્ત્વભાવ અખંડ ચાલતો હોય. છ દ્રવ્યની સ્વતંત્રતા ન સ્વીકારે અને અન્ય દ્રવ્યોમાં પોતાપણની માન્યતા ધરાવે તેને દર્શનમોહાવૃત્ત જીવ કહેવાય છે-સદ્ગુરુ બોધથી દર્શનમોહવ્યતિતા પ્રાપ્ત થઈ - તેમા પાયામાં ભેદજ્ઞાનધારા સમાયેલી છે - દેહાદિથી ભિન્ન કેવળ ચૈતન્ય જ્ઞાન અને અનુભવ. આત્માની

(૧) ચારિત્ર પાહુડ ગાથા-૩૮ (૨) મોક્ષપાહુડ ગાથા-૪૧ (૩) ગાથા - ૫-૬ - ટીકા.

હયાતિનો આદર તથા દેહાત્મબુદ્ધિનો નાશ છે. પછી બીજા ક્રમમાં ચારિત્રમોહ નષ્ટની ભૂમિકા પ્રારંભાય છે. અપૂર્વ મુનિદેશાનો માર્ગ, નિર્ગથપણાનો માર્ગ!! ભેદજ્ઞાનમાં ઉપયોગ સૂક્ષ્મ થાય છે. પૂ. બહેનશ્રી ચંપાબહેન કહે છે જે જીવને પોતાના સ્થૂલ પરિણામને પકડવામાં પોતાનું જ્ઞાન કામ ન કરે તે જીવ પોતાના સૂક્ષ્મ પરિણામ ક્યાંથી પકડે? ને સૂક્ષ્મ પરિણામ પકડે નહિ તો સ્વભાવ ક્યાંથી પકડાય? જ્ઞાનને સૂક્ષ્મ તીક્ષ્ણ કરીને સ્વભાવને પકડે તો ભેદવિજ્ઞાન થાય.’^૧

‘યમ નિયમ સંવમ આપ કીયો’ કાવ્યમાં ગૂઢ પ્રયોગધારાને ગઠન-ગંભીરતાથી ભરી દીધી છે ભૂતકાળમાં શું કર્યું અને વર્તમાનમાં શું કરે છે અને હવે શું આવશ્યક છે એમ સળંગ રાજપથને કંડાર્યો છે. સર્વાર્પણ ભાવસભર શિષ્ય સદ્ગુરુ છાયામાં સમાઈ જાય અને ભેદજ્ઞાનના સાધનથી આગળ વધે છે.

‘પલમેં પ્રગટે મુખ આગલસે, જલ સદ્ગુરુ ચરણ સુખેમ બસે.’

અમૃત રસપાનથી તૃપ્ત થતો થતો શિષ્ય ભેદજ્ઞાનની પ્રજ્ઞાછીણીના પ્રયોગથી નિરંજનદેવમાં લીનતા સાધે છે. બોધબીજ કેવળજ્ઞાન સુધી પહોંચાડે છે. શાંતિનો સ્વાદ ચાખ્યા પછી રાગરસનો સ્વાદ પોસાતો નથી. એક બાબુ બરફનો ટગલો હોય અને બીજી બાબુ અગ્નિનો ટગલો હોય, પણ ગુરુગમ પામેલો જીવાત્મા રાગરૂપ અગ્નિના ટગલાથી દૂર ભાગતો ભાગતો શીતળતારૂપ બરફના ટગલા તરફ ટળે છે. વલણ-વૃત્તિ, ઠચિ બદલાય છે. નિરંતર શીતળતાના પંથે જીવાત્મા ડગલા ભરે છે.

**“એનું સ્વપને જો દર્શન પામે રે, તેનું મન ન ચઢે
બીજે ભામે રે... ”**

થાય સદ્ગુરુનો લેશ પ્રસંગ રે...

તેને ન ગમે સંસારીનો સંગ રે...”

મુંબઈમાં સંવત્પદ્મના કારતક વદ અગિયારસે લખાયેલ કાવ્ય ‘જડને ચૈતન્ય બંને દ્રવ્યનો સ્વભાવ ભિન્ન’^૨ નિર્ગથના પંથથી ભવ-અંત થાય છે એવું ભવાન્તકારી કાવ્યમાં ભેદજ્ઞાનનું ભવ્યત્વ સમાયેલું છે જડ-પુદ્ગલ દ્રવ્યનો સ્વભાવ અને ચૈતન્યપદાર્થ આત્માનો સ્વભાવ ભિન્ન છે. ચૈતન નિજ તત્ત્વ છે - પુદ્ગલ દ્રવ્ય તો વ્યવહારથી સંબંધ માત્ર છે - જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધ જીવનો જીવની સાથે જ હોય. પરદ્રવ્ય માત્ર મારા જ્ઞાનનું જ્ઞેય જ્ઞાનદૃષ્ટિથી કહેવાય છે, અરેબર આત્મા સિવાય બધાં જ પરદ્રવ્ય છે એવો અનુભવ પ્રગટ થતાં ભેદજ્ઞાની ભવ્યાત્મા આત્માકારે પરિણમે છે. આ માર્ગ નિર્ગથકથિત છે. પણ વિપરીત માન્યતાને કારણે “દેહ અને જીવ” એકરૂપે ભાસે છે. જેવું જાણે છે તેવું શ્રદ્ધાન કરે છે - પરિણામે જીવાત્માની બધી પ્રવૃત્તિ કૃતૃત્વભાવ પોષક બને છે, એટલું જ નહિ પણ હર્ષ, શોક, દુઃખ, મૃત્યુ, રોગ વગેરે દેહભાવે છે તે ભેદજ્ઞાનના અભાવે બધાં વિભાવભાવ જીવપદમાં ભાસે છે. આવો મિથ્યાત્વભાવ આજકાલનો નથી. અનાદિકાળથી ઘુંટતો આવતો વિપરીત ભાવ ઘુટ્યાં જ કરે છે. અપૂર્વ સ્વાતિનક્ષત્રમાં સદ્ગુરુ-સત્પુરુષનો બોધ મળે છે. બંને દ્રવ્યની ભિન્નતારૂપ ભેદજ્ઞાન કરે છે ત્યારે શ્રદ્ધાપૂર્વક ભવ્યાત્માનો મિથ્યાત્વભાવ દૂર થાય છે. જડ અને ચૈતન્ય ભિન્નતો ભાસે છે. પરદ્રવ્યતો અચેતન છે તે તો તેનામાં સદા રહે જ છે પણ આત્મતત્ત્વના ભાનમાં ભવ્યાત્મા નિજસ્વરૂપમાં રમમાણ કરે છે.

શ્રીસમયસાર કળશમાં શ્રી અમૃત ચંદ્રાચાર્ય કહે છે.

બેદવિજ્ઞાનતઃ સિદ્ધાઃ સિદ્ધાઃ કિલ કેચન।
યસ્યાભાવ તો બદ્ધાઃ બદ્ધાઃ કિલ કેચન।^૩

(૧) બહેનશ્રીના વચનામૃત બોલ-૫૯ (૨) પૃષ્ઠાંક ૯૦૨ વચનામૃત. (૩) સમયસાર કળશ-૩૧

જે પુરુષો સિદ્ધિને વર્યા છે તે ભેદજ્ઞાનનાં અપૂર્વ વીતરાગમાર્ગથી.

“સદુ સાધન બંધન થયા, રહ્યો ન કોઈ ઉપાય સત્ સાધન સમજ્યો નહિ, ત્યાં બંધન શું જાય.”^૧

ચંદ્રની બીજની કળામાં આખો ચંદ્ર ખ્યાલમાં આવે, ગોળની એક કણીમાં આખા રવાનો ખ્યાલ આવે તેમ એક અંશમાં આખો આત્મા જણાય એ જ માર્ગ કૈવલ્યપૂર્ણતા છે.

‘આ અવનિના અમૃત સમી’ ‘આત્મસિદ્ધિ’ - આત્મસિદ્ધિ પામવાનું શાસ્ત્ર છે. તેમાં ભેદજ્ઞાનની સમાધિભાષાનું અંકન છે.

“ભાસ્થો દેહાધ્યાસથી, આત્મા દેહ સમાન,^૨ પણ તે બંને ભિન્ન છે, જેમ અસિ જે મ્યાન.”

જીવને દેહના અધ્યાસને કારણે દેહ અને આત્મા સમાન લાગે છે. દેહમાં વિપરીતતા થતાં જીવમાં વિપરીતતા થઈ એવું મનાઈ જાય છે પણ તરવાર અને તરવાર જેમાં રખાય છે તે મ્યાન ભિન્ન છે એમ આત્મા આ શરીરમાં ક્ષેત્રાવગાહે રહ્યો છે પણ ભિન્ન છે તેથી બીજી પંક્તિ આપે છે. “ભાસ્થો દેહાધ્યાસથી આત્મા દેહ સમાન.

પણ તે બંને ભિન્ન છે પ્રગટ લક્ષણે ભાન.”

બંને તત્ત્વો લક્ષણરૂપે ભિન્ન છે. આત્મા ચૈતન્યમય છે, દેહ પુદ્ગલમય છે. આત્મા જ્ઞાનાદિ અનંતગુણાત્મક છે. દેહ, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ ગુણોથી વ્યાપી છે. આત્મા જાણનાર દ્રવ્ય છે. દેહમાં જાણવાની શક્તિ નથી હવે દૃષ્ટાંતથી અને સિદ્ધાંતથી ભેદજ્ઞાન દ્વારા સમજાવે છે -

“સર્વ અવસ્થાને વિષે, ન્યારો સદા જણાય.^૩ પ્રગટ રૂપ ચૈતન્યમય, એ ઐંધાણ સદાય.

ભવ્યાત્મા! ઘર-પટ આદિ બાહ્ય પદાર્થને તું જાણે છે તો તારા જ્ઞાન-ગુણની સૂક્ષ્મતાને સથવારે ઊંડાણમાં ડોકીયું કરીશ તને તારો જ્ઞાયક દેખાશે - અનુભવાશે. પ્રથમ જાણનારો જણાશે પછી બીજી ભૂમિકામાં જાણનાર જણાય છે એવું અનુભવાશે.

“છૂટે દેહાધ્યાસ તો નહિ કર્તા તું કર્મ, નહિ ભોક્તા તું તેહનો, એજ ધર્મનો મર્મ.”

ભેદજ્ઞાનને કાયમી સાથી બનાવી લે તે તને ચોથા ગુણસ્થાનમાં પ્રવેશ અપાવશે અને છેક તેરમા ગુણસ્થાનના અંતે પહોંચાડશે. સ્વયંભૂસ્તોત્રમાં કહ્યું છે, ‘જીવાદિ તત્ત્વે સુખાદિભદ્રે પ્રતીતિર્ભેદજ્ઞાનમ્’^૪ જીવાદિ સાત તત્ત્વોમાં સ્વતત્ત્વની સ્વસંવેદનગમ્ય ભિન્ન પ્રતીતિ થવી તે ભેદજ્ઞાન છે. જ્ઞાનદિવાકર શ્રીમદ્જીએ સહજપણે અનંત આગમોનું આચમન કર્યું છે. બાહ્ય ગૃહસ્થવેષ છે પણ અંતરમાં અધ્યાત્મનિર્ગ્રંથ દશાનો મહાસાગર ઘુંઘવે છે. આકાશની અસીમતા, સ્વચ્છતા, નિઃસ્પૃહતા અને નિરાડંબરતાનું અભિલપણું શ્રીમદ્જીના પદ્યપદોમાં ગૂંજે છે. તેઓશ્રી અંશમાં નિરંશને સ્થાપે છે. અક્ષરોમાં નિરક્ષરને આલેખે છે નામમાં અનામીનું અંકન કરે છે. જ્ઞાનમાં જ્ઞાયકને ગમાડે છે. ભુવનભૂષણ શ્રીમદ્જી ઉત્તમ પદ્યપંક્તિઓમાં આત્મભાવના ભાવતાં જાય છે. હાથનોંધ ૨૯-માં માર્ગદર્શન આપતાં આલેખે છે કે “શરીરને વિષે આત્મભાવના થતી હોય તો થવા દેવી, ક્રમે કરી પ્રાણમાં આત્મભાવના કરવી પછી ઇન્દ્રિયોમાં આત્મભાવના કરવી પછી સંકલ્પવિકલ્પ રૂપ પરિણામમાં આત્મભાવના કરવી, પછી સ્થિર જ્ઞાનમાં આત્મભાવના કરવી. ત્યાં સર્વ પ્રકારની અન્યાલંબનરહિત સ્થિતિ કરવી.”

(૧) પત્રાંક ૨૬૪ (૨) ગાથા-૪૯ (૩) ગાથા-૫૦ (૪) ગાથા - ૫૪ આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર-૩ સ્વયંભૂસ્તોત્ર ગાથા-૨૨-ટીકા. (૫) ગાથા-૧૧૫ આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

દર્શન સાહિત્યમાં આત્મચિંતન

શ્રી ગુણવંત બરવાળિયા 'ગુંજન'

ભારતીય સંસ્કૃતિને ઘડનારા પરિબળોમાં સાહિત્યનું યોગદાન મૂલ્યવાન રહ્યું છે. સાહિત્ય સંગીત અને લલિત-કલાઓથી માનવ જીવન સભર બને છે, મધુર બને છે. સાહિત્ય અને કલાના સર્જનનો ઉદ્દેશ શુભ તત્ત્વોના દર્શનનો હોય તો જ તે સાર્થક ગણાય.

દર્શન એટલે જોવું તે - તત્ત્વજ્ઞાનની એક પદ્ધતિ સત્યને સમજવાનો પુરુષાર્થ - પ્રત્યેક દર્શન પછી તે પૂર્વનું હોય કે પાશ્ચાત્ય, સત્યને પોતાના એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિકોણથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે. વ્યાવહારિક સત્યનું દર્શન તો ઘણાં લોકો કરી શકે છે.

દર્શન એ સમાજ, સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિનો અમૂલ્ય ભંડાર છે. કોઈ પણ દેશની સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિનો વાસ્તવિક પરિચય મેળવવા માટે તેની દાર્શનિક વિચારધારાનું જ્ઞાન મેળવવું જરૂરી છે. પાશ્ચાત્ય દર્શનમાં અનેક દેશોની વિચારધારાઓનો સંગમ થયો છે તેમાં મુખ્યતઃ ગ્રીક, ખ્રિસ્તી, તેમજ આધુનિક વિચારધારાની ત્રિવેણીનો સંગમ થયો છે. ગ્રીક દાર્શનિકોએ સર્વપ્રથમ જડજગતનું વિવેચન કર્યું પછી અંતર્મુખી દૃષ્ટિ અપનાવી ચેતન આત્માનું વિશ્લેષણ કર્યું અને આ બન્નેનો સમન્વય 'તત્ત્વ'માં કર્યો. યુરોપને ધાર્મિક અંધવિશ્વાસમાંથી મુક્ત કરી દર્શનનું સ્વતંત્ર વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ કરવામાં વિશેષજ્ઞાનો ગ્રીકદર્શને આપેલો છે.

યુરોપની દાર્શનિક પરંપરામાં સોક્રેટીસ, પ્લેટો અને મધ્યયુગની ચિંતનધારા પર

એરિસ્ટોટલનો ઘણો પ્રભાવ પડેલો છે.

પૂર્વનું તત્ત્વજ્ઞાન આત્મજ્ઞાનને પ્રધાનતા આપે છે પશ્ચિમનું તત્ત્વજ્ઞાન તાર્કિક તેમજ બૌદ્ધિક બાબતોને વધુ મહત્ત્વ આપે છે, તેની દૃષ્ટિ બહિર્મુખી છે. આધ્યાત્મિક રહસ્યોની શોધને બદલે જગતના વ્યાવહારિક પ્રશ્નોની ચર્ચામાં તેને વિશેષ રસ છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણાનના મતે પૂર્વમાં ધર્મનો અર્થ મોટે ભાગે આત્મપરાયણ જીવન થાય છે. માટે અહીં ધર્મને નામે બહુ ઝગડા થયા નથી કે લોહીની નદીઓ વહી નથી.

વિશ્વની તમામ દાર્શનિક પરંપરાઓએ આત્મા વિષે ચિંતન અને મનોમંથન કરેલું જ છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિએ વિચારશૈલી પર ભાર આપ્યો. એમણે વિચારધારાને Philosophy એવું નામ આપ્યું. પશ્ચિમનું વિચારશાસ્ત્ર જ્યાં પુરું થાય છે ત્યાંથી પૂર્વનું દર્શન આગળ વધે છે. ભારતીય ચિંતકોને અનુભવ થયો છે કે કેટલાંક સત્યો માત્ર વિચારવાથી પામી શકાતાં નથી; પરંતુ કોઈ પણ સત્યને પામવા માટે તેના વિચારનું દોહન, ચિંતન, મનન અને મંથન કરવું પડે છે, તો જ એ વિચાર આત્મસાત્ થાય. આચરણ પછી જ સત્ય પામી શકાય છે. આધ્યાત્મિક પરિભાષામાં તેને આપણે આત્મસાક્ષાત્કાર પણ કહી શકીએ. આત્માનુભૂતિ પછીના ચિંતનમાંથી જ સાચું દર્શન પ્રગટે અને તે ચિંતન, ચિરંતન બનીને શાસ્ત્ર બની જાય છે.

જે સાહિત્ય અને કલામાં ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન

અને દર્શન અભિપ્રેત છે તેવું સાહિત્ય કોઈ પણ સંસ્કૃતિને જીવનનું બળ પૂરું પાડનાર, એનું પોષણ સંવર્ધન કરનાર ઊંચું પરિબળ બની જાય છે.

વેદો, શ્રુતિઓ, સ્મૃતિઓ, ઉપનિષદો, પુરાણો, ગીતા જેવા ગ્રંથો અને રામાયણ અને મહાભારત જેવા મહાકાવ્યોમાં ઠેર ઠેર દાર્શનિક આત્મચિંતનનું નિરૂપણ થયું છે. ઉપનિષદ કહે છે કે વેદ ઋષિ પ્રણિત નથી; એ પરમાત્માના પોતાના ઉદ્ગાર છે.

વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારનાર દર્શનોએ વૈદિકદર્શન, ન્યાય-વૈશેષિક, સાંખ્ય-યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા (વેદાંત) આ છ દર્શનો 'આસ્તિકદર્શનો' કે વૈદિક દર્શન કહેવાયા. જ્યારે ચાર્વાક, જૈન અને બૌદ્ધ દર્શનો વેદનિરપેક્ષ વિચારસરણી ઘરાવતા હોઈ તેમને અવૈદિક દર્શનો કહે છે.

વિવિધ વિચારધારાઓવાળા આ દર્શનો એકબીજાના વિરોધી નહિ પણ એકબીજાના પૂરક છે. ભારતીય દર્શનોનું સ્વરૂપ આધ્યાત્મિક છે અને તે જીવનની વધુ નજીક છે. દર્શનનું અંતિમ લક્ષ્ય મોક્ષ/પ્રાપ્તિ હોવાથી "જ્ઞાન ખાતર જ્ઞાન" નહિ પણ મોક્ષ માટે જ્ઞાન પ્રાપ્તિની વાત છે - 'વિદ્યા એને જ કહેવાય જે મુક્તિ અપાવે' અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાન આપણાં સર્વ દુઃખનું મૂળ અને આત્મા માટે કર્મબંધનું કારણ છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ બાદ જગત પ્રત્યે જોવાની માણસની દૃષ્ટિ જ બદલાઈ જાય છે. તે ખરો "વૈષ્ણવજન" કે 'શ્રાવક' બને છે.

મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેના સાધનામાર્ગમાં ત્યાગ અને વૈરાગ્ય તથા સંન્યાસની ભાવના પાચારૂપે રહેલા છે. ત્યાગ એટલે કર્મત્યાગ નહિ અને

વૈરાગ્ય એટલે નરી નિષ્ક્રિયતા નહિ. ત્યાગનો સાચો અર્થ કર્મફળમાત્ર અને વૈરાગ્યનો સાચો અર્થ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ. યોગાત્મા શ્રીકૃષ્ણે આ વાત ગીતામાં નિષ્કામ કર્મયોગ દ્વારા સમજાવી છે.

ન્યાયદર્શનના પ્રણેતા ગૌતમ મુનિ છે. સત્યને જાણવા માટે જ્ઞાનના સાધનોની વિસ્તૃત ચર્ચા આ દર્શનમાં કરેલી છે. આત્મા દેહથી ભિન્ન છે, જગતનો કર્તા ઈશ્વર છે વગેરે બાબતો અનુમાન પ્રમાણ દ્વારા સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, દુઃખ, જ્ઞાન વગેરેને આત્માના લક્ષણો કહ્યાં છે. વૈશેષિક દર્શનના પ્રણેતા કણાદ મુનિએ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય અને અભાવ આ સાત પદાર્થોના ધર્મો સંબંધી દર્શનનું નિરૂપણ કર્યું હોઈ તેને વૈશેષિક દર્શન નામ આપેલ છે. સાંખ્ય દર્શન અનુસાર દુઃખનું મૂળ કારણ પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બે તત્ત્વો વચ્ચેના સંબંધમાં જ્ઞાનનો અભાવ છે, તે ગણ્યું છે. પુરુષ પ્રકૃતિથી જુદો છે એમ સમજવું તેનું નામ વિવેકજ્ઞાન અને વિવેકજ્ઞાન એ જ મોક્ષનું સાધન કહ્યું છે. પ્રકૃતિ સ્વયં વિકાર પામી આ જગતરૂપે પરિણમે છે એમ આ દર્શન માનવું હોઈ પછી તેને ઈશ્વરના સ્વીકારની જરૂર રહેતી નથી. સાંખ્ય દર્શન દ્વારા કપિલ મુનિએ ઉપનિષદની માનસશાસ્ત્રીય વિચારધારાને દાર્શનિક પ્રતિષ્ઠા આપી છે. યોગ દર્શનમાં પાતંજલિ મુનિએ "યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિ-નિરોધ" એમ કહેલું છે. વિદ્વાનો યોગ શબ્દનો અર્થ "જીવાત્માને પરમાત્મા સાથે જોડવો" એમ પણ કરે છે. જૈમિનિ મુનિએ રચેલ પૂર્વમીમાંસા સૂત્રોમાં ઉપાસના અને જ્ઞાન માત્ર કર્મની સમજણ આપવા માટે જ છે. કર્મને જ

વેદોનો મધ્યવર્તી વિચાર ગણી અનુષ્ઠાનનું વિધિવત્ વર્ણન કર્યું છે જ્યારે ઉત્તરમીમાંસા વેદાન્તી કર્મકાંડનું ખંડન કરી આત્મસાક્ષાત્કાર તથા બ્રહ્મજ્ઞાનને જ વેદોનો મધ્યવર્તી વિચાર ગણે છે.

કબીરજી અને ગંગાસતી જેવા અનેક દાર્શનિક સંતકવિઓએ ગીત રચ્યા તો વેદાંત દર્શનના સૂત્રો પર શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય નિમ્બાર્ક અને વલ્લભાચાર્ય જેવાએ વિદ્વતાપૂર્ણ ભાષ્યો રચ્યાં. આધુનિક યુગમાં સ્વામી વિવેકાનંદ, રામતીર્થ મહર્ષિ, મહાયોગી અરવિંદ, ટાગોર, આનંદશંકર દુવ, પંડિત સુખલાલજી, વિનોબા અને ગાંધીજીના સાહિત્યમાં આપણને દાર્શનિક આત્મચિંતનની ઝલક જણાય છે તો ઓશો અને કૃષ્ણમૂર્તિએ આગવી દૃષ્ટિથી આત્માની વાત કરી છે.

વેદાંત દાર્શનિક સાહિત્યમાં આત્મચિંતનની વિચારણા કરી. હવે અવૈદિક દર્શનોમાંના એક ચાર્વાક દર્શનમાં આત્મા વિષેના પ્યાલનો અભ્યાસ કરીએ. તેમના મતે આત્મા જેવું કોઈ ચૈતન્યરૂપ અને સ્વયંપ્રકાશ તત્ત્વ છે જ નહિ. ચૈતન્ય વિશિષ્ટ એવું જે આપણું આ ભૌતિક સ્થૂળ શરીર એ જ સારું છે. તે માને છે કે પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુના જડ તત્ત્વોમાંથી ચૈતન્ય વિશિષ્ટ એવા શરીરનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. દેહાત્મવાદી ચાર્વાક દર્શનના મત મુજબ ઈશ્વર જેવું કોઈ પારમાર્થિકન તત્ત્વ પણ અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી. ભૌતિકવાદી કે જડવાદી દર્શન હોવાને કારણે અહીં દાર્શનિક આત્મચિંતનનો નકારાત્મક અભિગમ જણાય છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિની બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ

એ બે મુખ્ય દાર્શનિક પરંપરા ગણાય. શ્રમણ પરંપરામાં બૌદ્ધ દર્શન અને જૈનદર્શન સાહિત્યમાં આત્માનું વિશિષ્ટ ચિંતન કરવામાં આવ્યું છે. બૌદ્ધ દર્શનમાં ત્રિપિટક ગ્રંથ અને તેની ભાષ્ય અને ટીકાઓના વિપુલ સાહિત્યમાં વિવિધ રીતે આત્મચિંતન નિરૂપાયેલું છે.

બુદ્ધ પરિવર્તનશીલ દ્રશ્ય ધર્મો સિવાય કોઈ અદ્રશ્ય સ્થાયી દ્રવ્ય કે આત્મતત્ત્વનો સ્વીકાર કરતા નથી. તેમના મતે આ સંસાર અનિત્ય છે, ક્ષણિક છે. જેને આપણે જીવાત્મા કહીએ છીએ તેને એક નિરંતર ચાલતી પ્રક્રિયાનો પ્રવાહ ગણે છે. જીવની એકસૂત્રતાને કારણે જલતા દીપક સાથે સરખાવી છે. તેમણે સુખ-દુઃખ જેવા સંવેદનોને આત્માના ગુણ રૂપે સ્વીકાર્યા, ચેતનાની ભિન્ન-ભિન્ન અવસ્થાનો સ્વીકાર કર્યો પરંતુ ચૈતન્ય તત્ત્વની નિત્યતાનો સ્વીકાર જોડાયેલા છે તે ભૌતિક કલેવર પોતે જ આત્મા છે અને તૃષ્ણાઓના બુઝાઈ જવાથી નિર્વાણ તરફ જઈ શકાય છે. એવો બુદ્ધનો મત હતો. અનાત્મવાદ કે નૈરાત્મવાદ એ બુદ્ધદર્શનનું વિશિષ્ટ આત્મચિંતન છે.

જૈનદર્શને કર્મવાદ અને મોક્ષના સંદર્ભે પારદર્શક આત્મચિંતન રજૂ કર્યું છે. તેમના મતે સ્થૂળ પદાર્થનું દર્શન ચર્મચક્ષુઓનો વિષય છે અને આત્મસ્વરૂપનું દર્શન દિવ્ય ચક્ષુઓનો વિષય છે. દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષય કે ક્ષયોપશમથી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે અને પદાર્થદર્શનની દૃષ્ટિ ખૂલે છે, પછી મોહનીય કર્મના ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમથી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે. દાર્શનિક કર્મવિજ્ઞાન દ્વારા, આત્માની

શુદ્ધિકરણની પ્રક્રિયાના ક્રમિક વિકાસના તબક્કાને ગુણસ્થાનક (ગુણઠાણા)ના સંદર્ભે સમજાવી છે. ચાર અનુયોગમાંથી દ્રવ્યાનુયોગમાં આત્માની સમજણ આપી છે. છ દ્રવ્ય, નવ તત્ત્વ અને આઠકર્મની ગહન અને સૂક્ષ્મ ચર્ચા દ્વારા આત્માથી પરમાત્મા સુધી પહોંચવાનું માર્ગદર્શન આપેલ છે.

જૈન આગમના આધારે અનેક ગ્રંથોની રચના થઈ. આચાર્ય ઉમાસ્વાતિ, કુંદકુંદ આચાર્ય, આચાર્ય હરિભદ્રસુરિ, સિદ્ધસેન દિવાકર, હેમચંદ્રાચાર્ય અને ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી જેવા મહામનીષીઓએ પોતાના સાહિત્યમાં જૈનદર્શન પ્રમાણેના આત્મસ્વરૂપના વિચારોને સ્પષ્ટ કર્યા છે. અવદ્યુત આનંદધનજી બનારસીદાસ કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા મહાન જૈન કવિઓએ પોતાની દિવ્ય કાવ્યકૃતિમાં આત્માની અમરતાને ગાઈ છે. જૈનદર્શન અનેકાંતવાદી છે. તેથી તે આત્માનું જુદા જુદા સ્વરૂપે દર્શન કરાવે છે. કર્મથી ઘેરાયેલો જીવાત્મા સર્વકર્મથી મુક્ત થાય ત્યાં શુદ્ધાત્મા બને છે. દ્રવ્યાત્મ દૃષ્ટિએ આત્મા નિત્ય છે એટલે મૂળ દ્રવ્યતત્ત્વરૂપે આત્માનો ક્યારેય નાશ થતો નથી. પરંતુ પર્યાયાત્મક દૃષ્ટિએ આત્મા અનિત્ય છે. એટલે કર્મોને કારણે તે એક જ પર્યાયમાં નિત્ય રહી શકતો નથી, ટકી શકતો નથી દાખલા તરીકે એક ગતિમાં તેનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં કર્મ અનુસાર બીજી ગતિમાં અથવા બીજી યોનિમાં જવું જ પડે છે. આમ અનેકાંત દૃષ્ટિકોણથી પ્રચલિત દૃષ્ટિબિંદુ અને સત્ય કે વ્યર્થ દૃષ્ટિબિંદુથી આત્માની સ્થિતિને સ્પષ્ટ કરી છે.

પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી આત્માને છ

પદ દ્વારા સમજાવે છે. (૧) આત્મા છે, (૨) નિત્ય છે, (૩) કર્મનો કર્તા છે, (૪) કર્મફળનો ભોક્તા છે, (૫) આત્માનો મોક્ષ છે, (૬) અને મોક્ષનો ઉપાય સુધર્મ છે.

ભારતના અન્ય દર્શનોએ કરેલી તાત્ત્વિક વિચારણા આ છ પદની અંદર સમાઈ જાય છે. ઉપરાંત આત્માને અનંત જ્ઞાન, દર્શન, અને વીર્ય-શક્તિનો સ્વામી કહ્યો છે. તેજપુંજ સત્-ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપ આત્માને અનંત સુખનો સ્વામી કહ્યો છે. આત્માનો મૂળગુણ જ્ઞાન છે. અક્ષરના અનંતમાં ભાગનું જ્ઞાન આત્માની જે દશામાં હોય તે આત્માની પ્રાથમિક અવસ્થા છે. તેને નિગોદની સ્થિતિ પણ કહે છે. કર્મક્ષય પ્રમાણે આત્માનો શુદ્ધતાનો ક્રમિક વિકાસ થાય છે. કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તે આ વિકાસનો અંતિમ તબક્કો છે.

અનંત તીર્થંકરો કહેતાં આવ્યા છે કે રાગ દ્વેષ છોડવાથી કર્મ આવરણ તૂટતાં, આત્મગુણોનું પ્રગટીકરણ થતાં, આત્મા વીતરાગી બને છે અને તે મુક્તાત્મા બને છે. જૈનદર્શને સર્વ ભવ્ય આત્મામાં પરમાત્મા થવાની યોગ્યતા બતાવી છે.

આ દર્શનો તે સનાતન સત્યોની ખોજમાં ધૂમતી સમસ્ત માનવજાતિની બુદ્ધિ પ્રતિભાનું અત્યંત કિમતી ફળ છે. ભારતીય દર્શન-સાહિત્યમાં આત્મચિંતન દ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્તિના સાધનો અને માર્ગ બતાવ્યા છે. મનોવૈજ્ઞાનિક અને વૈજ્ઞાનિક સત્યો પર આધારિત આ દર્શનોમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સુંદર સમન્વય છે. બુદ્ધિ સાથે શ્રદ્ધા પર ભાર મૂકીશું, વિવેક સાથે પુરુષાર્થ અને નીતિમતા પર લક્ષ રાખીશું તો આ પરંપરા સ્વ-પરના કલ્યાણનું કારણ બનશે.

જીવના અસાધારણ ભાવો

શ્રી જયંતભાઈ શાહ

આ વિશ્વમાં અનંત ચેતન તથા અનંતાનંત અચેતન દ્રવ્યોથી બનેલું છે. ચેતન એ જીવદ્રવ્ય છે અને જૈન દર્શનાનુસાર, અચેતન એ (૧) પુદ્ગલ, (૨) ધર્માસ્તિકાય, (૩) અધર્માસ્તિકાય, (૪) આકાશ અને (૫) કાળ એવા પાંચ દ્રવ્યો છે. આ સર્વ દ્રવ્યોને અનંત પ્રકારના સ્વભાવ હોય છે, જેને ગુણ અથવા ધર્મ પણ કહે છે. તેમાં મુખ્ય સ્વભાવ તે પોતે દ્રવ્યથી નિત્ય ટકીને પોતાની અવસ્થાઓમાં નિરંતર ફેરફાર થવો તે છે. આ નિરંતર ફેરફારો થવાની ક્રિયાને પરિણમનક્રિયા કહે છે. આમ પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે નિરંતર પરિણમ્યા કરે છે. આ પરિણમનેજ ભાવ કહે છે. એટલે કે ભાવનું લક્ષણ પરિણામ માત્ર છે. આપણે અહીં જીવ દ્રવ્યના ભાવ વિશે વિચારણા કરવી છે.

જીવદ્રવ્યની અપેક્ષાએ તેને પોતાના પાંચ પ્રકારના ભાવ હોય છે. જે અન્ય અચેતન દ્રવ્યોમાં કદી જોવામાં આવતા નથી. તેથી જ જીવદ્રવ્ય આ પાંચ ભાવોને લીધે અજીવદ્રવ્યોથી જુદાં પડે છે. માટે આ પાંચ ભાવો જીવના અસાધારણ ભાવો કહેવાય છે. અસાધારણ એટલે વિશેષ અર્થાત્ જે અન્ય કોઈ દ્રવ્યોમાં ન હોય તે.

જીવના પાંચ અસાધારણ ભાવો આ પ્રમાણે છે. (૧) ઔપશમિકભાવ, (૨) ક્ષાયિક ભાવ, (૩) ક્ષાયોપશમિક ભાવ, (૪) ઔદયિકભાવ અને (૫) પારિણામિક ભાવ. જોકે ભેદની અપેક્ષાએ તો જીવના ભાવો અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ એટલે કે અનંત હોય છે પરંતુ સ્થૂળપણે આ પાંચ મુખ્ય ભાવોમાં તે સર્વ ભાવોનો સમાવેશ

કરી દેવામાં આવ્યો છે. આ પાંચેય ભાવો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ક્રમપૂર્વક જ હોય છે. શાસ્ત્રોમાં, આત્માનું જે ત્રિકાલી સ્વરૂપ અને નિગોદથી ચિદ્દશા સુધીની સર્વ અવસ્થાઓનું વર્ણન કર્યું છે એટલે કે જીવના ચૌદ ગુણસ્થાન આરોહણાદિની વ્યવસ્થા જે બતાવી છે તે સર્વ, આ પાંચ ભાવોમાં સમાવી દીધા છે.

જીવના અનંત ગુણોમાં જે પ્રયોજનભૂત મુખ્ય ગુણ છે તે સમ્યગ્દર્શન છે. જેના દર્શનમોહનીયની અપેક્ષાએ ત્રણ ભેદ કરવામાં આવ્યા છે (૧) ઔપશમિક, (૨) ક્ષાયોપશમિક અને (૩) ક્ષાયિક. આ ત્રણ ગુણ જ એટલે કે ભાવો જ જીવના મોક્ષનું કારણ બને છે. ચોથા નંબરનો ઔદયિકભાવ તે કર્મબંધ કરાવે છે, જે સંસારનું કારણ બને છે અને પાંચમો પારિણામિકભાવ તે બંધમોક્ષની સર્વ ક્રિયા રહિત છે. ખરેખર તો જીવનો ક્ષાયિકભાવજ મોક્ષનું કારણ છે કેમકે આ ભાવનું નિમિત્ત પામીને જ દ્રવ્યકર્મોનો આત્મપ્રદેશોથી અભાવ થાય છે. મોક્ષ તો ક્ષાયિક પર્યાય છે. આ ક્ષાયિકભાવ થયા પહેલા મોહના ઔપશમિકભાવ તથા ક્ષાયોપશમિકભાવ ક્રમથી થતા હોય છે. ત્યારપછી જ જીવને ક્ષાયિકભાવ પ્રગટે છે ત્યારે દ્રવ્યકર્મોનો નિશ્ચયથી સ્વયં અભાવ થાય છે.

હવે આ પાંચેય ભાવોને સંક્ષેપમાં સમજાવે :

(૧) ઔપશમિકભાવ : સાદ્યક જીવ, જ્યારે

પોતાના સત્ય પુરુષાર્થથી યથાર્થપણે જ્ઞાયકનો આશ્રય લે છે ત્યારે તેને જે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે તે ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શન જ હોય છે. તેથી ઔપશમિકભાવનો પ્રથમ ક્રમ આપ્યો છે. અહીં

મોહનીયકર્મોની સત્તા તો હોય છે પણ તેના ઉદયનો અભાવ વર્તે છે. જેમ કોઈ કાદવવાળા પાણીમાં ફટકડી નાખવાથી કાદવ નીચે બેસી જાય છે અને નિર્મળ પાણી ઉપર રહે છે તેમ જે કર્મોનો ઉપશમ થાય છે તે કર્મો તે વખતે ઉદયમાં આવતા નથી. આત્મા તે કાળમાં તો ક્ષાયિકવત્ નિર્મળ જ હોય છે. એટલે કે જ્યારે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પ્રગટે છે ત્યારે મિથ્યાત્વમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય કર્મ પ્રકૃતિ સાથે નિમિત્ત-નેમિત્તિક સંબંધ એવો હોય છે કે મિથ્યાત્વની પ્રણ કે એક અને અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભની ચાર કર્મ પ્રકૃતિ મળી સાત કે પાંચ કર્મપ્રકૃતિઓનો ઉપશમ થાય છે. આ ભાવને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કહે છે. મોહનીય કર્મો સત્તામાં હોવાને કારણે આ સમ્યક્ત્વ અંતર્મૂર્તકાળ માત્ર રહે છે. પછી ક્યાંતો દર્શનમોહનો ઉદય થતા તે વમી જાય છે અથવા ઉદય ન પામે તો ક્ષાયોપશમિક પામી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં રૂપાંતર પામે છે. આમ આ ભાવવાળા જીવો કોઈ એક સમયે થોડા હોય છે. તેની અપેક્ષાએ ક્ષાયિક ભાવવાળાઓની સંખ્યા અસંખ્યાતગુણી હોય છે. તેથી ઔપશમિકભાવ પછી ક્ષાયિકનો ક્રમ આવે છે. આ ઔપશમિક ભાવ માત્ર મોહનીય કર્મોનો જ હોય છે. એટલે કે જ્ઞાન, દર્શન કે વીર્યગુણની અવસ્થાઓમાં કદી હોતો નથી. કારણ કે જો જ્ઞાન, દર્શન અને વીર્યગુણમાં ઔપશમિકભાવ થઈ જાય તો તેજ સમયે જીવને કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન વગેરે પ્રગટી જાય. પરંતુ આમ કદી બનતું નથી. એટલે જ માત્ર મોહનીય કર્મોનોજ ઉપશમ થાય છે તેમ સિદ્ધાંત હોય છે. ધર્મનો પ્રારંભ સમ્યગ્દર્શનથી જ થાય છે અને તેનો પ્રારંભ ઔપશમિક ભાવથી જ થાય છે.

ઔપશમિકભાવના બે ભેદ છે. (૧)

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વભાવ, જે જીવના શ્રદ્ધાગુણની શુદ્ધ પર્યાય છે, જે ચોથા ગુણસ્થાનથી સાતમા સુધી હોય છે અને (૨) ઔપશમિકચારિત્રભાવ, જે અગિયારમાં ગુણસ્થાનમાં હોય છે. અહીંથી જીવ નિયમથી નીચેના ગુણસ્થાનમાં તેની સમુચ્ચય યોગ્યતા પ્રમાણે પડે છે.

(૨) ક્ષાયિકભાવ : સાધકજીવના યથાર્થ પુરુષાર્થથી કર્મોનો સર્વથા નાશ થવો અને તે સાથે જ તેને અત્યંત શુદ્ધભાવ પ્રગટવો તેને ક્ષાયિકભાવ કહે છે. જેમ મલિન પાણીમાં ફટકડી નાખવાથી તેની સર્વ મલિનતા નીચે બેસી જાય છે અને નિર્મળ પાણી ઉપર રહે છે. આ નિર્મળ પાણીને બીજા વાસણમાં લઈ લેતા તે પછી સદાય શુદ્ધ રહે છે અને તેને પછી મલિન થવાની સંભાવના રહેતી નથી, તેમ આત્મામાં લાગેલા સર્વ કર્મોનો સર્વથા અભાવ થવાથી જે સ્વાભાવિક શુદ્ધભાવ પ્રગટ થાય છે તે ભાવને ક્ષાયિકભાવ કહે છે. આ ભાવ પછી કદી અશુદ્ધ થતો નથી. આ કાળે આ ભારત ક્ષેત્રે તેનો અભાવ વર્તતો હોવાથી તેનો વધુ વિસ્તાર કરવો અસ્થાને લાગે છે.

(૩) ક્ષાયોપશમિક ભાવ : આ ભાવમાં કર્મોનો ક્ષય અને ઉપશમની મિશ્ર અવસ્થા રહેતી હોવાથી તેને મિશ્રભાવ પણ કહે છે. આત્માના પુરુષાર્થનું નિમિત્ત પામીને સર્વઘાતી સ્પર્ધકોનો એટલે કે જે કર્મ સર્વથા ગુણનો ઘાત કરવાવાળો છે તેનો તો ઉદય ક્ષય (અનુદય) અને તેજ સર્વઘાતી સ્પર્ધકોનો સત્તામાં ઉપશમ થતાં તથા દેશઘાતી સ્પર્ધકોનો ઉદય થતા જે ભાવ પ્રગટ થાય છે તેને ક્ષાયોપશમિકભાવ કહે છે.

ક્ષાયોપશમિકભાવના અઠાર ભેદ છે. ચાર જ્ઞાન (સમ્યક્-મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યય) - આ ચોથાથી બારમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે.

ત્રણ અજ્ઞાન (કુળાતિ, કુશ્ચુત અને કુઅવધિ) તે પહેલાં, બીજા અને ત્રીજા ગુણસ્થાનમાં હોય છે, ત્રણ દર્શન (ચક્ષુ, અચક્ષુ અને અવધિદર્શન) તે પહેલાંથી બારમા ગુણસ્થાનમાં હોય છે, પાંચ લબ્ધિ (દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ અને વીર્ય) તે પહેલાંથી બારમા ગુણસ્થાનમાં હોય છે. ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ તે ચોથેથી સાતમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. ક્ષાયોપશમિક ચારિત્ર તે છઠ્ઠેથી દશમા ગુણસ્થાન અને સંયમાસંયમ તે પાંચમા ગુણસ્થાનમાં હોય છે. આ ક્ષાયોપશમિકભાવની સમાપ્તિ અરિહંતદશા, અર્થાત્ તેરમા ગુણસ્થાનમાં થાય છે. આમ આ ભાવ પહેલાંથી બારમા ગુણસ્થાન સુધી હોય છે. એટલે કે ચારેય ગતિમાં આ ભાવનો સદ્ભાવ હોય છે.

(૪) ઔદયિક ભાવ : કર્મોદયનું નિમિત્ત પામીને આત્મા પોતે જે વિભાવભાવ કરે છે તેને ઔદયિકભાવ કહે છે. આ જ ભાવ આત્માના ગુણોનો ઘાતક બને છે, અને સર્વ કર્મબંધનું કારણ બને છે. આ જ ભાવથી જીવ ચાર ગતિ અને ચોર્યાશી લાખ જીવચોનિમાં પરિભ્રમણ કરે છે. આમ વ્યવહારથી એમ કહેવાય કે પૂર્વ કર્મના ઉદયના નિમિત્તથી વિભાવભાવ થાય છે અને વિભાવભાવના નિમિત્તથી નવીન કર્મનો બંધ થાય છે. પણ નિશ્ચયથી તો આ ઔદયિકભાવોનો કર્તા સ્વતંત્રપણે જીવ પોતે જ છે અને કર્મપરિણામોનો કર્તા સ્વતંત્રપણે પુદ્ગલ કર્મ પોતે જ છે.

આ ઔદયિકભાવના એકવીસ ભેદ છે : ચાર ગતિ (તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ અને નારકી), ચાર કષાય (હ્રોધ, માન, માયા અને લોભ), ત્રણ લિંગ (પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ અને નપુસંકવેદ), છ લેશ્યા (ક્રુષ્ણ, નીલ, કાપોત, પીત, પદ્મ અને શુકલ), મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન, અસંયમ અને

અસિદ્ધત્વ (સંસારદશા).

અહીં ખાસ એ સમજવાનું છે કે કર્મોદય વખતે જીવ જો વિકારીભાવ કરે તોજ દ્રવ્યકર્મનો બંધ થાય છે અને જો તે સમતાભાવમાં રહે તો કર્મબંધ થતો નથી. એટલે કે કર્મોનો ઉદય તે બંધનું કારણ નથી પરંતુ જીવની નબળાઈને કારણે થતું પોતાનું વિકારી ભાવરૂપ પરિણમન જ બંધનું કારણ બને છે.

(૫) પરિણામિક ભાવ : દ્રવ્યકર્મોનો ઉદય, ઉપશમ, ક્ષય કે ક્ષાયોપશમની અપેક્ષા રાખ્યા વિના આત્માનો જે સ્વાભાવિકભાવ છે તેને પરિણામિકભાવ કહે છે. આ ભાવમાં કર્મોની અપેક્ષાનો સર્વથા અભાવ હોય છે. કારણ આત્મા દ્રવ્ય માત્ર છે તેમ અહીં ગણવામાં આવ્યું છે. પરિણામિકભાવનું લક્ષણ અર્થાત્ સ્વરૂપ સહજચૈતન્ય છે. તેનો સહજ સ્વભાવ ઉત્પાદ અને વ્યય રહિત જે ધ્રુવરૂપ-સ્થિર રહેવાવાળો ભાવ તે પરિણામિક ભાવ છે જીવત્ત્વ, ભવ્યત્ત્વ અને અભવ્યત્ત્વ એમ તેના ત્રણ ભેદ છે. જીવત્ત્વ એટલે ચૈતન્યત્ત્વ, ભવ્યત્ત્વ એટલે મોક્ષ પામવાની યોગ્યતા અને અભવ્યત્ત્વ એટલે મોક્ષ પામવાની અયોગ્યતા.

આમ જીવના આ અસાધારણ પાંચભાવો નીચેની બાબતો સિદ્ધ કરે છે :

- (૧) જીવ જો યથાર્થ પારમાર્થિક પુરુષાર્થમાં આગળ વધે તો મોહ સ્વયં દબાઈ જાય છે એટલે કે ઉપશમ પામે છે એમ ઔપશમિક ભાવ સાબિત કરે છે.
- (૨) યથાર્થ પારમાર્થિક પુરુષાર્થ વડે પરિણામિક ભાવનો આશ્રય વધતા સર્વ વિકારનો નાશ થઈ શકે છે. એમ ક્ષાયિકભાવ સાબિત કરે છે.
- (૩) જીવ અનાદિકાળથી વિભાવભાવ કરતો હોવા છતાં તે કદી જડ થઈ જતો નથી.

અને તેના જ્ઞાન, દર્શન અને વીર્ય ગુણોનો અંશે ઉદ્ધાઠ સદાય રહે છે એમ ક્ષાયોપશમિકભાવ સાબિત કરે છે.

- (૪) સત્તામાં રહેલા દ્રવ્યકર્મોની સાથે જીવને અનાદિનો સંબંધ છે અને જીવ તેના ઉદય વખતે વશ થાય છે પણ આ કર્મોના કારણે વિકારભાવ થતો નથી પણ પોતાની નબળાઈને લીધે સ્વતંત્રપણે તેને તેની અવસ્થામાં વિકાર થાય છે એમ ઔદયિકભાવ સાબિત કરે છે.
- (૫) નિશ્ચયથી કોઈ નિમિત્ત વિકાર કરાવતું નથી પણ જીવ પોતેજ નિમિત્તાધીન થઈને વિકાર કરે છે. જીવ જ્યારે પારિણામિકભાવરૂપ પોતાના ચૈતન્ય સ્વભાવ તરફ લક્ષ કરે છે ત્યારે નિમિત્તાધીનપણું ટળી, શુદ્ધતા પ્રગટે છે એમ આ પ્રણેય ભાવો-ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક સાબિત કરે છે.
- (૬) જે ભાવનો નિરંતર જીવની સર્વ અવસ્થાઓમાં સદ્ભાવ રહે છે તેને

પારિણામિક ભાવ કહે છે. તેથી આ ભાવની અપેક્ષાએ જીવો અનાદિ-અનંત છે. બાકી ચારેય ભાવો ક્ષાયિક છે. વળી તેમાં પણ ક્ષાયિકભાવ આ કાળે આ ક્ષેત્રે છે નહીં. ઉપશમભાવ અંતર્મુહૂર્ત માત્ર ટકે છે અને ક્ષાયોપશમિક અને ઔદયિકભાવો સમયે સમયે પલટાયા કરે છે. માટે ત્રિકાળ સ્વભાવની પારિણામિકભાવના અવલંબનથી જ ધર્મ પ્રગટે છે અને તે ભાવની એકાગ્રતાના જોરે જ ધર્મની પૂર્ણતા થાય છે. એટલે કે મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૭) ક્ષાયિકભાવથી જીવો સાદિ-અનંત છે (અનંત એટલે વિનાશ રહિત) અને ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ઔદયિક ભાવોથી જીવો સાદિ-સાંત છે.

(૮) પારિણામિકભાવ સર્વ કર્મ ઉપાધિથી નિરપેક્ષ હોવાને કારણે નિરૂપાધિરૂપ છે. જ્યારે અન્ય ચારેય ભાવો કર્મ વિના હોતા નથી અને તેથી તે ચારેય ભાવો કર્મકૃત કહેવાય છે.

સમસ્યાઓ આમ ઉકેલાશે

૧. મનમાં દુઃટ કરી લ્યો કે દરેક સમસ્યાનો ઉકેલ હોય છે જ.
૨. સમસ્યા ગમે એટલી જલદ હોય તોય શાંતિ જાળવવાનો પ્રયાસ કરો. ટેન્શન વધારી દેવાથી દિમાગની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે ને વિચારોમાં અવરોધ જાગે છે.
૩. કોઈ પણ રીતે જવાબ મળવો જ જોઈએ, એવી હઠ સાથે ભારપૂર્વક વિચાર ના કરશો. મનને બને એટલું હળવું રાખો.
૪. સમસ્યાના સ્વરૂપ અને મૂળ વિષે પાયાની હકીકતોની નોંધ કરો. એનાથી તમારા મનમાં સ્પષ્ટતા આવશે ને તમને વિચારોની દિશા સૂઝશે.
૫. પ્રાર્થનાનો ઉપયોગ કરો. 'પરમાત્મા માટે કશું અશક્ય નથી.' એ વિદ્યાનને વારંવાર રટીને પ્રભુની સામે તમારી સમસ્યાનું નિવેદન કરો.
૬. તમારા મનમાં અજબજગજબની શક્તિઓ છે. ઈશ્વરને એ મન દ્વારા કામ કરવા દો. માનો કે ના માનો, તમારા આંતરમનમાં અસીમ શક્તિભંડાર છે. એ મનને પોતાની, કામગીરી કરવાની તક આપો.
૭. ટૂંકમાં શાંતિ, ધીરજ, આશાવાદી વિચાર અને પ્રાર્થનાનો ભરપૂર ઉપયોગ કરવાથી તમારી ગમે એવી ગંભીર સમસ્યાનો ઉકેલ પણ તમને મળશે જ.

આ દુનિયામાં ભારતની સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે અધ્યાત્મવિદ્યાના પારંગત પરમ પુરુષો અને જીવન, જગત અને ઈશ્વર વિષે ગહન ચિંતન-અનુભૂતિ કરનારા ચિંતકોની પરંપરા અહીં અતિ પ્રાચીન કાળથી થતી જ આવી છે અને આજ સુધી ચાલુ જ રહી છે. આ અદ્ભુત પરંપરામાં આજથી લગભગ ૧૩૫ વર્ષ પૂર્વે, સૌરાષ્ટ્રના મોરબી તાલુકાના વવાણિયા ગામે એક એવા મહાપુરુષનું અવતરણ થયું. તે દિવસ દેવદિવાળીનો હતો અને તારીખ હતી ૧૧-૧૧-૧૮૬૭.

● અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ અને વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રકાશ:

તેઓશ્રીમાં નાનપણથી જ વિશિષ્ટ સમજણ શક્તિ અને અસાધારણ સ્મરણશક્તિ હતાં; જેના ફળરૂપે વિ.સં. ૧૮૩૧માં તેમના મુરબ્બી શ્રી અમીચંદકાકાના અંતિમ અગ્નિસંસ્કાર દરમિયાન મૃત્યુ અને જીવન વિષેની ગહન વિચારશ્રેણીએ ચડી જતાં, તેમના જ્ઞાનના આવરણો ખસી ગયાં અને તેમને આગલા ભવોનું જ્ઞાન (જાતિસ્મરણજ્ઞાન) થયું. આમ આત્માના નિત્યત્વનું પ્રત્યક્ષીકરણ થતાં તેમની જ્ઞાન ઘેરાગ્યની સાધનાને ખૂબ જ સારો વેગ મળ્યો.

● અસાધારણ ગ્રહણશક્તિ (Mnemonic Power) :

આ શક્તિના ફળરૂપે શાળાનો સાત વર્ષોનો અભ્યાસ તેઓએ માત્ર બે વર્ષોમાં જ પૂરો કર્યો હતો. શ્રી મહાત્મા ગાંધીજીએ જુદી જુદી ભાષાઓના કેટલાક શબ્દો તેઓશ્રીને કહ્યાં, અને નોંધી લીધા હતાં પછીથી તે બધા શબ્દો

તેમણે શ્રીમદ્જીને પૂછતાં તે જ અનુક્રમમાં જ્યારે શ્રીમદ્જીએ કહી બતાવ્યા, ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજી ઊંડા વિચારમાં પડી ગયા હતા.

● કેટલાક ખાસ અતીન્દ્રિય વિશિષ્ટ પ્રકારના જ્ઞાન-અતિશયો :

આવા કેટલાક જ્ઞાન પણ તેઓને પ્રાપ્ત હતાં; જેના ફળરૂપે નવીન આગંતુકોના નામ જાણી લેવા, તેમના પ્રશ્નોનું જ્ઞાન કરી લેવું, આંખ બંધ છતાં પુસ્તકોની ઓળખાણ કરી લેવી અને જીભથી ચાપ્યા વિના ભોજનની વાનગીના સ્વાદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવું. ઇત્યાદિ અનેક પ્રકાર.

● સાતિશય અને ઉચ્ચકોટિની અવધાનશક્તિ :

એક સાથે થતાં અનેક કાર્યોને સ્મરણ શક્તિમાં રાખી લેવા અને પછી તેમને ક્રમે ક્રમે અક્રમે પ્રશ્નકર્તાને કહી બતાવવા તે અવધાનશક્તિ કહેવાય છે. ૧૬ વર્ષની ઉંમરે મોરબીથી ચાલુ કરેલા ૮ અને ૧૨, જામનગરમાં કરેલાં ૧૬ અને બોટાદમાં કરેલાં ૫૨ (બાવન) અવધાન પછી, ૧૯ વર્ષની વયે મુંબઈના ફરામજી કાવસજી હોલમાં વિશાળ સંખ્યામાં હાજર રહેલ બુદ્ધિજીવીઓ, ન્યાયાધીશો તથા સરકારી અમલદારોની હાજરીમાં તેઓશ્રીએ શતાવધાન કરી પોતાની વિશિષ્ટ અને સાતિશય અવધાનશક્તિનો પરિચય આપ્યો. આ પ્રસંગની તે સમયના અગ્રણી સમાચાર પત્રોએ પણ સારી રીતે નોંધ લીધી અને તેઓનો સુચશ દૂર દૂરના ક્ષેત્રો સુધી વિસ્તર્યો. આ ઉપરાંત તેઓનું જ્યોતિષશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ અદ્ભૂત હતું. પરંતુ તે પરમાર્થમાં બાધક લાગતાં, તદ્વિષયક

પ્રવૃત્તિઓ તેઓએ ૨૦ વર્ષની ઉંમરે છોડી દીધી હતી.

● **જન્મજાત કવિત્વ અને કાવ્યરચનાઓ :**
નાનપણથી જ તેઓમાં કાવ્યરચનાની અદ્ભુત શક્તિ હતી. (He was a born poet) તેઓએ નાનપણમાં રચેલા કાવ્યોમાં 'સ્ત્રી નીતિ બોધક' મુખ્ય છે. તે કૃતિમાં મુખ્ય વિષય સ્ત્રીઓમાં સદાચાર, નીતિ, નમ્રતા, સ્ત્રી કેળવણી વગેરે વિષયો વિષે કાવ્યરચનાઓ કરેલી છે. અન્ય પ્રકીર્ણ વિષયો વિષે તેમજ અવધાનકાવ્યો પણ લખેલ છે.

તેઓની કાવ્યરચનાઓનો મુખ્ય વિષય અધ્યાત્મ છે. ભાવનાબોધ, મોક્ષમાળાના કાવ્યો, પ્રકીર્ણ કાવ્યો અને ત્યાર પછી રાજાજાતે રચાયેલાં ચાર વિશિષ્ટ કાવ્યો (પત્રાંક ૨૬૪થી ૨૬૭) સાધકોને ખૂબ ઉપયોગી છે. ત્યાર પછીની તેમની મુખ્ય કાવ્યરચનાઓમાં મૂળ મારગ, શ્રીઆત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર, પંથ પરમપદ બોધ્યો, અપૂર્વઅવસર, અંતિમ સંદેશ અને ધન્ય રે દિવસ આ અહો છે. એક બાબુ આ કાવ્યોમાં તેમના અંતરંગ અને ત્વચિત અધ્યાત્મવિકાસનું પ્રતિબિંબ પડે છે તો બીજી બાબુ આ કાળના સાધકોને પોતાની સાધના માટેનું ઉત્તમ પાથેય પણ સરળ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રાપ્ત થઈ રહે છે. આ બધી રચનાઓને તેમની સ્વાનુભૂતિમાંથી સહજપણે પ્રહવેલી ઉત્તમ જ્ઞાનગંગારૂ ગણી શકાય.

● **ગૃહસ્થદશામાં ઉચ્ચ કોટીની અધ્યાત્મસિદ્ધિ :**
નાનપણથી જ તેમનામાં ધર્મસંસ્કારોનો ઉદય સ્પષ્ટપણે દેખાય છે; જેથી ૧૭ વર્ષની ઉંમર પહેલાં તેઓ પુષ્પમાળા, ભાવનાબોધ અને મોક્ષમાળા જેવી ઉચ્ચકોટીની અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી લખાયેલી છતાં દેશકાળને અનુકૂળ રચનાઓ લખી શકે છે. વિ.સં. ૧૯૪૭ પછીથી તેમનો આધ્યાત્મિક વિકાસ વિશેષ ત્વરાથી થતો

જોવામાં આવે છે અને વિ.સં. ૧૯૫૪થી તેઓ વ્યાપાર-કુટુંબ વિષયક પ્રવૃત્તિઓનો દ્રઢતાથી સંક્ષેપ કરે છે. આમ કૌટુંબિક અને વ્યાપાર વિષયક પ્રવૃત્તિમાં રહીને પણ તેઓ સતત આત્મસાધનાની વૃદ્ધિની દિશામાં આગળ વધ્યે જ જાય છે; જે તેમના ઉચ્ચકોટીના શુદ્ધાત્મજ્ઞાનની દેન છે. અને જ્ઞાનવૈરાગ્યની વૃદ્ધિના સતત પુરુષાર્થનું ઘોતક છે.

● **મતમતાંતરોમાં મધ્યસ્થપણું :**

તેઓની દૃષ્ટિ એક સાચા, નિષ્પક્ષ ધર્મ-અન્વેષકની હતી; છતાં સર્વધર્મમાં રહેલા સત્ય અંશોનો સ્વીકાર કરવાની ઉદારતા પણ હતી. આ હકીકત તેમના સાહિત્યમાં અનેક જગ્યાએ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

“ભિન્ન ભિન્ન મત દેખિયે, ભેદ દ્રષ્ટિનો એહ;
એક તત્ત્વના મૂળમાં વ્યાખ્યા માનો તેહ
તેહ તત્ત્વરૂપ વૃક્ષનું આત્મધર્મ છે મૂળ;
સ્વભાવની સિદ્ધિ કરે, ધર્મ તે જ અનુકૂળ.”

(પત્રાંક ૭૯)

તેઓ મહાત્મા ગાંધીજીને ગીતા વાંચવાનું જણાવે છે તો અન્યત્ર યોગવશિષ્ઠનું અવગાહન પણ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ કરવા માટે સૂચન કરે છે. નરસિંહ મહેતા અને કબીરજીની ભક્તિને પણ તેઓ ભાવપૂર્વક બિરદાવે છે. (પત્રાંક ૨૩૧)

આમ જૈનધર્મની તેમને દ્રઢ શ્રદ્ધા હોવા છતાં કોઈ પણ અન્ય સંપ્રદાય વિષેની દ્વેષમૂલક આલોચના તેમના લખાણોમાં જોવા મળતી નથી.

● **સતત આત્મજાગૃતિ :**

કોઈ પણ શુભાશુભ કાર્યો કરતી વખતે અંતરની આત્મજાગૃતિ બનાવી રાખવી તે જ્ઞાની ધર્મત્માની એક વિશેષ લાક્ષણિકતા છે. આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ થતાં, તેઓશ્રીને એવી વિશિષ્ટ જાગૃત દશા નિરંતર વર્તતી હતી; જેનો પ્રભાવ મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ તેઓની મુલાકાત

વખતે નોંધ્યો છે. પત્રાંક ૯૧, ૧૬૭, ૧૮૭, ૨૩૪, ૨૫૫, ૩૨૨, ૪૩૧, ૫૬૦, ૫૮૩ તથા વ્યાખ્યાનસાર ૨૦/૨/૭ ઇત્યાદિમાં તેનો નિર્દેશ કરેલો છે તે અભ્યાસીએ ત્યાંથી જોવા વિનંતી છે. સત્પાત્રતા, નિષ્પક્ષતા અને ગુરુગમની પ્રાપ્તિ થાય તો જ આ વાત વિશેષ પ્રકારે જાણી શકાય એમ જાણવું.

ઉપસંહાર :

આમ છતાં ગુણગ્રાહકતા કેળવી તેમની આજ્ઞા પાળવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

તેઓના મહાન અને અલૌકિક વ્યક્તિત્વને એક નાના નિબંધમાં આલેખિત કરી શકાય નહીં. તે માટે ઉત્તમ પાત્રતા, અભ્યાસ, સદ્ગુણ સંપન્નતા ગુરુગમ અને વિસ્તૃત આલેખનની આવશ્યકતા રહે. આપણે માત્ર તેમના પ્રશંસક બનીને જ અટકી ન જઈએ પણ તેમની આજ્ઞાના આરાધક બનીને તેમના સાચા અનુયાયી પણ બનીએ. ‘સંઘઃ શક્તિઃ કલૌ યુગે’ એ ઉક્તિને ખ્યાલમાં રાખીને, આપણા સૌના સર્વાંગ ઉત્થાન

માટે “શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર”ના તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરતી સૌ સંસ્થાના અગ્રણીઓ અને મુમુક્ષુઓ પરસ્પર પોતાની સ્વાયત્તતા સાચવીને પણ સાચું સૌહાર્દ અને સૌમનસ્ય કેળવી, સમયે સમયે એક બીજાને મળે ને આ રીતે પરસ્પર વાત્સલ્ય કેળવી રૂડી ધર્મપ્રવૃત્તિઓમાં એકબીજા સાથે સહકાર અને સદ્ભાવથી વર્તે તો આ પુનિત મિલેનિયમ વર્ષમાં એક મહાન કાર્ય થયું ગણાશે એ હકીકત છે. તે માટે કોબાની સંસ્થા બહુઆચારી સહયોગ આપશે તેવી અમે ખાતરી આપીએ છીએ.

તેમના ટૂંકા જીવનમાં પણ તેઓએ કરેલી અધ્યાત્મસાધના તથા મુમુક્ષુઓને તેઓશ્રીએ આપેલી ઉત્તમ અધ્યાત્મ સાહિત્યની ભેટબો, સત્સંગના યોગે અને સત્પાત્રતાની પ્રાપ્તિ કરીને, મર્મ સમજીએ અને આપણા જીવનને ઊર્ધ્વગામી, દિવ્ય અને સ્વપર-કલ્યાણમય બનાવીએ તે જ તેમના સમાધિ-શતાબ્દીવર્ષની સાચી ઉજવણી ગણાશે.

— x —

સુખની સપ્તપદી

બીજાનો જેવો વ્યવહાર તમને ગમતો હોય એવો વ્યવહાર તમે બીજાના પ્રતિ કરવાનું રાખો. તમને જે કંઈ મળ્યું છે એને કુદરતના આશીર્વાદરૂપ સમજી એની ગણતરી કરો; સોજેસોજ! બીજાને બદલવાનો પ્રયાસ કરવાને બદલે તમે પોતે જ એક ઉમદા ઉદાહરણ બની રહો. સામો માણસ ગમે એવો દેખાતો હોય તો પણ એ કુદરતનું સર્જન છે એ યાદ રાખી એનામાં રહેલા આત્મતત્ત્વને ઓળખવાનો પ્રયાસ કરો. પૂર્વગ્રહ સેવશો નહીં. ક્ષમાશીલ બનો. અપૂર્ણતા સહુમાં હોય છે - આપણી જેમ જ! - એ યાદ રાખો. શાંતિ જાળવો. કોઈ પરિસ્થિતિને તમારા ઉપર સવાર થવા દેશો નહીં. નાનું મોટું કોઈ જીવનકાર્ય શોધી કાઢો.

કદાગ્રહ

ડૉ. રમણલાલ ચી. શાહ

જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રના વિવિધ વિષયો પરત્વે માણસને પોતાનો સાચો સ્વતંત્ર મત હોઈ શકે. ક્યારેક બધાના મત એકસરખા ન પણ હોય, કારણ કે અપેક્ષાભેદે ભિન્ન ભિન્ન મત સંભવી શકે. માણસ પોતાના મતનો આગ્રહ રાખે તો તેમાં કશું ખોટું નથી. ક્યારેક તો આગ્રહ રાખવો જ જોઈએ. એવા મત ઘટાવનારા પણ હોય છે. જ્યાં સુધી પોતાને પ્રમાણિકપણે જે મત સાચો લાગ્યો હોય તે મતને માણસ વળગી રહેવા ઇચ્છે તો તેની સામે વાંધો ન હોઈ શકે. પરંતુ જ્યારે માણસ પોતાનો મત ખોટો છે, એમ મનમાં સમજવા છતાં સ્વાર્થ, પ્રતિષ્ઠા, અભિમાન, લજ્જા, ઈર્ષ્યા, સ્વચ્છંદ ઇત્યાદિને કારણે હેતુપૂર્વક પોતાના મતનો જ આગ્રહ રાખે ત્યારે આપણે એને કદાગ્રહ, હઠાગ્રહ, અસદ્ગ્રહ ઇત્યાદિ તરીકે ઓળખીએ છીએ. ક્યારેક એવો મત દૃઢ પૂર્વગ્રહ પણ બની જાય છે. પછી એમાંથી નીકળવાનું સહેલું નથી. ધર્મના ક્ષેત્રે અસદ્ગ્રહ જીવને સ્વચ્છંદી બનાવી દે છે. ગુરુનો અને ધર્મનો જ્યારે એ ઇરાદાપૂર્વક દ્રોહ કરે છે ત્યારે તે નિહ્નવ બની જાય છે.

માણસ જ્યારે સાચી વાત સમજવા છતાં ન સમજવા ઇચ્છતો હોય તો એ વાતની ગંધ એની સાથેની વાતચીતમાં કે ચર્ચા-વિચારણામાં આવી જાય છે. ગુરુના સમજાવ્યા છતાં શિષ્ય જ્યારે અકારણ દલીલ, ફુતર્ક ઇત્યાદિ કર્યા કરે ત્યારે ગુરુને શિષ્યના કદાગ્રહની વાત સમજાઈ જાય છે. આવું જ્યારે બનવા લાગે ત્યારે ગુરુએ એવા શિષ્યને વિશેષ શ્રુતાભ્યાસ ન કરાવવો જોઈએ એવી શારત્રકાસોએ ભલામણ કરી છે. કારણ કે એમ કરવાથી તો તે શિષ્ય શ્રુતાભ્યાસનો ક્યારેક દુરુપયોગ કરશે એવો સંભવ કે ભય રહે છે. એટલા

માટે ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ ‘અધ્યાત્મસાર’ ગ્રંથમાં કહ્યું છે.’

અસદ્ગ્રહો યસ્થ ગતો ન નાશાં । ન દીયમાનં શ્રુતમસ્ય જ્ઞસ્યમ્ ॥

[જેનો અસદ્ગ્રહ નાશ પામ્યો ન હોય તેને શ્રુતજ્ઞાન આપવું પ્રશસ્ત્ય નથી]

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ એ માટે દૃષ્ટાન્ત આપતાં કહ્યું છે કે મંદબુદ્ધિના રાજકુમારને જેમ રાજગાદી આપી ન શકાય, કાચા ઘડામાં જેમ પાણી ન ભરી શકાય તેવી રીતે કદાગ્રહીને શ્રુતજ્ઞાનનો અભ્યાસ ન કરાવી શકાય. કદાગ્રહ-રહિત, નિર્મળ, નિર્દોષ માણસ હોય અને એને શ્રુતજ્ઞાન આપવામાં આવે તો એ એની ભવભ્રમણની પરંપરાને ઘટાડે છે; પરંતુ જે કદાગ્રહી હોય એને શ્રુતાભ્યાસ કરાવવાથી તો ઊલટાનું એને નુકસાન પહોંચાડવા બરાબર છે. પાકો ઘડો હોય અને એમાં નિર્મળ નીર ભરવામાં આવ્યું હોય તો એ જળ ટકી રહે છે, અને ખીજાની તરસ સંતોષાય છે. પરંતુ જો કાચા ઘડામાં પાણી ભર્યું હોય તો તે ઘડો થોડા વખતમાં ફસકી જાય છે. એથી ઘડો નષ્ટ પામે છે અને એમાં ભરેલું નિર્મળ નીર પણ ટોળાઈ જાય છે. એવી રીતે કદાગ્રહીને શ્રુતજ્ઞાન આપવાથી એની અવળી મતિ પોષાય છે અને એની ભવપરંપરા વધી જાય છે.

ઉપાધ્યાયજી મહારાજે ‘અધ્યાત્મસાર’માં કહ્યું છે. આયે ઘટે વારિ ધૃતં યથા સદ્-વિનાશયેત્ત્વં ચ ઘટં ચ સઘઃ । અસદ્ગ્રહ પ્રસ્તમતે સ્તથૈવ શ્રુતાત્પ્રદત્તાદુભયોર્વિનાશઃ ॥

[જેમ કાચા ઘડામાં ભરેલું પાણી પોતાનો તથા ઘડાનો તત્કાળ નાશ કરે છે, તેમ જેની બુદ્ધિ અસદ્ગ્રહથી ગ્રસ્ત છે તેને શ્રુતજ્ઞાન આપવાથી તે બંનેનો વિનાશ થાય છે.]

એટલા માટે ગુરુ ભગવંતે શિષ્યની પાત્રતા જોઈને જ એને શ્રુતાભ્યાસ કરાવવો જોઈએ. ■

આત્મકલ્યાણના પ્રયોજન અર્થે સારી સમજણપૂર્વક વચન, આલાપ આદિનો ત્યાગ કરવો તેને મૌન કહેવામાં આવે છે. શિસ્તબદ્ધ વચનો બોલી શકવાનું સામર્થ્ય માત્ર મનુષ્યજન્મમાં જ આત્માને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અન્ય પ્રાણી કે જીવજંતુમાં વચનશક્તિ આટલી વિકાસ પામેલી હોતી નથી. આમ, મહાન પુણ્યના યોગથી પ્રાપ્ત થયેલી શક્તિને વેડફી ન નાંખતા જેમ બને તેમ પોતાનું અને અન્યનું કલ્યાણ થાય તેવી રીતે વચનશક્તિનો સદ્ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે.

દુઃખીને, રોગીને, પીડાથી વ્યાકુળ થયેલાને, સ્વજનવિયોગવાળાને ઉપાદિમાં આવી પડેલા જીવોને જો આપણાથી બીજી રીતે મદદ ન થઈ શકે તો હિતકારી, ક્રોમળ, પ્રિય, સાંત્વના આપનારા વચનો વડે તેમની સેવા કરવી તે પણ વચનશક્તિનો સદ્ઉપયોગ હોવાથી તેને એક પ્રકારનું મૌન કહેવામાં આવે તો કંઈ ખોટું નથી. ત્યાં વાણીનો વિલાસ નથી, માત્ર સંયમ જ છે.

મૌન એ માણસને ઈશ્વર તરફથી મળેલું એક અદ્ભુત નજરાણું છે. મૌન એ વાસ્તવમાં સાચું જીવનામૃત પણ છે. આપણી આંતરિક જિંદગીમાં મૌન એ અદ્ભુત સંજીવની તરીકે પણ કામગીરી બજાવી શકે છે. મૌન આપણી માનસિક શક્તિના દુર્વ્યયને રોકે છે. મૌન વડે માણસ કેટલાય સંઘર્ષો-આકસ્મિક મુશ્કેલીઓમાંથી બચી શકે છે.

સમાજમાં ઘણાં માણસો એવા જોવામાં આવે છે કે જેઓ બિનજરૂરી બોલ્યા જ કરે છે. જે વચનોથી કોઈ ઉત્તમ પ્રયોજન સિદ્ધ ન થાય તે વચનોમાં પ્રવૃત્ત થવાનું પહેલેથી જ નિષેધવા

યોગ્ય છે. અન્ય મનુષ્યોની નિંદા કરવી, અપશબ્દો બોલવા, પોળના નાકે બેસીને, પાંચ દસ માણસોને એકઠા કરીને ગપ્પા માર્યા કરવા, કોઈ માણસને કર્કશ-કટુ-હૃદયવેદક-ક્રોધાદિ ઉપજાવવાળા અથવા પોતાની મહત્તા બતાવનારા અયોગ્ય વચનો બોલવા એ સર્વે આપણી વચનશક્તિનો દુરુપયોગ સૂચવે છે. વચનશક્તિના દુર્વ્યયનો લક્ષ સામાન્ય માણસને રહેતો નથી. મહાત્માઓ કહે છે કે સાધકને હાનિ વચનપાતથી થાય છે માટે ખૂબ જ કાળજીપૂર્વક વચનવ્યય થતો અટકાવવો જોઈએ.

ઘણાં પ્રાચીનકાળથી મૌનની આરાધના આત્મવિકાસના એક અગત્યના અંગ તરીકે થતી આવી છે. મનન દ્વારા અને મૌનની સાધના દ્વારા સાચા મુનિ બની શકાય છે. વાણીનો સમ્યગ્ નિરોધ કરીને અને સંકલ્પ-વિકલ્પોની જાળને છેદીને જ સમાધિની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. માટે મહાન સાધકો મૌન સહિત આત્મ સ્થિરતાનો નિરંતર અભ્યાસ કરે છે. ભગવાન મહાવીરે ગૃહત્યાગ કર્યા પછી સાડાબાર વર્ષ સુધી મૌન પાળ્યું હતું. મહાત્મા ગાંધીજી દર સોમવારે ઘણું ખરું મૌન પાળતા. મહર્ષિ અરવિંદ ઘોષે સત્તર વર્ષ મૌનની આરાધના કરી હતી. રમણ મહર્ષિ મૌનાવસ્થામાં “હું કોણ”ની શોધ કરવા જિજ્ઞાસુઓને વારંવાર પ્રેરણા કરતા અને પોતે પણ મૌનમાં જ ઘણો સમય ગાળતા. તત્ત્વવિદ્ રવિશંકર કહે છે કે વિચારોનો સંગ્રહ મન છે. વિચાર જ દૂળકણ છે. બસ, આ દૂળકણને રોકો. - ચૈતન્ય દર્શન થશે. મૌન એ એવું ઘટક છે કે જેના સંગ સાશ્વિદ્યથી માણસને માત્ર લાભ

જ થાય છે. તેની મૈત્રી અત્યંત શ્રેયકારી છે. જીવનના ઉન્નત શિખરો સર કરવા મૌન જેવો બીજો સાથી એકેય નથી. આમ, અનેક સંત-મહાત્માઓ એ મૌનની મહત્તા સમજાવી છે.

વચનશક્તિની દુર્લભતા, ઉપયોગિતા અને મહત્તા જેને સમજાય છે તે વિશિષ્ટ સાધક ખરેખરી મૌનની સાધનામાં લાગવાને સમર્થ થાય છે. વચનશક્તિનો સમ્યગ્નિરોધ કરવાથી આત્માની જે શક્તિ બહાર વપરાઈ જતી હતી તે હવે ઇન્દ્રિય અને મનનો સંયમ સાધવામાં ઉપયોગી થઈ આત્મસ્થિરતામાં ધ્યાન કરવામાં સહાયક થાય છે. ચિત્તની જે વૃત્તિ બહાર દોડતી હતી તે હવે અંતરમાં રહેલા પરમાત્મા પદ તરફ વળે છે. મૌન એ એક યોગીક અંગ છે. માણસ નિર્વિચાર બની જાય એટલે એ મૌનના સાન્નિધ્યમાં પહોંચી જાય છે. ટૂંકમાં મૌન એ બહારના ભાગમાં વાત બંધ કરી અંતરમાં પોતાના આત્માની સાથે વાત કરવાનો અનન્ય પ્રયોગ છે.

મૌન એ વાતચીત કરવાની સૌથી મોટી અને આગવી કળા છે. મૌન સર્વોત્તમ ભાષણ છે. જો બોલવું જ પડે તો ઓછામાં ઓછું બોલો. મૌનની અવસ્થામાં 'હું'નો લોપ થઈ જાય છે. તો પછી કોણ વિચારે અને કોણ બોલે? મૌન એક મહાન સાધન છે. પરંતુ આપણામાંથી બહુ જ થોડાને તેનો સદુપયોગ કરતા આવડે છે. મૌનને કારણે બુદ્ધિને વિશેષ આરામ મળે છે. આપણો આત્મવિશ્વાસ વધે છે. મૌનના વિશેષ સંપર્ક, નિયમિત પ્રયત્ને વ્યક્તિને આત્મિક ગુણશક્તિનો પરચો થાય છે. એની પ્રભુનિષ્ઠા પાકી થાય છે. અને સાચો જ્ઞાનોદય થાય છે.

અંતમાં વક્તૃત્વ મહાન છે પણ મૌન તેથી પણ મહાન છે. મૌન આપણા દિવ્ય વિચારોનું પવિત્ર મંદિર છે. જો વાણી ચાંદી છે તો મૌન સોનું છે અને જો વાણી માનવીય છે તો મૌન એક દિવ્યતાપ્રેરક શક્તિ છે.

— x —

સ્વયંશિલ્પ

અબ્રાહમ લિંકન પાસે એના એક મિત્રે એક માણસ વિષે વાત કાઢી. લિંકન કહે : 'એના વિષે બોલશો જ નહીં. મારે એના સંદર્ભમાં કાંઈ સાંભળવું નથી.'

'તમે તો ઉદારમતવાદી ગણાઓ છો. આટલો બધો પૂર્વગ્રહ રાખવાનું કાંઈ કારણ?'

'મને એ માણસનો ચહેરો નથી ગમતો.'

'આ તો નિતાંત પૂર્વગ્રહ જ કહેવાય. ચહેરો તો કુદરતની દેન છે. એમાં એ બિચારો શું કરે?'

'ના. સત્ય જુદું છે. બાળકનો ચહેરો કુદરતની દેન ગણાય એ બરાબર છે. પણ કિશોરવય વટાવ્યા પછી માણસ પોતે જ પોતાના ચહેરાને આકાર આપવા લાગે છે. ત્રીસ-પાંત્રીસ વર્ષે તો એનો એકએક વિચાર એના ચહેરા ઉપર અંકાવા લાગે છે. પિસ્તાલીસ પછી એનું આખું જીવન એના ચહેરા ઉપર તરવરે છે.'

લિંકન કાંઈ મનોવૈજ્ઞાનિક નહોતો. પણ એણે જે કહ્યું એ સો ટકા સાચું છે એમાં શંકા નથી. આજના મનોવૈજ્ઞાનિકો પણ કહે છે કે માણસ પોતાના મનમાં જેવા વિચાર સતત રાખે છે એવાં અંકન એના ચહેરા ઉપર સતત થયા કરે છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવન

શ્રી પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં વિભૂતિઓનો તોટો નથી. જેમને આજે ભગવાન તરીકે પૂજવામાં આવે છે એવા શ્રેષ્ઠ નરરત્નો રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર સ્વામી, શંકરાચાર્ય વગેરે આ પવિત્ર ભૂમિમાં જન્મ્યા હતાં. બહુ દૂર ન જોઈએ તોયે છેલ્લાં બસો વર્ષમાં અનેક વિભૂતિઓની ભેટ ભારતવર્ષ માનવજાતને આપી છે. આ પવિત્ર વિભૂતિમાળાનો એક અણમોલ મણકો છે શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ.

રામકૃષ્ણ પરમહંસનું જીવન ખુલ્લી કિતાબ જેવું છે. એનો અભ્યાસ કરનારને એ પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી કે આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ મનુષ્ય માટે કોઈ સુદૂરની અને હાથમાં આવી ન શકે એવી ચીજ નથી. પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રયાસ કરે તો તેને પામી શકે. એક નાનકડા ગામડાનો અભણ અને ગરીબ છોકરો, જે પ્રાથમિક શાળાનો શિક્ષક થવાની લાયકાત પણ ધરાવતો ન હતો તે કેવી રીતે સમગ્ર માનવજાતનો મહાન માર્ગદર્શક બન્યો એ કથા જેટલી પ્રેરક છે એટલી જ રોમહર્ષક પણ છે.

અટારમી સદીના મધ્યભાગમાં બંગાળના હુગલી જિલ્લાના દેરે નામના ગામમાં એક બ્રાહ્મણ પરિવાર રહેતો હતો. પરિવારના મુખ્ય પુરુષનું નામ હતું માણિકરામ ચટ્ટોપાધ્યાય. તેમનો સમગ્ર પરિવાર પ્રભુપરાયણ હતો.

માણિકરામના કુળદેવતા ભગવાન રામ હતા તેથી એ પરિવારમાં પુરુષોનાં નામ મોટે ભાગે 'રામ' શબ્દવાળાં રાખવામાં આવતાં. સને ૧૭૭૫ના અરસામાં માણિકરામને ત્યાં એક પુત્રનો જન્મ થયો. એનું નામ પાડ્યું ખુદીરામ.

આ ખુદીરામ એ જ રામકૃષ્ણના પિતા.

પ્રેમાળ, પ્રામાણિક, વ્યાયપ્રિય અને ભક્તિપરાયણ ખુદીરામ પરિવારનો ભાર સુપેરે વહન કરતા હતા. ખુદીરામની પત્નીનું નામ હતું ચંદ્રમણિ. તે પતિપરાયણ, સરળ, મધુર સ્વભાવની તથા ઈશ્વરભિષ્ટ હતી. તેમનાં લગ્નનાં છ વર્ષ બાદ પ્રથમ પુત્ર રામકુમારનો જન્મ થયો.

ઈ.સ. ૧૮૨૪માં ખુદીરામ રામેશ્વરની પદયાત્રાએ નીકળ્યા. પાછા ફર્યા પછી ૧૮૨૬માં ચંદ્રમણિએ બીજા પુત્રને જન્મ આપ્યો. એનું નામ 'રામેશ્વર' રાખ્યું. એ પછી અગિયાર વર્ષ બાદ ખુદીરામ શિયાળામાં પુનઃ તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યા. કાશી થઈ તેઓ ગયાજી પહોંચ્યા. ચૈત્ર માસમાં ગદાધર વિષ્ણુના ચરણમાં તેમણે પિંડ અર્પણ કર્યા. રાત્રે સ્વપ્નમાં ગદાધર સામે આવી ઊભા. કહેવા લાગ્યા, 'ખુદીરામ, હું તારી ભક્તિથી પ્રસન્ન થયો છું. હું તારે ત્યાં પુત્રરૂપે જન્મીશ અને તારી સેવા સ્વીકારીશ.'

ઈ.સ. ૧૮૩૬ના ફેબ્રુઆરીની ૧૮મી તારીખે ચંદ્રમણિએ પુત્રને જન્મ આપ્યો. રાશિ પ્રમાણે તો બાળકનું નામ 'શંભુચંદ્ર' પડ્યું, પણ ગયામાં થયેલા અદ્ભુત સ્વપ્નદર્શનને આધારે ખુદીરામે તેનું નામ રાખ્યું 'ગદાધર.' આ ગદાધર આગળ ઉપર રામકૃષ્ણ પરમહંસ બન્યા.

બાળક ગદાધર સુંદર, ચંચળ અને હસમુખો હતો. તેનામાં સ્ત્રીસહજ કોમળતા અને માદુર્ચ હતાં.

ગદાધર પાંચેક માસનો હતો ત્યારની વાત છે. તે પથારીમાં સૂતો હતો. મચ્છરદાની ઠાંકેલી હતી. માતા ચંદ્રમણિ કંઈક કામે કોઈને ત્યાં

ગયેલી. ઘરે આવીને તેણે જોયું તો ઈકરો ન મળે! એને બદલે મચ્છરદાનીના માપનો કોઈ દીર્ઘકાય માણસ સૂતો હતો!

ચંદ્રમણિ ચીસ પાડી ઊઠી, 'અરે જુઓ તો, પથારીમાં પુત્ર નથી!'

'શું કહે છે?' ગભરાઈને ખુદીરામ ઘોડી આવ્યા.

બંને જણ મચ્છરદાની ઊંચી કરી જોયું, અરે, એમનું બાળક તો શાંતિથી હાથપગ હલાવી રમે છે!

દિવસે દિવસે ગદાધર મોટો થવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે તેની અસામાન્ય બુદ્ધિ અને પ્રતિભાનો પરિચય ખુદીરામને થવા લાગ્યો. ગદાધર ચાર વર્ષ પૂરાં કરી પાંચમા વર્ષમાં પ્રવેશ્યો ત્યારે ખુદીરામે શાસ્ત્રવિદિ પ્રમાણે તેનો વિદ્યારંભવિદિ કર્યો તથા તેને નિશાળે મૂક્યો.

નિશાળમાં દાખલ થયા પછી ગદાધર થોડા સમયમાં જ સાધારણ વાંચતાં લખતાં તો શીખી ગયો પણ આંકના પાળા ગોખવા તેને સહેજ પણ ગમતાં નહીં. તેને જ્યારે તક મળતી ત્યારે તે ગામના કુંભારો અને મૂર્તિકારોને ત્યાં પહોંચી જતો તથા તેમને મૂર્તિ બનાવતા તેમ જ વાસણો પર ચિત્રકામ કરતા જોયા કરતો; પછી ઘરે જઈ એ પ્રમાણે કરવાનો પ્રયત્ન કરતો.

નિશાળ છૂટે પછી ગદાધર મધુ જોગીના ઘરે જઈ પ્રહ્લાદચરિત્રનો પાઠ કરતો. ગામમાં ક્યાંય પણ કથા, રામલીલા કે કીર્તન થતાં હોય તો ગદાધર તેના ગોઠિયાઓ સાથે ત્યાં પહોંચી જતો. સંગીત, ગીત, પાત્રોનો અભિનય વગેરે તે ધ્યાનપૂર્વક લક્ષમાં રાખતો અને પછી મિત્રમંડળીમાં તેનું પ્રદર્શન કરતો.

ગદાધરનું સ્વાસ્થ્ય સારું હતું. બાળપણમાં તેને કોઈ મોટી બિમારી થયેલી નહીં. પણ તેની

છ વર્ષની વયે જે ઘટના બની તેનાથી તેનાં માતાપિતા ચિંતિત થઈ ગયાં.

સને ૧૮૪૨નો જૂન કે જુલાઈ મહિનો હતો. બાળક ગદાધર ધોતિયાને છેડે બાંધેલા મમરા ખાતો ખાતો ડાંગરના હરિયાળા ખેતરમાં પાળે પાળે જઈ રહ્યો હતો. સવારના સૂરજનો સોનેરી તડકો હૂંફાળો લાગતો હતો. તેની નજર આકાશમાં ગઈ. કાળાં ભમ્મર વાદળાં ઉપર ચડી રહ્યાં હતાં. એટલામાં ઘોળા દૂધ જેવા બગલાંઓની એક લાંબી હાર વાદળને ઘસાઈને પસાર થઈ ગઈ. આ અપૂર્વ સૌંદર્ય જોઈ ગદાધર સ્તબ્ધ થઈ ગયો. થોડી ક્ષણોમાં તેણે બાહ્ય ભાન ગુમાવ્યું. તે બેહોશ થઈ જમીન પર પડ્યો. ખાસ્સીવાર પછી તે ભાનમાં આવ્યો.

ગદાધરના આ પ્રથમ ઉલ્લેખનીય ભાવાવેશથી કેટલીક બાબતો સ્પષ્ટ થાય છે. મૂળ ફેન્ય ભાષામાં રામકૃષ્ણનું જીવનચરિત્ર લખનાર વિશ્વવિખ્યાત સર્જક અને ચિંતક રોમાં રોલાં લખે છે : 'કલાત્મક અનુભૂતિ દ્વારા, સૌન્દર્ય માટે આંતરિક સહજ પ્રેરણાના માર્ગ દ્વારા જ શ્રીરામકૃષ્ણનું ભગવાન સાથે પ્રથમ મિલન થયું. બધા પદાર્થોમાં રામકૃષ્ણ ભગવાનના સુંદર રૂપને જ જોતા હતા. તેઓ જન્મસિદ્ધ કલાકાર હતા.'

ગદાધરની સાત વર્ષની વયે પિતા ખુદીરામનું અવસાન થયું. તેના હૃદયના ઊંડાણમાં ગમગીની છવાઈ ગઈ.

ગદાધર દસ વર્ષનો થયો ત્યારે તેને જનોઈ આપવાનો, ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. સને ૧૮૪૫માં આ સમારંભ થયો તથા તેને ગાયત્રી મંત્રની દીક્ષા આપવામાં આવી. ઉપનયન સંસ્કાર પછી ગદાધરને ઘરના ગૃહદેવતા રઘુવીર, રામેશ્વરનું બાણલિંગ વગેરેને સ્પર્શવાનો તથા

તેમની પૂજા કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. આ તેને ગમતી વાત હતી તેથી તેને ખુશી થઈ.

રામકુમારની પત્ની સને ૧૮૫૧માં પુત્રને જન્મ આપી સુવાવડમાં જ મૃત્યુ પામી. પોતાના પરિવારમાં થયેલા પરિવર્તનોની ગદાધર પર ઊંડી અસર થઈ. પહેલાં પિતાનું અને પછી ભાભીનું અવસાન, પરિવારની ઘટતી જતી આવક-એ બધાએ તેને સાંસારિક સુખોપભોગોની ક્ષણભંગુરતાની પ્રતીતિ કરાવી. શાળામાં પ્રાપ્ત થતા, પૈસા કમાવામાં ઉપકારક એવા શિક્ષણ પ્રત્યે પણ તેનો અણગમો વધ્યો.

ગદાધર સુવાવડમાં પ્રવેશી રહ્યો હતો તે વખતે તેને આવું લાગવા માંડ્યું હતું કે પોતાનું આગમન કોઈ મહાન કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા માટે થયું છે. એ મહાન કાર્ય કયું છે એ હજુ તેને સ્પષ્ટ થયું ન હતું પણ પરમેશ્વરનાં દર્શન એ જ જીવનનું એક મુખ્ય કર્તવ્ય છે એવું તે માનવા લાગ્યો હતો.

રામકુમાર કલકત્તામાં પાઠશાળા ખોલી વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા હતા અને ધનવાન લોકોના ઘરે જઈ દેવસેવા પણ કરતા. તેમને મદદનીશની જરૂર લાગી. તેમની નજર ગદાધર પર ગઈ. ગામમાં તે કશું ઉપયોગી કામ કરતો ન હતો; તેથી માતાની અનુમતિ મેળવી તેઓ ગદાધરને સને ૧૮૫૨માં કલકત્તા લઈ ગયા.

ગામનો અને ગોઠિયાઓનો સોળ વર્ષનો સહવાસ છોડતાં ગદાધરનું હૃદય ભારે થઈ ગયું. પણ પિતાતુલ્ય મોટાભાઈના આદેશને તેણે માથે ચડાવ્યો. ગદાધરના માથે દેવપૂજાનો ભાર નાખી રામકુમારે પાઠશાળાની પ્રવૃત્તિમાં મન પરોવ્યું.

એ અરસામાં કલકત્તાના જાનજાન નામક લક્ષ્માં રામચંદ્રદાસ નામના ધનાટ્ય જમીનદારની વિધવા રાણી રાસમણિ રહેતી હતી. સ્વપ્નમાં

દેવીનો આદેશ થવાથી તેણે જમાઈ મથુરબાબુ સાથે મસલત કરી કલકત્તાથી ઉતરે છ કિલોમીટર દૂર ગંગા કિનારે નદીને પૂર્વકાંઠે દક્ષિણેશ્વરમાં સાઠ વિદ્યા જમીન સને ૧૮૪૧માં ૬૦૦૦૦ રૂપિયામાં ખરીદી તેના પર નવચૂડાથી શોભતું વિશાળ કાલીમંદિર, ખાર શિવમંદિરો, રાધાકાનાનું મંદિર, સભામંડપ, નોખતખાનાં વગેરે કરાવ્યાં.

સને ૧૮૫૫ના મેની ૩૧મી તારીખે મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠાનો મહોત્સવ ધામધૂમપૂર્વક ઊજવાયો. ગદાધર ત્યાં ઉપસ્થિત હતો. રામકુમારને ત્યાં પૂજારીની નોકરી મળી. રામકુમારે આયુષ્યના અંત સુધી પૂજારીપદ નિભાવ્યું.

મોટા ભાઈએ પૂજારીપદનો સ્વીકાર કર્યો એ જાણી ગદાધરને આઘાત લાગેલો, પરંતુ બીજી બધી રીતે તેને આ સુંદર સ્થળ અનુકૂળ લાગ્યું. પવિત્ર એકાંત સ્થળ, રાણી તથા મથુરબાબુનું ભાવભર્યું વર્તન, મા જગદંબા અહીં હાજરાહજુર છે એવી અચળ શ્રદ્ધા અને બાબુમાં જ કલકલનાદે વહેતી પતિતપાવની ભાગીરથી : આ બધાને કારણે ગદાધરની એ સ્થળ પ્રત્યેની પ્રીતિ વધતી ગઈ.

આ સમયગાળામાં રામકુમારની ફોઈની દીકરી હેમાંગિનીનો પુત્ર હૃદયરામ દક્ષિણેશ્વર આવ્યો. એ વખતે તે સોળ વર્ષનો હતો. ગદાધર તથા તેની વચ્ચે ઉંમરનો મોટો તફાવત ન હતો. બંને બાળપણથી એકબીજાના મિત્ર હતા.

મથુરબાબુએ ગદાધરને કાલીમંદિરમાં દેવીને અલંકાર પહેરાવનાર તરીકે અને હૃદયરામને ગદાધર તથા રામકુમારના મદદનીશ તરીકે નીમ્યા. નાનો ભાઈ નોકરીમાં ગોઠવાયો એ જાણી રામકુમાર નિયંત્રિત થયા.

હવે ગદાધરના જીવનનો નવો તબક્કો શરૂ થયો. એ કષ્ટમય સાધનાકાળ હતો. ઈશ્વરદર્શન

માટેના તીવ્રતમ તલસાટના એ બાર વર્ષોમાં છ વર્ષો સુધી તો ગદાધર ઊંઘી પણ શક્યો ન હતો. ઈશ્વરી આવેશમય એ અવસ્થામાં એને નહોતું રહ્યું ભૂખ-તરસનું ભાન કે નહોતું રહ્યું પોતાના દેહનું ભાન.

ગદાધર સરખી રીતે નોકરી કરી શકે એ માટે રામકુમારે તેને ચંડીપાઠ શીખવવા માંડ્યો, પૂજના વિધિવિધાનો અને રીતિનીતિ શીખવવા માંડી. પછી પ્રખ્યાત તાંત્રિક કેનારામ ભટ્ટાચાર્ય પાસે તેને શક્તિમંત્રની દીક્ષા લેવડાવી. તેના કાનમાં મંત્ર પઢતાની સાથે જ તે ચિત્કાર કરી ઊઠ્યો અને સમાધિમાં લીન થઈ ગયો. ગુરુ તો હેબતાઈ ગયા. મંત્રમાં આવી શક્તિ હશે એની તો એમને પણ ખબર ન હતી.

બીજી બાજુ રામકુમારનું સ્વાસ્થ્ય સારું ન હોવાથી તેમણે ઘરે જવાનું વિચાર્યું. પણ ઘરે ગયા પૂર્વે તેઓ કશાક કામે કલકતાથી ઉત્તરમાં થોડે દૂર મૂલાખેડમાં ગયા. ત્યાં જ તેમનું અવસાન થયું.

મોટા ભાઈના મૃત્યુથી ગદાધર વિહ્વળ થઈ ગયો. મૃત્યુનું રહસ્ય ભેદવાની અને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવાની વ્યાકુળતા એના મનનો કબજો લઈ બેઠી. પ્રભુદર્શન માટેનો તલસાટ હવે તીવ્ર થયો.

તે વખતે ન તેની પાસે ગુરુ હતા, ન કોઈ શાસ્ત્રોની પણ સહાય હતી. માત્ર શ્રદ્ધારૂપી પારસમણિએ જ એનો એ આકરી કસોટીનો કપરો કાળ સહ્ય બનાવ્યો.

ગદાધરની વિચિત્ર વર્તણૂક અને ચેષ્ટાઓ જોઈ મંદિરના કાર્યકર્તાઓ તેની મશ્કરી કરતા અને તેમનું મગજ ખસી ગયું છે એમ માનતા. અલબત્ત મથુરબાબુ અને અન્ય એકાદ-બે કાર્યકર્તાઓને તેમના સાચા ભક્તિભાવ માટે

આદર હતો.

ગદાધર તો લોકો પોતાના વિશે શું માને છે કે ઘરે છે એની પરવા કર્યા વિના પૂરેપૂરા સમર્પણભાવથી માના દર્શન માટે અથાક પુરુષાર્થ કરી રહ્યા. એ અરસામાં એમનો આહાર અલ્પ થઈ ગયો અને ઊંઘ તો લગભગ ઊડી જ ગઈ.

લાંબો સમય આશાનિરાશા વચ્ચે ઝોલાં ખાધા પછી ગદાધરની માતૃદર્શનની ઝંખના તીવ્રતમ બની ગઈ. પહેલાં તો તેમણે માને કાલાવાલા કર્યા પણ પછી તેમની દીરવજનો અંત આવવાથી મંદિરમાં ઝૂલતી તલવાર તેમણે હાથમાં લીધી અને જીવનનો અંત આણવાનો નિશ્ચય કરી તેમણે તલવાર ગળા પર વીંઝી, પણ એટલામાં, એમના જ શબ્દો જોઈએ.

‘ત્યાં તો એકાએક જગદંબા મારી સમક્ષ પ્રગટ થયાં અને મારો હાથ પકડી લીધો. હું બેભાન થઈ જમીન પર પટકાઈ પડ્યો. એ પછી શું થયું તેની તથા તે દિવસ અને બીજો દિવસ કેવી રીતે પસાર થયા એની મને કાંઈ ખબર નથી. પરંતુ મારું અંતર એક અપૂર્વ અને અણીશુદ્ધ આનંદના ઓઘમાં ઊછળી રહ્યું, નાહી રહ્યું.’

ભાનમાં આવ્યા પછી ગદાધરે ઈશ્વરદર્શનની પોતાની આ પ્રથમ અનુભૂતિ પર પ્રકાશ પાડતાં કહેલું, ‘હું મૂર્છિત થઈને ટળી પડ્યો ત્યારે મેં જોયું કે ઘરબાર, દિવાલ, છાપરું, બારી-બારણાં, બધું મારી નજર સામેથી અદૃશ્ય થઈ ગયેલું. એને સ્થાને ચૈતન્યનો અફાટ, અનંત, ઉજ્જવળ મહાસાગર વિસ્તરી રહ્યો... મારી ચારે તરફ અક્ષય આનંદનો સાગર ઉછાળા મારી રહ્યો હતો. મારા આત્મામાં હું અનુભવવા લાગ્યો કે દેવી મા ત્યાં હાજરાહજૂર છે.’

જેમજેમ ગદાધર આધ્યાત્મિક સાધનામાં

પ્રગતિ સાધતા ગયા તેમ તેમ જગદંબાના દર્શનનું સાતત્ય વધતું ગયું. અગાઉ જે કષ્ટસાધ્ય હતું તે હવે સહજસાધ્ય બન્યું. તેઓ દેવીની મૂર્તિને સ્થાને જીવંત સાક્ષાત જગદંબાને જોવા લાગ્યા.

માતાના અતિ આગ્રહને કારણે ત્રેવીસ વર્ષના ગદાધરે ઈ.સ. ૧૮૫૯માં પાંચ વર્ષની શારદા સાથે લગ્ન કર્યાં. લગ્ન પછી દોટ્ટેક વર્ષ કામારપુકુર રહી ગદાધર પુનઃ દક્ષિણેશ્વર ગયા.

પુનઃ સાધના શરૂ થઈ. સને ૧૮૬૧માં દક્ષિણેશ્વરમાં યોગેશ્વરી નામક સંન્યાસિની (જે ભૈરવી બ્રાહ્મણીના નામથી ઓળખાતી હતી)ના આગમન સાથે ગદાધરની સાધનાનો નવો તબક્કો શરૂ થયો.

ભૈરવી વૈષ્ણવીભક્તિની ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચેલી હતી. ગદાધર પ્રત્યે તેને વાત્સલ્યભાવ હતો. ગદાધરની વાતો સાંભળીને ભૈરવી એવા અનુમાન પર આવી કે એમણે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનું આખરી સોપાન પણ સર કર્યું છે. તેને એમ પણ લાગ્યું કે ચૈતન્ય મહાપ્રભુ રૂપે અવતાર લેનાર હવે ગદાધર રૂપે જન્મ્યા છે. તેણે તેમને ઈશ્વરના અવતાર જાહેર કર્યાં. ગદાધરે બ્રાહ્મણીને ગુરુ બનાવી તેના માર્ગદર્શન નીચે તાંત્રિક સાધના કરી. એના પરિણામે તેમને અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓ સુલભ બની, પણ સાચા સાધકની અનાસક્તિથી તેમણે એ સિદ્ધિઓને વેગળી જ રાખી.

સને ૧૮૬૪નાં અંત ભાગમાં એક દિવસ દક્ષિણેશ્વરમાં એક દીર્ઘકાય જટાધારી દિગંબર સંન્યાસી આવ્યા. એમનું નામ હતું સ્વામી તોતાપુરીજી. ચાલીસ વર્ષની કઠોર તપશ્ચર્યાને અંતે તોતાપુરીજીને નિર્વિકલ્પ સમાધિ સાંપડી હતી અને બ્રહ્માનંદની અનુભૂતિ થઈ હતી.

કાલીમંદિરમાં પ્રવેશતાં જ તોતાપુરીજીની

દૃષ્ટિ ગદાધર પર પડી. આ સીધાસાધા યુવકમાં મહાન શક્તિઓ રહેલી છે એનો એમને તરત ખ્યાલ આવી ગયો. એમણે ગદાધરને વિધિપૂર્વક સંન્યાસ દીક્ષા આપી અને 'રામકૃષ્ણ પરમહંસ'નું નામ પ્રદાન કર્યું. દીક્ષા આપ્યા પછી તોતાપુરીજીએ રામકૃષ્ણને નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અનુભવ કરાવ્યો અને અદ્વૈત વેદાંતનો ઉપદેશ કર્યો. ૧૮૬૫ના અંતે તોતાપુરીજી ક્યાંક ચાલ્યા ગયા.

તોતાપુરીજીની વિદાય પછી રામકૃષ્ણે જગતની સર્વ ઘટનાઓથી પર રહીને કેવળ અદ્વૈતભાવની સ્થિતિમાં રહેવાનો સંકલ્પ કર્યો. છ માસ સુધી તેઓ એ અવસ્થામાં રહ્યા. હવે એમને ખાતરી થઈ ગઈ કે જગતના બધા ધર્મો ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો દ્વારા એક જ પરમાત્મા તરફ લઈ જાય છે. ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોની પદ્ધતિ પ્રમાણે સાધના કરી પોતાને થયેલાં દર્શનોને અંતે રામકૃષ્ણને પ્રતીતિ થઈ હતી કે પોતે અવતારી પુરુષ છે અને વિશ્વના કલ્યાણ અર્થે આવેલા છે. ૧૮૭૪ના અંત સુધીમાં તેમણે પોતાના સાધનાયજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ કરી અને એમને જ્ઞાનવૃક્ષનાં ત્રણ સુંદર ફળ - કરુણા, ભક્તિ અને ત્યાગ પ્રાપ્ત થયાં. એ પછીનું એમનું જીવન વિશ્વના કલ્યાણ માટે વ્યતીત થયું. ઈ.સ. ૧૮૮૬ની ૧૬મી ઓગસ્ટે તેમણે ઇહલોકની લીલા સંકેલી લીધી.

રામકૃષ્ણ શું ખરેખર મૃત્યુ પામ્યા હતા? એમના શબ્દોમાં તો તેઓ 'એક ઓરડામાંથી બીજા ઓરડામાં ચાલ્યા ગયા હતા.' ગાંધીજીએ કહ્યું છે તેમ 'રામકૃષ્ણના જીવનની કથા એ આચરણમાં ઊતરેલા ધર્મની કથા છે. તેમનું ચરિત્ર આપણને ઈશ્વરનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરવાને શક્તિમાન બનાવે છે.'

યુગપ્રધાન મહાપ્રભાવક શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યજી

ડૉ. શર્મિષ્ઠાબહેન સોનેજી

ભૂમિકા :

જેમનાં મંગળમય અને ગૌરવશાળી કાર્યોની આધુનિક ઇતિહાસ પણ સાક્ષી પૂરે છે તે 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે ગુજરાતની અને જૈનધર્મની જે અપ્રતિમ સેવાઓ કરી છે તેને ગુજરાત કદી પણ વીસરી શકશે નહીં. નવસો વર્ષનાં વહાણાં વહી ગયાં છતાં, તેમણે ઉચ્ચ ક્ષાણું, સર્વજનહિતાય અને વિવિધ વિષયોને સ્પર્શતું જે અનુપમ સાહિત્ય આપણને ભેટ આપ્યું છે તેનો જોટો મળવો દુર્લભ છે.

જીવન પરિચય :

શ્રમણ સંસ્કૃતિના આ ઉજ્જવળ રત્નનો જન્મ ઈ.સ. ૧૦૮૮માં કાર્તિકી પૂર્ણિમાના પવિત્ર દિવસે ઇંદુકામાં માતા પાહિણીને સૂખે થયો હતો. પુત્રરત્ન ગર્ભમાં હતું ત્યારે માતા પાહિણીને એવું સ્વપ્ન લાઘ્યું કે પોતે પુત્રરત્નને ગુરુચરણે ભક્તિભાવપૂર્વક સમર્પણ કરી રહી છે. તેણીએ શ્રી દેવચન્દ્રસૂરિજીને સ્વપ્નની વાત કરી. ગુરુએ કહ્યું, 'પાહિણી, તારી સૂખે જૈનશાસનની અદ્વિતીય સેવા કરનાર પુત્રરત્નનો જન્મ થશે.' ગુરુના કથાનુસાર દેદીપ્યમન પુત્રરત્નને પ્રાપ્ત કરી માતા કૃતકૃત્ય થઈ. પુત્રનું નામ ચાંગદેવ રાખવામાં આવ્યું.

દીક્ષા, અભ્યાસકાળ :

એકદા માતા પાહિણી પુત્રને લઈને ગુરુનાં દર્શન કરવા ગયાં. દેવચન્દ્રસૂરિજી બાળકના મોં પરની સૂક્ષ્મ રેખાઓમાં તેમના ઉચ્ચતમ વ્યક્તિત્વને પારખી ગયા અને ધર્મસંઘને માટે

બાળકની માગણી કરી. બાળકના જન્મ પહેલાં પોતાને આવેલ સ્વપ્નને યાદ કરી માતાએ પ્રસન્નતાપૂર્વક ધર્મસંઘને પોતાનો એકનો એક પુત્ર અર્પણ કર્યો. સામાન્યપણે લઘુવયમાં દીક્ષા આપી ન શકાય પરંતુ બાળકની અસાધારણ બુદ્ધિમત્તા અને તેના લક્ષણોને દૃષ્ટિમાં રાખી નવ વર્ષની વયે, ઈ.સ. ૧૦૯૭ની સાલમાં ચાંગદેવને દીક્ષા આપવામાં આવી અને તેમનું નામ મુનિ શ્રી સોમચન્દ્ર રાખવામાં આવ્યું.

આચાર્યપદ, અસાધારણ બુદ્ધિમત્તા અને પ્રભાવનાશક્તિ :

પોતાની પ્રખર બુદ્ધિ વડે ટૂંક સમયમાં મુનિ સોમચંદ્રજીએ તર્કશાસ્ત્ર, લક્ષણશાસ્ત્ર, સાહિત્ય ઇત્યાદિ અનેકવિધ વિદ્યાઓનું અધ્યયન કર્યું. દીક્ષા પછી થોડા જ કાળમાં તેઓએ સહનશીલતા, સાદાઈ, શિસ્ત, પવિત્રતા આદિ અનેક ગુણો વિશિષ્ટપણે કેળવ્યા તેમ જ કાર્યદક્ષતા અને વહીવટી કુશળતા પણ પ્રાપ્ત કરી લીધા. તેમની અગાધ શક્તિઓ જોઈને ગુરુએ તેમને ૨૧ વર્ષની ઉંમરે નેગૌર (રાજસ્થાન) મુકામે આચાર્યપદ પર આરૂઢ કર્યા ને તેમનું હેમચન્દ્ર નામ રાખવામાં આવ્યું. માતા પાહિણીએ પણ ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરી.

માળવા પર વિજય મેળવી સિદ્ધરાજ જયસિંહ પાટણ પાછા ફરી રહ્યા હતા. માલવ દેશનું ઉત્તમ સાહિત્ય તેમને પ્રાપ્ત થયું હતું. તેની પૂર્તિરૂપ એક અદ્વિતીય વ્યાકરણ લખાવવાની તેમને ઇચ્છા થઈ. વિદ્વાનો તેમને આંગણે આવ્યા.

તેમાંથી તેમની ચતુર દૃષ્ટિએ આચાર્ય હેમચન્દ્રજીને ઓળખી કાઢ્યા અને તેમને વ્યાકરણ લખવાની વિનંતી કરી.

સાહિત્ય-નિર્માણ અને અવ્ય કૃતિરત્ન :

‘સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ’ની રચનાની ઉપર કહી તે ભૂમિકા હતી. આ વ્યાકરણની રચનાથી વિદ્વાનોની સૃષ્ટિમાં એક નવી ચમક આવી. મહારાજા સિદ્ધરાજે હાથીની અંબાડી પર સ્થાપિત કરી આ ગ્રંથરત્નને આખા નગરની પરિક્રમા કરાવી. ૩૦૦ વિદ્વાનોએ તેની નકલો કરી અને દેશમાં સર્વત્ર તેનો પ્રચાર કર્યો. કાશ્મીર સુધીનાં સર્વ પુસ્તકાલયોમાં ‘સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ’ને ગૌરવવંતુ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું. ગુજરાતનાં અભ્યાસક્રમમાં આ વ્યાકરણને દાખલ કરવામાં આવ્યું અને તેના શિક્ષણ માટે વિદ્વાન અધ્યાપકોની વરણી કરવામાં આવી. ૩૫૬૬ શ્લોકોમાં અને આઠ અધ્યાયોમાં વિભાજિત આ વ્યાકરણની તુલના પાણિનીના તથા શાકટાયનના વ્યાકરણની સાથે કરવામાં આવી છે. તેના આઠ અધ્યાયોમાં સાત અધ્યાય સંસ્કૃત ભાષામાં છે અને એક અધ્યાય પ્રાકૃત ભાષામાં છે. પ્રાકૃત તે સમયની લોકભાષા હતી. આથી હેમચન્દ્રાચાર્યે તેને સંસ્કૃતપ્રધાન ગ્રંથમાં ઉચિત સ્થાન આપ્યું.

‘ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષ’ નામથી તેમની કૃતિમાં ૬૩ મહાપુરુષોનાં વૃત્તાંત આલેખાયેલાં છે. તેમાં ૨૪ જિનો, ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, ૯ વાસુદેવ, ૯, પ્રતિવાસુદેવ અને ૯ બળદેવનાં પ્રેરક ચરિત્રોનું આલેખન કરી આપણને પ્રેરણા આપવા ઉપરાંત તત્કાલિન સંસ્કૃતિ, ધર્મ, દર્શન, વિજ્ઞાન, કળા અને તત્ત્વજ્ઞાનને એવી રીતે વણી લેવામાં આવ્યું છે કે સામાન્ય મનુષ્યને, ભક્તને, ઇતિહાસપ્રેમીને

કે અભ્યાસી વાચકોને - સૌને માટે તે ઘણો ઉપયોગી ગ્રંથ બન્યો છે.

આ ઉપરાંત ‘અભિધાન ચિન્તામણિ’, ‘હેમ અનેકાર્ય સંગ્રહ’, ‘દેશીનામ માલા’ અને ‘નિઘંટુ કોષ’ એ ચાર ગ્રંથમાં તેમણે જ્ઞાનનો અમૂલ્ય ભંડાર આપણને બક્ષ્યો છે. વળી પ્રમાણમીમાંસા, યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગસ્તવન, અર્હન્નીતિ વગેરે બીજા ગ્રંથોથી પણ તેઓએ પોતાની સર્વતોમુખી પ્રતિભાનો ખ્યાલ આવ્યો છે. આમ કુલ સાડા ત્રણ કરોડથી પણ વધુ શ્લોકવાળું તેમનું સાહિત્ય આપણો અમૂલ્ય સંસ્કાર વારસો છે. અનેક સાહિત્યકારો તેમની આસપાસ વીંટળાયેલા રહેતા. તેમના પ્રશિક્ષણ કેન્દ્રમાં એક સાથે ૮૪ કલમો કામ કરતી હતી.

અહિંસામય વીતરાગધર્મની પ્રભાવના :

અહિંસામય વીતરાગધર્મની પ્રભાવનામાં તેમને ગુજરાતના બે મહાન રાજવીઓનો સહકાર સાંપડ્યો હતો. સિદ્ધરાજ જયસિંહ તેમના પરમ મિત્ર ને પ્રશંસક બની ગયા હતા. આ મહાનુભાવની સમદૃષ્ટિ કેવી હતી તેનો ખ્યાલ સિદ્ધરાજે પૂછેલા એક પ્રશ્નનો તેમણે જે ઉત્તર આવ્યો હતો તે પરથી મળે છે. સિદ્ધરાજે એક વખત પૂછ્યું, ‘કયો ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે?’ જવાબમાં હેમચન્દ્રાચાર્યે શંખપુરાણમાં આવેલા એક ન્યાયનું દૃષ્ટાંત આપ્યું અને કહ્યું, ‘જેમ વૃષભને મરતાં મરતાં સંજીવની ઔષધિ મળી ગઈ તેમ સત્યશોધન કરવામાં કોઈ પણ પૂર્વગ્રહ વિના વિવેકબુદ્ધિનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી સત્યનું સંશોધન કરશો તો તમને તે અવશ્ય લાઇશે.’ કેવી હતી આ વિશુદ્ધ વિવેકબુદ્ધિ!

સિદ્ધરાજના સ્વર્ગવાસ પછી કુમારપાળ

ગુજરાતની ગાદી પર આવ્યા. કુમારપાળ પર આચાર્યશ્રીએ અનેક ઉપકાર કર્યા હતા. આથી ઉપકારવશ કુમારપાળે રાજસિંહાસન પર આરૂઠ થતાં રાજ્યને આચાર્યશ્રીના ચરણોમાં સમર્પિત કર્યું. આચાર્યશ્રીએ તેનો અસ્વીકાર કરી કુમારપાળને સૂચના કરી કે તેણે રાજ્યમાં ‘અમારિ કંકો’ વગડાવવો. આ રીતે રાજ્યમાં અમારિ ઘોષણા કરવામાં આવી, આ પ્રમાણે તેમના પ્રભાવથી અહિંસા એ માત્ર કોઈ નાતજાત કે ધર્મનો સિદ્ધાંત ન રહેતાં મહારાજા કુમારપાળના વિસ્તૃત સામ્રાજ્યનો જાણે કે જીવનમંત્ર બની ગયો. તેનાથી ઇર્ષ્યાન્વિત થયેલા કેટલાક રાજપુરુષોએ રાજાના ક્રાંતિબંધુ, ‘દેવીને બલિદાન નહિ મળે તો કોપ કરશે અને રાજ્યનો વિનાશ થશે.’ રાજાએ આચાર્યશ્રી સાથે તેની ચર્ચા કરી. તેના ફળસ્વરૂપે રાત્રે દેવીની સામે એક પશુને રાખવામાં આવ્યું અને કહેવામાં આવ્યું, ‘જો દેવી ખરેખર બલિદાન ઇચ્છતાં હશે તો પશુનું ભક્ષણ કરશે.’ પણ આમ થયું નહિ. પ્રતિસ્પર્ધીઓ નિરુત્તર બની ગયા અને કુમારપાળની અહિંસા પ્રત્યેની શ્રદ્ધા દૃઢ બની.

હેમચન્દ્રાચાર્યજીની સર્વધર્મસમભાવની દૃષ્ટિ :

હેમચન્દ્રાચાર્યજીની સર્વધર્મ સમભાવની ઉદાર દૃષ્ટિનું એક ઉદાહરણ ઉપર આવ્યું છે. પણ આચરણ દ્વારા તે તેમણે પ્રત્યક્ષ રજૂ કર્યું તેથી તેમની ખ્યાતિ વધુ પ્રસરી.

એક વખત વિહાર કરતાં તેઓ સોમનાથ પાટણ પધાર્યા. મહારાજા કુમારપાળ પણ તે સમયે ત્યાં આવેલા હતા. કેટલાક વિઘ્નસંતોષી માણસોએ કહ્યું કે આચાર્ય, ભગવાન શિવને નમશે નહિ, પણ હેમચન્દ્રાચાર્ય તેમની ઘારણા ખોટી પાડી. શિવજીને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી

તેમણે નીચેનો શ્લોક ગાયો.

ભવભીજાંકુરજનના રાગાદ્યાઃ ક્ષયભુપાગતા |
બ્રહ્મા વા વિષ્ણુવા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ||

‘ભવભીજને અંકુરિત કરવાવાળા રાગદ્રેષ પર જેમણે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે તેવા ભલે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, હરિ કે જિનેશ્વર ઇત્યાદિ ગમે તે નામથી સંબોધિત હો, તેને મારા નમસ્કાર છે.’

વળી,

મહારાગો મહાદ્વેષો મહા મોહ સ્તથૈવ ચા |
કષાયસ્ય હતા યેન મહાદેવઃ સ ઉચ્ચતે ||

‘જેણે મહારાગ, મહાદ્રેષ મહામોહ અને કષાયનો નાશ કર્યો છે તે મહાદેવ છે.’ ‘એમ કહ્યું. આવી હતી તેમની સર્વધર્મ સમન્વયાત્મક દૃષ્ટિ અને નીતિ.

ઉપસંહાર :

ઉદાર ધર્મનીતિજ્ઞ રાજાઓ પરનો વિશિષ્ટ પ્રભાવ અને વિશાળ શ્રુતજ્ઞાન-વૈભવથી તેઓશ્રીએ જૈનશાસનનું ગૌરવ ખૂબ જ વધાર્યું છે. આચાર્ય હેમચન્દ્રજીનો યુગ ગુજરાતમાં જૈનધર્મના ઉત્કર્ષનો સુવર્ણયુગ હતો.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ, મહારાજા કુમારપાળ, મંત્રી બાહક વગેરે ઉપરના આચાર્યશ્રીના વિશિષ્ટ પ્રભાવથી અનેક નવાં જિન-મંદિરો નિર્માણ થયાં કે તેમનો પુનરુદ્ધાર થયો. રામચન્દ્ર, ગુણચન્દ્ર, ઉદયચન્દ્ર, બાલચન્દ્ર વગેરે અનેક શિષ્યોએ તેમનું લોકોપકારનું અને ધાર્મિક શિક્ષણનું કાર્ય ચાલુ રાખ્યું. વર્તમાન યુગમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી, શ્રી આનંદશંકર દુવ તથા શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીએ વિવિધ પ્રકારે તેમના યથાયોગ્ય ગુણાનુવાદ કરેલ છે. એકંદરે ૮૪ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને ઈ.સ. ૧૨૨૯માં પાટણ મુકામે તેઓએ સ્વર્ગારોહણ કર્યું. ■

આ વર્ષ જેમના દેહવિલયની શતાબ્દિનું વર્ષ છે શ્રી વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી

ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

આ વર્ષ એ વિદેશની ધરતી પર જૈન ધર્મનો સર્વપ્રથમ અને ગૌરવપૂર્ણ પ્રસાર કરનાર શ્રી વીરચંદ ગાંધીની દેહવિલય શતાબ્દિનું વર્ષ છે, ત્યારે એમ લાગે છે કે કાળનું સતત ફરતું ચક્ર પણ કેટલીક ઘટના અને આવી વિભૂતિઓને લોપી શકતું નથી. કેટલાય વંતોળ પસારથઈ જાય તેમ છતાં સમયની રેતી પર પડેલાં તે પગલાં ભૂંસાઈ શકતા નથી.

આજથી એક સોને ત્રણ વર્ષ પૂર્વે અમેરિકાના શિકાગો શહેરની આર્ટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના કોલમ્બસના હોલમાં યોજાયેલી વિશ્વધર્મ પરિષદમાં, પહેલીવાર અમેરિકાના નૂતન વિશ્વને, ભારતીય દર્શન અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો દૃઢ અને તેજસ્વી ટંકાર અને રણકાર સંભળાયો. આ પરિષદમાં આવેલા ભારતના બે પ્રતિનિધિઓએ સ્વદેશનાં આધ્યાત્મિક વારસા પ્રત્યે જગતને જાગૃત કર્યું. આમાં એક હતા સ્વામી વિવેકાનંદ કે જેમની શિકાગો વિશવધર્મપરિષદની સિદ્ધિ આજેય સહુની જીભે રમે છે, પરંતુ એવી જ સિદ્ધિ મેળવનારા જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ શ્રી વીરચંદભાઈ રાઘવજી ગાંધી હતા.

આચાર્ય આત્મારામજીને નામે વધુ જાણીતા એવા આચાર્ય વિજયાનંદસૂરિજી (૧૮૩૭થી ૧૮૯૭)ને શિકાગોની વિશ્વધર્મ પરિષદ માટે નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. જૈન સાધુની આચાર્યમર્યાદાને કારણે તેઓ વિદેશ વર્ષ શકે તેમ નહોતા, તેમણે વિચાર કર્યો કે આવી વિશ્વ પરિષદમાં જૈન ધર્મની બાદબાકી હોય તે કેમ

ચાલે? આથી એમની નજર મહુવાના યુવાન વીરચંદ ગાંધી પર પડી. છટાદાર અંગ્રેજી ભાષામાં વક્તવ્ય આપી શકતા વીરચંદ ગાંધીને હજી વડીલાતની સનદ પણ નહોતી મળી. આચાર્યશ્રીએ પોતાની પાસે બોલાવીને છ મહિના સુધી વીરચંદ ગાંધીને સર્વદર્શનોનો અભ્યાસ કરાવ્યો અને કેટલાય વર્ષોમાં ન મળે તેટલું જ્ઞાન એમને આપ્યું. આત્મારામજી મહારાજે એમને સ્વદેશી પહેરવેશ રાખવાનો અને જીવનમાં કોઈ પ્રકારે શિથિલતા ન આવે તેનું ધ્યાન રાખવાનું કહ્યું.

૧૮૯૩ના ઓગસ્ટ મહિનામાં 'આસામ' નામની સ્ટેમર દ્વારા વીરચંદ ગાંધી અમેરિકા જવા નીકળ્યા. અમેરિકાના શિકાગો શહેરમાં મળેલી વિશ્વ ધર્મપરિષદમાં જુદા જુદા દેશના અને જુદા જુદા ધર્મના ચાર હજાર પ્રતિનિધિઓ એકત્ર થયા હતા. એમાં એક હજારથી વધુ નિબંધોનું વાચન થયું. ચાર હજાર શ્રોતાજનોએ ભાગ લીધો હતો. ઈ.. ૧૮૯૩ની ૧૧મી સપ્ટેમ્બરે એનું ઉદ્ઘાટન થયું. વીરચંદ ગાંધી, સ્વામી વિવેકાનંદ, પી. સી. મજમુદાર, નરસિંહાચારી લક્ષ્મણ નરેન અને એચ. ધર્મપાલ જેવા વિદ્વાનો ભારતમાંથી આ પરિષદમાં ભાગ લેવા માટે આવ્યા હતા. આ ઐતિહાસિક ધર્મપરિષદનો હેતુ હતો જગતને જુદા જુદા ધર્મોનું જ્ઞાન આપવાનો, સર્વધર્મના અનુયાયીઓ વચ્ચે ભાતૃભાવ પ્રગટાવવાનો અને એ રીતે વિશ્વશાંતિ સ્થાપવાની એની નેમ હતી.

ઓગણત્રીસ વર્ષના યુવાન વીરચંદ ગાંધીની વિદ્વતા અને વાગધારાએ સહુને સ્તબ્ધ કરી

દીઘા. માથે સોનેરી કિનારવાળી કાઠિયાવાડી પાઘડી, લાંબો ઝભ્ભો, ખભે ઘોળી શાલ અને દેશી આંકડિયાળા જોડા. એમના પહેરવેશમાં ભારતીયતાની છાપ હતી. આ યુવાનની વિદ્વતા, અભ્યાસશીલતા, તાટસ્થ્યવૃત્તિ અને વાક્યાતુર્યથી વિશ્વધર્મપરિષદ મોહિત થઈ ગઈ. એક અમેરિકન અખબારે લખ્યું, 'પૂર્વના વિદ્વાનોમાં રોચકતા સાથેનું જૈન યુવકનું જૈનદર્શન અને ચારિત્ર સંબંધી વ્યાખ્યાન જેટલા રસથી શ્રોતાઓએ સાંભળ્યું એટલા રસથી તેઓએ બીજા કોઈ પૌરસ્ત્ય વિદ્વાનનું સાંભળ્યું ન હતું.' વીરચંદભાઈએ જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોની એવી વિદ્વતાથી વાત કરી કે કેટલાંક વર્તમાનપત્રોએ એમનું પ્રવચન અક્ષરશઃ પ્રગટ કર્યું. જૈન ધર્મની પરિભાષા સરળતાથી સમજાવવાની અનેરી ખૂબી એમની પાસે હતી. વાતને કે વિગતને તાર્કિક માંડણીથી સ્પષ્ટ કરવાની એમનામાં અનોખી ક્ષમતા હતી. એક બાજુ પોતાની વાતને સમજાવતા જાય અને બીજી બાજુ એ વિશેનું પોતાનું આગવું અર્થઘટન આપતા જાય. ભારતીય દર્શન સમજાવવા માટે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનો અભ્યાસ જ પૂરતો નથી પરંતુ ભારતની ભૂતકાલીન સંસ્કૃતિના સંદર્ભને આત્મસાત્ કરવાની જરૂર રહે છે. વીરચંદભાઈએ આ આત્મસાત્ કર્યું હતું. આથી જ ક્યાંક એ જૈન લાગે છે, ક્યાંક જૈનેતર સંપ્રદાયોની તરફદારી કરે છે, પણ બધે જ એ ભારતીય લાગે છે.

એમની વાણીમાં પોથી પંડિતનું શુષ્ક પાંડિત્ય નહોતું, પરંતુ ઊંડા અભ્યાસની સાથે હૂંફાળી લાગણી અને ભાવનાઓનો સ્પર્શ હતો. વિવેકાનંદ અને વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીની વિચારસરણીમાં અનેકાન્તના ઉપાસકની વ્યાપકતા અને સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિ જોવા મળે છે. અમેરિકામાં એમણે માત્ર

જૈનદર્શન પર જ પ્રવચનો આપ્યાં નથી, પરંતુ સાંખ્યદર્શન, યોગદર્શન, ન્યાયદર્શન, વેદાંતદર્શન અને બૌદ્ધદર્શન વિશે પણ પ્રવચનો આપ્યાં છે. જ્યારે સ્વામી વિવેકાનંદનાં એ સમયનાં પ્રવચનોમાં હિંદુ ધર્મ તરફ વિશેષ ઝોક જોવા મળે છે અને બૌદ્ધ ધર્મની આકરી ટીકા પણ મળે છે. આમ છતાં આ બંને સમર્થ પુરુષોએ એકબીજાના પૂરક બનીને વિદેશમાં ભારતીય દર્શનોની મહત્તા સ્થાપી છે.

વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીએ સદાય સત્યનો પક્ષ લીધો. એમની નિખાલસતા, પ્રામાણિકતા અને જીવનવ્યવહારની પવિત્રતા સહુને સ્પર્શી જતાં હતાં.

૧૮૯૪ના નવેમ્બરમાં સ્વામી વિવેકાનંદે શ્રી દિવાનજીને લખેલા પત્રમાં જણાવ્યું કે કડકડતી ઠંડી ઋતુમાં પણ વીરચંદ ગાંધી ભોજનમાં માત્ર શાકભાજી જ લે છે અને સ્વદેશ અને સ્વધર્મને કાજે વિદ્વતસભામાં બરાબર ઝગૂમે છે. શાકાહારી ભોજન માટે પોતાની સાથે મહુવાના પ્રસિદ્ધ જાદુગર પ્રો. નથ્યુભાઈ મંછારંદને લઈ ગયા હતા. વળી એ સમયે સ્ટીમરમાં રસોઈ માટે જુદો ચૂલો રાખવા માટે ખાસ પરવાનગી લેવી પડતી હતી. કપ્તાન પાસેથી જુદા ચૂલા દ્વારા જુદી રસોઈ બનાવવાનું પ્રમાણપત્ર લાંબી પ્રક્રિયા બાદ મેળવવાનું રહેતું. શિકાગોમાં જૈન ધર્મ મુજબ ભોજનની વ્યવસ્થા કરી આપવાની વિશ્વધર્મ પરિષદના આયોજકોએ તૈયારી બતાવી, પણ અમેરિકાના લોકોને પોતાને માટે ખર્ચ કરવો પડે તે વીરચંદ ગાંધીને પસંદ નહોતું. વળી જૈન કોમની ગરિમા પણ ખંડિત થાય. આથી સ્વખર્ચ રહેવાનું જ નક્કી કર્યું.

આ ધર્મપરિષદમાં સેવરલ્ડ જ્યોર્જ એફ. પેન્ટેકોસ્ટ નામના લંડનના પ્રતિનિધિએ ભારતની

દેવદાસીની પ્રથાની ટીકા કરીને હિંદુ ધર્મને ઉતારી પાડ્યો હતો. હિંદુ ધર્મની આ ટીકાનો બચાવ કરનારા એકમાત્ર વીરચંદ ગાંધી હતા. એમણે કહ્યું કે મારા ધર્મની ટીકા કરવાની હિંમત કોઈએ કરી નથી તેથી હું આનંદ અનુભવું છું. પણ મારા સમાજની ટીકા થઈ તેનો માટે જવાબ આપવો જ રહ્યો. વીરચંદ ગાંધીએ પડકાર ફેંકતાં કહ્યું, 'આ એ હિંદુ ધર્મ છે, જેને માટે ગ્રીસના ઇતિહાસકારોએ નોંધ્યું છે કે કોઈ હિંદુ ક્યારેય અસત્ય બોલતો જાય્યો નથી અને કોઈ હિંદુ સ્ત્રીને ક્યારેય અપવિત્ર જાણી નથી.'

આટલું કહ્યા બાદ વીરચંદ ગાંધી સભાને સામો પ્રશ્ન કરે છે, 'Even in the present day, where is the chaster woman or milder man than in India?'

નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે વીરચંદ ગાંધીને અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડના અનેક ખ્રિસ્તી સજ્જનો સાથે ગાઠ મૈત્રી હતી, આમ છતાં એમણે ભારતમાં વટાણપ્રવૃત્તિ કરતા ખ્રિસ્તી મિશનરીઓની નિર્ભીકતાથી ટીકા પણ કરી. 'India's Message to America' અને 'Impressions of America' જેવા લેખોમાં એમણે અમેરિકાના લોકો પ્રત્યે પોતાનો હૂંફાળો પ્રતિભાવ આપ્યો છે, પણ બીજી બાજુ 'Have Christian Missions to India been successful' જેવા લેખોમાં પાદરીઓની વટાણપ્રવૃત્તિની કડક આલોચના પણ કરી છે. એમણે કહ્યું કે તમે તમારા મિશનરીઓ પાસેથી સાંભળ્યું હશે કે ભારતના લોકો કેટલા ગંદા, ચારિત્રહીન અને લુચ્યા છે. પણ તમે ક્યારેય એ મિશનરીઓ પાસેથી - જેઓ માનવજાતને પ્રેમનો સંદેશો આપનારા કહેવાય છે એમની

પાસેથી-ભારતમાં હિંદુઓ પર થતા બુલમની વાત સાંભળી છે? ભારતમાં સારું બજાર મળી રહે તે માટે લિવરપુલ અને માન્ચેસ્ટરના માલ પર સરકારે કોઈ જકાત નાંખી નથી, જ્યારે બીજી બાજુ ખર્ચાળ સરકાર ચલાવવા માટે મીઠા પર ખસો ટકા વેરો નાખ્યો છે તે વાત તમારા મિશનરીઓએ તમને કહી છે ખરી? એ પછી શ્રીવીરચંદ ગાંધી આકરા પ્રહાર કરતાં કહે છે -

'If they have not, whose messengers you will call these people who always side with tyranny, who throw their clock of hypocritical religion over murders and all sorts of criminals who happen to belong to their religion or to their country?'

શિકાગોની આ વિશ્વધર્મપરિષદમાં વીરચંદભાઈએ જૈન ધર્મની સંક્ષિપ્ત પણ સચોટ રજૂઆત કરી. એમણે જૈન ધર્મને બે ભાગમાં સમજાવ્યો : એક જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને બીજો ભાગ તે જૈન નીતિ, નવતત્ત્વ, છ પ્રકારના જીવો, દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નય સંબંધી જૈનદર્શનની સૂક્ષ્મ વિચારસરણી, સ્યાદ્વાદ વગેરે તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતો રજૂ કરીને સૌને મુગ્ધ કર્યાં. જૈનાચારની વિશેષતા સમજાવી જૈન નીતિની ચર્ચા કરી. વિશ્વના અસ્તિત્વને લગતા પ્રશ્નની તુલનાત્મક ચર્ચા કરતી વખતે એમણે ઐશ્વર્ય ધર્મ અને અન્ય સાથે તુલનાત્મક ગવેષણા કરી. જૈન ધર્મ ઐશ્વર્ય ધર્મથી પ્રાચીન છે એ તથ્યનું પ્રતિપાદન કર્યું. આ બધાને પરિણામે જૈન ધર્મ એ એક પ્રમાણયુક્ત અને બુદ્ધિવાદી ધર્મપ્રણાલી છે એવું સત્ય સહુને લાઘ્યું. વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીએ ૧૧મી સપ્ટેમ્બરથી ૧૭મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૩ સુધી યોજાયેલી વિશ્વધર્મ પરિષદમાં છ પ્રવચનો આપ્યાં. આ નવીન સમજ અંગેનો

આનંદ પ્રગટ કરતાં એક અમેરિકને વીરચંદભાઈ વિશે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે ધર્મોની લોકસભા અનેક તત્ત્વચિંતકો, ધર્મોપદેશકો અને વિદ્વાનો હિંદુસ્તાનથી આવીને ખોલી ગયા અને તે દરેકે કંઈ ને કંઈ નવી દૃષ્ટિ રજૂ કરી; ધર્મોના આ મિલનમાં નવું તત્ત્વ ઉમેરતા ગયા, જેથી તે દરેકનો ધર્મ જગતના મોટા ધર્મોની હરોળમાંનો એક છે. એવું લાગ્યા વગર રહે નહિ. ઉપરાંત એમની વાક્ષ્ણિક અને ભક્તિભાવ પણ વિશિષ્ટ પ્રકારના માલૂમ પડ્યાં. એમાંથી ભારોભાર પાંડિત્ય અને ચિંતનમનન સાંપડ્યાં, તેમ છતાં એ બધામાં અલગ તરી આવતા જેન ધર્મના એક સુવાન ગૃહસ્થને સાંભળવાથી નીતિ અને ફિલસૂફીની નવા પ્રકારની ભાળ લાગી. આમ તો તેઓ માત્ર ગૃહસ્થ કુટુંબના સંજ્ઞન છે, કોઈ સાધુ-મુનિ કે ધર્મચાર્ય નથી છતાં આટલું સરસ પ્રતિપાદન કરી શકે છે ત્યારે એમના ગુરુઓ કેવા હશે? એમની સાદી પણ સચોટ જીવનધર્મ ફિલસૂફી જરૂર સમજવા-જાણવા જેવી છે.

શ્રી વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીના જેન ધર્મવિષયક પ્રવચનોની એક બીજી વિશેષતા એ છે કે એમણે પરધર્મની ટીકાનો આશરો લીધો નથી. એમની વિચારસરણી જીવનમાં અહિંસા અને વિચારમાં અનેકાન્તની ભાવના ધરાવનારા સાચા જેનને જેબ આપે તેવી, સાંપ્રદાયિક આગ્રહો અને પૂર્વગ્રહોથી મુક્ત અને તટસ્થ છે. શુદ્ધ અંગ્રેજી ભાષા, સ્વાભાવિક રજૂઆત અને તલસ્પર્શી અભ્યાસનો ત્રિવેણી સંગમ એમનાં પ્રવચનોમાંથી પ્રગટે છે. એમનામાં ધર્મપ્રચારની ઘગશ છે, પણ એ ઘગશ આડંબરયુક્ત કે છીછરી બની રહી નથી. ધર્મપ્રચારના ઉત્સાહની સાથે અભ્યાસશીલતાનું સમીકરણ કરનારાં એમનાં વક્તવ્યો, સુશિક્ષિત અમેરિકન સમાજને

સ્પર્શી ગયાં હતાં. એમણે 'The Yoga Philosophy', 'Jain Philosophy' જેવાં પુસ્તકો આપ્યાં છે, પરંતુ એમનું ઉત્તમ પ્રદાન તો, 'Jain Karma Philosophy' ગણાશે, જેમાં જેન ધર્મની કર્મ ભાવનાની છલાવટ કરતી વખતે એમની ઊંડી અભ્યાસનિષ્ઠા અને જાગૃત ધર્મભાવનાનો માર્મિક પરિચય મળે છે. વીરચંદ ગાંધીના પ્રવચનોની એમના વિદ્યાર્થી હેબર્ટ વોરેને લીધેલી આ અક્ષરશઃ નોંધ ગ્રંથરૂપે પ્રગટ કરવામાં આવી. આવા ગ્રંથ માટે પશ્ચિમના વિદ્વાન સંશોધક વી. ગ્લાસનામે વીરચંદ ગાંધીના ઋણી હોવાનું જણાવ્યું.

શ્રી વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી માત્ર તત્ત્વચિંતક નહોતા, બલકે દેશહિતની ચિંતા પણ એમના હૈયે વસેલી હતી. અમેરિકામાં હિંદુસ્તાનને વિશે એવી માન્યતા હતી કે એ 'વાદ, સાપ અને રાજાઓનો દેશ છે. ખ્રિસ્તી પ્રચારકોએ પણ વિદેશોમાં હિંદુસ્તાનની પ્રજાનું હીણું ચિત્ર રજૂ કર્યું હતું. વીરચંદ ગાંધીએ વિદેશીઓમાં ભારતની સાચી સમજ જાગે તે માટે વિવેકાનંદ જેટલો જ પ્રયાસ કર્યો. એમણે ભારતીય સંસ્કૃતિનું મહત્ત્વ બતાવતાં વિદેશીઓને કહ્યું, આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે ભારત ઉપર વિદેશીઓ સતત હુમલાઓ કરતા રહ્યા છે અને એ બધાં આક્રમણોની આફતો આવ્યા છતાં ભારતનો આત્મા જીવંત રહ્યો છે, જાગૃત રહ્યો છે. એનાં આચાર અને ધર્મ સાબૂત છે અને સારાથે વિશ્વને ભારત તરફ મીટ માંડીને જોવું પડે છે. સંસ્કૃતિનાં લક્ષણ, ખેતી, કલાકારીગરી, સાહિત્ય, સદાચાર અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાં સાધનો, અતિથિ-સત્કાર, નારીપૂજા, પ્રેમ અને આદર - બધું જ ભારતમાં કોઈ બુદ્ધા જ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. ખરીદી શકાય એવી એ સંસ્કૃતિ હોત તો ઇંગ્લેન્ડ આ દેશમાંથી

એને ખરીદી લઈ શકત, પોતાની બનાવી શકત, પણ એવું નથી બન્યું, નહિ બની શકે.'

છેક ઈ.સ. ૧૮૯૩માં વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીએ દેશના આર્થિક અને રાજકીય સ્વાતંત્ર્યની વાત કરી. એકવાર એમણે અમેરિકન લોકોને કહ્યું કે ભારત અત્યારે પરદેશી એડી નીચે કચડાયેલું છે. એ માત્ર ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં સ્વાતંત્ર્ય ધરાવે છે, પણ ભારત સ્વતંત્ર થશે ત્યારે તે હિંસક માર્ગ કોઈ પણ દેશ પર આક્રમણ નહીં કરે.

૧૮૮૩માં ગાંધીજી માત્ર બેરિસ્ટર હતા, તે સમયે વીરચંદભાઈએ આ ભવિષ્યકથન કર્યું હતું. એમની એ કલ્પના કેટલી બધી વાસ્તવિક સાબિત થઈ?

આ ધર્મજ્ઞાતા અનોખા ક્રાન્તદ્રષ્ટા હતા. આ જગતની પેલે પારનું જોઈ શકે તે ક્રાન્તદ્રષ્ટા, વર્તમાનને વીંધીને ભવિષ્યને જાણી શકે તે ક્રાન્તદ્રષ્ટા. જ્યારે ભારતના રાજકીય સ્વાતંત્ર્યની ઊપાનું પહેલું કિરણ પણ ફૂટ્યું નહોતું ત્યારે વીરચંદભાઈએ એમ કહ્યું હતું કે હિન્દુસ્તાન આઝાદ થશે તો બધા દેશો સાથે શાંતિમય સહઅસ્તિત્વથી જીવશે. દેશને આઝાદી મળી તે અગાઉ પાંચ-પાંચ દાયકા પૂર્વ પેલે પારનું દર્શન કરતા વીરચંદભાઈ, 'The Jain Philosophy' વિશેના એમના પ્રવચનમાં કહે છે : "You know my brothers and sisters, that we are not an independent nation. We are subjects of Her Gracious Majesty Queen Victoria the 'defender of the faith' but if we were a nation in all that, name implies with our own government and our own rulers, with our laws and institutions controlled by us, free and independent. I affirm that we should seek to establish and forever

maintain peaceful relations with all the nations of the world."

શ્રી વીરચંદભાઈનો એટલો પ્રભાવ પડ્યો કે વિશ્વધર્મપરિષદના આવાહકો અને વિદ્વાનોએ એમને રૌપ્યચંદ્રક એનાયત કર્યાં હતાં. એ પછી ૧૮૯૪ની ૮મી ઓગસ્ટે કાસાડોગા શહેરના નાગરિકોએ એમને સુવર્ણચંદ્રક આપ્યો હતો. એમણે આ શહેરમાં 'Some Mistake Corrected' અંગે પ્રવચન આપ્યું હતું. એ પ્રવચન પૂરું થયા પછી ફરી ફરી પ્રવચન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું એમ 'બફેલો કેરિયર' નામનું અખબાર નોંધે છે. શ્રી વીરચંદ ગાંધી માત્ર શાસ્ત્રઆધારિત ધર્મ પ્રવચનો આપનાર જ નહોતા. તેઓ ધાર્મિક વિચારક, સામાજિક સુધારક અને શિક્ષણમાં ઊંડા રસ લેનાર એક દ્રષ્ટા હતા. આથી પોતાના આદર્શો સિદ્ધ કરવા માટે અમેરિકામાં એમણે જૈન ધર્મના પ્રસાર માટે 'The Gandhi Philosophical' અને 'The School of oriental philosophy' નામની બે સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી. શિકાગોમાં 'Society for the Education of women of India' નામની સંસ્થા સ્થાપી. આ સંસ્થાના મંત્રી શ્રીમતી હાર્વર્ડ હતાં કે જેમણે વીરચંદભાઈની પ્રેરણાથી શાકાહાર અને ચુસ્ત જૈન ધર્મ અપનાવ્યો હતો. સ્વામી વિવેકાનંદનાં શિષ્યા ભગિની નિવેદિતાની જેમ શ્રીમતી હાર્વર્ડ વીરચંદભાઈનાં શિષ્યા બની ગયાં. તેઓ જૈનોની જેમ વિધિસર સામાયિક પણ કરતાં હતાં.

પોતાના અમેરિકાના પ્રથમ પ્રવાસ દરમિયાન વીરચંદ ગાંધી ૧૮૯૩ના સપ્ટેમ્બરથી ૧૮૯૫ના માર્ચ મહિના સુધી અમેરિકામાં રહ્યા. આ દરમિયાન અમેરિકાના જુદાં જુદાં શહેરોમાં પ્રવચનો આપ્યાં. ૧૮૯૪ના મે મહિનાથી જુલાઈ

મહિલાના ગાળામાં 'અનનોન લાઈફ ઓફ વિસસ કાઈસ્ટ' નામના પુસ્તકનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો. આ પુસ્તક શિકાગોમાં પ્રગટ થયું અને એની વીરચંદ ગાંધીએ લખેલી વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના ઘણી પ્રશંસા પામી. ૧૮૯૪ના ચોથી ઓગસ્ટના 'શિકાગો હેરલ્ડ' વર્તમાનપત્રએ નોંધ કરી કે આ વિદ્વતાપૂર્ણ લખાણની નકલ પ્રત્યેક વ્યક્તિ પાસે હોવી જોઈએ. આ પુસ્તકમાં વીરચંદ ગાંધીએ સુંદર ચિત્રો પણ દોર્યા છે.

આ પછી શ્રી વીરચંદભાઈ ગાંધી ઇંગ્લેન્ડ આવ્યા. અહીં એમણે બેરિસ્ટર થવાની ઇચ્છા પૂરી કરી, પરંતુ આ જ્ઞાનનો ઉપયોગ એમણે અર્થો પાર્જન માટે ભાગ્યે જ કર્યો. ઇંગ્લેન્ડમાં જૈન ધર્મની જિજ્ઞાસા જોઈને એમણે શિક્ષણવર્ગ ખોલ્યો. આગળ જતાં લંડનમાં 'જૈન લિટરેચર સોસાયટી'ની સ્થાપના કરી. એક ધર્મ જિજ્ઞાસુ હર્બર્ટ વોરને માંસાહારનો ત્યાગ કરીને જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. એમણે વીરચંદભાઈનાં ભાષણોની નોંધ રાખી તેમ જ અંગ્રેજીમાં જૈન ધર્મ વિશે એક પુસ્તક લખ્યું. વિશ્વધર્મ પરિષદના પ્રમુખ ચાર્લ્સ સી. બોની પણ એમનાથી પ્રભાવિત થયા હતા. વીરચંદભાઈ ભારતમાં ૧૮૯૬-૯૭માં દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે બોની અમેરિકામાં સ્થપાયેલી દુષ્કાળરાહત સમિતિના પ્રમુખ હતા. આ સમિતિએ તત્કાળ ચાળીસ હજાર રૂપિયા અને અનાજ ભરેલી સ્ટીમર ભારત મોકલ્યાં હતાં. શ્રી વીરચંદભાઈ ગાંધીએ આ પ્રવાસ દરમિયાન ૫૩૫ જેટલાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. તેઓ ગુજરાતી, હિંદી, બંગાળી, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ફ્રેન્ચ વગેરે ચૌદ ભાષાઓ પર પ્રભુત્વ ધરાવતા હતા.

આમ ઓગણત્રીસ વર્ષનો એક યુવાન પરદેશગમનની ખફગી વહોરીને વિદેશમાં

ધર્મપ્રચાર કરે અને એક વાર નહિ પણ ત્રણ-ત્રણ વખત વિદેશની સફર કરી માત્ર જૈનદર્શનનો જ નહિ પણ ભારતીય દર્શનનો પ્રચાર કરે તે વિરલ ઘટના જ કહેવાય. લંડનમાં વીરચંદ ગાંધીએ બે સંસ્થાની સ્થાપના કરી (૧) સ્ટડી ક્લસિસ ફોર જૈનિઝમ (૨) જૈન લિટરરી સોસાયટી.

શ્રી વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીનું અલ્પ આયુષ્ય પણ અનેકવિધ યશસ્વી સિદ્ધથી ભરેલું છે. ઇ.સ. ૧૮૯૪ની પચીસમી ઓગસ્ટે મહુવામાં જન્મેલા વીરચંદ ગાંધીએ મહુવામાં પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા બાદ ભાવનગરમાં માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસ માટે આવ્યા. ૧૮૮૦માં સોળ વર્ષની ઉંમરે મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં રાજ્યમાં પ્રથમ આવ્યા અને સ્કોલરશીપ મેળવી. ૧૮૮૧માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની એલ્ફિસ્ટન્ટ કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવ્યો અને ૧૮૮૪માં ઓનર્સ સાથે બી.એ. થનારા જૈન સમાજના એ પ્રથમ સ્નાતક હતા. ગ્રેબ્યુએટ થયા પછી લિટલ એન્ડ કંપની નામની સોલિસીટરની કંપનીમાં આર્ટિકલ ક્લાર્ક તરીકે થોડો સમય કામ કર્યું, એ પછી નિકોલસન નામની કંપની સાથે જોડાયા. ૧૮૯૦માં પિતાનું અવસાન થતાં રોવાફૂટવા જેવી કુરૂટિઓને એમણે એ જમાનામાં તિલાંજલિ આપી હતી તે જેવી તેવી વાત ન કહેવાય. પોતાનો વિચાર પ્રગટ કરવા માટે શ્રી વીરચંદ ગાંધીએ 'સડવા ફૂટવાની હાનિકારક ચાલ' નામનો નિબંધ લખીને પુસ્તિકા રૂપે પ્રકાશિત કર્યો. એકવીસ વર્ષની ઉંમરે 'શ્રી જૈન એસોસિયેશન ઓફ ઇન્ડિયા'ના મંત્રી તરીકે પાલિતાણા આવતા યાત્રીઓનો મૂંડકાવેરો નાબૂદ કરવાનું કામ કર્યું. મૂંડકાવેરો અને બીજી રંજાડથી પરેશાન થઈને

આણંદજી કલ્યાણજીની પેટીએ પાલિતાણાના ઠાકોર સામે કેસ કર્યો હતો. પરંતુ પાલિતાણાના ઠાકોર સૂરસિંહજી પર પોલિટિકલ એજન્ટના ચાર હાથ હતા. પોલિટિકલ એજન્ટે શુદ્ધ વ્યાય ન આપ્યો. વીરચંદભાઈએ આ પ્રશ્ન હાથમાં લીધો. એ વખતે રજવાડા સામે માથું ઊંચકવું એ સામે ચાલીને મોતને બાથ ભીડવા જેવું હતું, પણ એમણે મહુવા અને પાલિતાણા વચ્ચે અવારનવાર ઘોડા પર મજલ કાપીને સમાધાનનું વાતાવરણ ઊભું કર્યું. મુંબઈના ગવર્નર લોર્ડ રે અને પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ વોરસનને મળી સમર્થ રજૂઆત કરી મૂંડકાવેરો નાબૂદ કરાવ્યો. ૧૮૮૭માં મક્ષીજી તીર્થનો વિવાદ ઉકેલ્યો. બોડમ (Boddam) નામના અંગ્રેજે પાલગંજના રાજા પાસેથી ઓછી કિંમતે શ્રી સમેત શિખરનો એક ભાગ મેળવ્યો અને તેના પર ડુક્કરોની ચરખી કાટવાનું કારખાનું નાખ્યું હતું. તે દૂર કરવા માટે વીરચંદભાઈ કલકત્તા ગયા. દસ્તાવેજોની જાણકારી માટે કલકત્તામાં છ માસ રહી બંગાળી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો અને આખરે ‘સમેતશિખર જૈનોનું તીર્થસ્થાન છે, બીજા કોઈને ત્યાં દખલ કરવાનો અધિકાર નથી’ એવો ચુકાદો મેળવીને તેમ જ કારખાનું દૂર કરાવીને જ જંપ્યા. આ કેસ લડવા માટે વીરચંદ ગાંધી કલકત્તા ગયા. અદાલતી કાર્યવાહી છ મહિના સુધી ચાલી તે સમયે કલકત્તા જ રહ્યા. કાવીના દેરાસર અંગેના વિખવાદનો સુંદર ઉકેલ લાવ્યા. આંતરરાષ્ટ્રીય વાણિજ્ય પરિષદમાં સમગ્ર એશિયાના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપી. ૧૮૯૫માં પૂનામાં ભરાયેલી ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્વેસમાં મુંબઈના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપી. તેઓ રાષ્ટ્રીય મહાસભાના ચુસ્ત હિમાયતી હતા તેમ જ મહાત્મા ગાંધી સાથે

એમણે ખોરાકના અખતરા કર્યા હતા. બંને સૌરાષ્ટ્રના અને બંને બેરિસ્ટર થયા હતા. મહાત્મા ગાંધીજી વિદેશ ગયા, ત્યારે જૈન સાધુની હાજરીમાં પ્રણ નિયમો લીધા હતા, જ્યારે વીરચંદ ગાંધી જૈન સાધુની પ્રેરણાને પરિણામે વિદેશ ગયા હતા. તેઓ ગાંધીજીના સંપર્કમાં પણ સારી રીતે આવ્યા હોય તેમ લાગે છે, કારણ કે વીરચંદભાઈના પુત્ર ઉપર લખેલા એક પત્રમાં ગાંધીજી આશીર્વાદ સાથે પૂછે છે કે, ‘પિતાજીના આદર્શોમાંથી કંઈ જાળવી રાખ્યા છે ખરા?’ ઈ.સ. ૧૮૯૮માં શ્રી શત્રુંજય તીર્થ અંગેની અપીલ માટે ઇંગ્લેન્ડ ગયા. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયાને આ અપીલ કરવામાં આવી હતી. આમાં વીરચંદ ગાંધીની જીત થઈ. ૧૯૦૧ના જુલાઈમાં સ્વાસ્થ્ય કથળતા ઇંગ્લેન્ડ ગયેલા વીરચંદ ગાંધી ભારત પાછા આવ્યા અને થોડા અઠવાડિયા બાદ ૧૯૦૧ની સાતમી ઓગસ્ટે મુંબઈમાં દેહવિલય થયો. માત્ર સાડત્રીસ વર્ષની આયુમાં કેવી અપૂર્વ સિદ્ધિ મેળવી છે વીરચંદ ગાંધીએ! આ સિદ્ધિને અંજલિ આપવા મારી પાસે કોઈ શબ્દો નથી. માત્ર રાષ્ટ્રશાયર ઇકબાલનો એક શેર છે -

**હજારો સાલ નરગીસ અપની બેનૂરી પે રોતી હે,
બડી મુશ્કિલ સે હોતા હે ચમનમેં દીદાવર પેદા.**

[સુંદર આંખોને માટે નરગીસના ફૂલની ઉપમા આપવામાં આવે છે. આ નરગીસનું પુષ્પ હજારો વર્ષની પોતાની જયોતિહીનતા-બેનૂરી માટે રડવું રહે છે. ઘણાં વર્ષો પછી બાગમાં એને જોનારો (દીદાવર) પેદા થાય છે અને તે ખીલી ઊઠે છે.]

વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી, એ આ ચમનમાં પેદા થયેલા આવા એક દીદાવર હતા!

પ્રજ્ઞાચક્ષુ પં. સુખલાલજીની પુરુષાર્થપ્રેરક આત્મકથા

ડૉ. પ્રીતિબહેન શાહ

પંડિત સુખલાલજી માત્ર જૈન સમાજના કે ગુજરાતના જ નહીં, પરંતુ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની પરંપરાના જ્યોતિર્દર હતા. તેઓ આચાર્ય હેમચંદ્ર, યોગી આનંદધન કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની માફક સાંપ્રદાયિકતાથી પર બનીને ધર્મના મર્મને શાસ્ત્ર અને બુદ્ધિવિવેકની સહાયથી શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પામ્યા હતા. માત્ર જૈનદર્શન અને વેદાંતદર્શનથી જ નહીં, બલ્કે દુનિયાના અન્ય ધર્મોના ચિંતન-મનનથી એમની ચેતના સભર હતી. એક અંધ વ્યક્તિ પોતાના નિશ્ચયથી, એકાગ્ર તપથી, વિદ્યાસાધનાની કઈ ચરમસીમાએ પહોંચી શકે તેનું જીવંત દૃષ્ટાંત પં. સુખલાલજીના જીવનમાં જોવા મળે છે. પં. સુખલાલજીની 'મારું જીવનવૃત્ત' આત્મકથા પ્રતિકૂળતાઓ સામે પુરુષાર્થ મેળવેલા વિજયની, રૂઢિચુસ્તતા સામે સત્યદર્શિતાની, પરંપરાબદ્ધતા સામે વ્યક્તિત્વવિકાસની અપ્રતિમ ગૌરવગાથા છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અને સંસ્કારજીવનની એ વિરલ આત્મકથાની વિશેષતા જોઈએ.

માત્ર જીવનકથા કે સ્મૃતિકથા આપવાથી આત્મકથા રચાતી નથી. આત્મકથા એ તો જીવનશોધનની પ્રક્રિયા બતાવતી આત્મખોજની કથા છે. આ અર્થમાં પ્રજ્ઞાચક્ષુ પંડિત સુખલાલજીની આત્મકથા 'મારું જીવનવૃત્ત'માં જીવનની પ્રત્યેક ઘટનાનું નિરૂપણ મળે છે. તે વિશેનું તટસ્થ નિરીક્ષણ મળે છે અને એને પરિણામે એ ઘટનાએ એમના વિચારશીલ અને સંવેદનશીલ માનસ પર કયો ભાવ જગાડ્યો, તેનું આલેખન મળે છે. પરંતુ આ આત્મકથાની એક તરીકે આવે

છે એવી લાક્ષણિકતા તો એ છે કે જીવનની આ ઘટનાઓમાંથી પં. સુખલાલજી એનો મર્મ તારવે છે અને એને આધારે પોતાનું જીવનઘડતર કરે છે. આત્મકથા જીવનની પ્રયોગભૂમિમાંથી મેળવેલા નવનીત અને સાંપડેલા જીવનમર્મને આલેખે છે અને તે ઘટનાઓની પ્રયોગભૂમિ, પંડિતજીની પારગામી બુદ્ધિ અને તત્ત્વગામી દૃષ્ટિનું પરિચાયક બને છે.

પોતાની 'ખરી જીવતી માતા' જેવા મમતાળુ ભઈજીના વ્યક્તિત્વને આલેખીને તેઓ કહે છે : 'અનુભવે જે સિદ્ધાંત મેં તારવ્યો છે તે નવી પેઢીને કહી દેવો. તે સિદ્ધાંત એ કે જો કોઈ ખરા અને જીવનમાં સાક્ષાત્કાર કરવા યોગ્ય દેવદેવીઓ હોય તો તે જન્મ આપનાર, ઉછેરનાર અને સંસ્કાર નાખનાર માતા-પિતા તેમ જ એવા બીજા જે હોય તે જ છે. દેવદેવીઓની કલ્પિત સૃષ્ટિ અને ઉપાસના ઉપર એટલો બધો ભાર અપાયો છે કે માણસખત જીવિત દેવતાઓને ગુમાવ્યા પછી જ તેમને યાદ કરે છે અને પૂજે છે.'

આવી જ રીતે પાંચીસેક વર્ષ બાદ પોતાના શિક્ષકનો મેળાપ થયો ત્યારે પંડિતજીએ એમની ઓળખાણ પૂછી, એમના હાથ નીચે ભણ્યાને પાંચીસ વર્ષ થઈ ગયા હોવાથી અને પંડિતજી અંધ હોવાથી એમણે મોટપથી જવાબ આપ્યો. પરંતુ જ્યારે એમણે જાણ્યું કે પંડિતજી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક છે અને ખાસ શાસ્ત્રીય કામે જામનગર જાય છે ત્યારે શિક્ષકનું વલણ સાવ બદલાઈ ગયું. પંડિતજી આ ઘટના પરથી તારણ કાઢે છે, 'જેઓ અતડા અને મોટપમાની

હોય છે. તેઓ પણ પોતાના કરતાં બીજાની ચડિયાતી અને માનમરતબાવાળી સ્થિતિ જુએ છે ત્યારે સ્વભાવ બદલી નાખે છે.’

લીંબલી અને કોલડીયાદના કુટુંબકલહ પરથી લેખકને હિંદુ અને મુસલમાન રાજ્યોના વિનિપાતનો ઇતિહાસ સમજવામાં કે કુરુપંચાલના યુદ્ધની કથા સમજવામાં મદદ મળે છે. આ બધા પ્રસંગોમાં પંડિતજીની જીવનજાગૃતિનો સતત અનુભવ થાય છે. જીવનની કેટલીક સામાન્ય ઘટનાઓમાંથી મળતું તારણ વ્યાપક જાગૃતિક સંદર્ભને સમજવામાં તેમને ઉપયોગી બને છે. એક પ્રગતિશીલ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને પહેલ પાડવા માટે એમ જુદાં જુદાં પાસાં પાડવામાં આવે તે રીતે પંડિતજીના આગવા વ્યક્તિત્વનું નિર્માણ કરી રીતે થયું, તેનો હૂબહૂ નકશો અહીં મળે છે.

ખુદવફાઈ એ આત્મકથાલેખક માટે અનિવાર્ય શરત છે. પંડિતજીએ પોતાની સહજ વૃત્તિઓ અને ટેવોનું નિખાલસ આલેખન કરે છે. એમના જીવનમાં પહેલથી જ જાતમહેનત, કહ્યાગરાપણું, રમતગમત, સાહસપ્રિયતા, જિજ્ઞાસા અને બૌદ્ધિક ભૂખ જેવી સહજ વૃત્તિઓ હતી. પોતાની આ વૃત્તિઓ વિશે તેઓ વિગતે વાત કરે છે. તરવાનું અને ઘોડેસવારી એમના મુખ્ય શોખ હતા. એક વાર કાશીમાં માંડ માંડ ડૂબી જતા બચ્યા. આમ પોતાની વૃત્તિનાં બંને પાસાં તેઓ જોઈ શકે છે. આ જ રીતે ધાર્મિક સંસ્કારોની અને એને અનુષંગે ધર્મવિચારણાની ઝાંખી આપે છે. સામાજિક નબળાઈઓને તરત પારખી શકે છે. એક વાર એને જાણ્યા પછી કોઈ પણ ભોગે એ કુરૂટિનો સામનો કરવા તત્પર રહે છે. લગ્ન, મરણ કે બીજા એવા વરા અંગે એમણે જે નિર્ણય બાંધ્યા એનું જીવનભર પાલન કર્યું.

પિતાજીના મૃત્યુ પ્રસંગે એમણે કારજનો

હિંમતભેર વિરોધ કર્યો. મોટાભાઈ લોકનિંદાથી ડરતા હતા અને બંને નાના ભાઈઓ કારજ કરવાનું વલણ રાખતા હતા તેમ છતાં એમણે પોતાની વાત સ્પષ્ટપણે કહી. શીતળાસાતમ વખતે છાનામાના દૂધ ઉંકાળીને સાકર સાથે પીધું હતું અને આવી રીતે શીતળાદેવીની આમંચ્યા લોખાથી અંધાપો આવ્યો એમ બધા કહેતા હતા. પછી તેમણે સ્વયં આવી માન્યતાને સત્યના પ્રકાશથી નાણીને, નક્કી કર્યું છે કે શીતળા માતાની કોઈ નારાજગીથી પોતાને અંધાપો આવ્યો નથી.

બાળપણમાં સુખલાલજી ખોરડા ઉપર નળિયાં ચડાવવાનાં હોય તો ત્યાં દોડી જાય, માટીની ભીંત કે વંડી ચલાતી હોય તો પિતાજીને કે ઓડને ગારાના પિંડ આપે, ખેડૂતોને ત્યાંથી આવતી ગાંસડીઓને વખારમાં ઠલવાવવી હોય કે ખૂંદી ખૂંદીને બધું થપ્પીબંધ કરવું ખૂબ ગમે. ગેડીદડો, હુતુતુતુ કે દોડફૂદ જેવી રમતો ગમે. તરવામાં કે ઘોડેસવારીમાં પણ એટલા જ આંગળ. જેનું બાળપણ આવી પ્રવૃત્તિ, સાહસ અને જાતમહેનતથી પસાર થયું હોય એ માત્ર સોળ વર્ષની વયે આંખો ગુમાવી ત્યારે કેવો અનુભવ કરે! કેવું આંતરમંથન થાય! કેટલી બધી હતાશા અનુભવે! આનું માર્મિક આલેખન આ આત્મકથામાં કરવામાં આવ્યું છે. ‘અંધાપાનો કલિયુગ’ કઈ રીતે બેઠો અને ‘અચક્ષુયુગનો આરંભ’ કઈ રીતે થયો એની માર્મિક આપવીતી તેઓ આલેખે છે.

‘અંધાપાનો કલિયુગ’ બેઠા પછીના જીવનને તેઓ ‘નવો જન્મ’ કહે છે. કદાચ શીતળાએ અંધાપો ન આણ્યો હોત તો લગ્ન અને દુકાનની સંભાળ એમના જીવનનું પૂર્ણવિરામ બની ગયાં હોત. પરંતુ આ અંધાપાના કલિયુગમાં એમની

જન્મજાત વિદ્યાપ્રીતિએ માથું ઊંચકી ભૌતિક પ્રકાશના સ્થાને વિદ્યાપ્રકાશથી શેષજીવનને ભરી દેવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરાવ્યો. પોતાના અંધાપાથી જીવનમાં આવેલા પરિવર્તનને આલેખતાં તેઓ કહે છે :

‘હવે બીજો જન્મ શરૂ થયો હતો. તે દર્શનકાળના પ્રથમ જન્મ કરતાં તદ્દન જુદી જ જાતનો હતો છતાં પરાધીનતાની બાબતમાં એનું પ્રથમ જન્મ સાથે કેટલેક અંશે સામ્ય હતું. પ્રથમ જન્મ વખતે કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો આવશ્યક વિકાસ ન હોવાને લીધે શૈશવાસ્થાની સેવા સિવાયની સમગ્ર ક્રિયાઓ માતૃપરતંત્ર હોય છે. જ્યારે મારા આ બીજા જન્મ વખતે તો કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો પુષ્ટ વિકાસ થયેલો હોવા છતાં પરંતંત્રતા આવી હતી. પગમાં ચાલવા અને દોડવાની શક્તિ હતી. હાથમાં લેવા-મૂકવા-ઉઠાવવાની શક્તિ હતી પણ એને એ ક્રિયાઓ યોગ્ય રીતે કરવામાં એના સદાના સાથી પ્રકાશ વિના કોણ મદદ આપે? દાંત અને જીભમાં પોતાનું કામ કરવાની પૂર્ણ શક્તિ હતી. પણ એને પોતાના જીવનસામે સાથી ખાદ્ય અને પેય સાથે સીધો સમાગમ કરાવનાર પ્રકાશ રહ્યો ન હતો. એટલે જે કાંઈ સ્વતંત્રતા બચી હતી તે વાણી, નાસિકા અને કર્ણેન્દ્રિય પૂરતી જ હતી. કેમ કે એમણે સૃષ્ટિની આદિથી જ પ્રકાશની મદદ વિના પોતપોતાનાં કામ કરવાનું ડહાપણ કેળવેલું એટલે પ્રકાશનો વિયોગ એમની કાર્યશક્તિમાં ખલેલ પહોંચાડી શકે તેમ નહોતું.

હવેના નવા જન્મમાં કેવળ તમો-અદ્વૈતનું નવું જ વેદાંત પ્રગટ્યું હતું. એમાં પ્રકાશગમ્ય બધા જ ભેદો વિલય પામ્યા હતા. આ નવા વેદાન્તની વિશેષતા એ હતી કે તેમાં આનંદાનુભવના બદલે દુઃખાનુભવ જ થતો.’

અંધાપો આવતાં લગ્નવિચ્છેદ થયો, પણ તેની પંડિતજીના ચિત્ત પર કશી અસર ન થઈ. અસાધારણ પુરુષાર્થથી વિદ્યાસાધનાનું એક નવું પર્વ આરંભાયું. ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોની શાસ્ત્રીય વાચનાઓ તૈયાર કરી, ભાષ્યો રચ્યાં. મહાત્મા ગાંધીજી અને મુનિશ્રી જિનવિજયજી સાથે મેળાપ થતાં નવી દૃષ્ટિ લાધી. ચર્મચક્ષુ ગુમાવનાર પંડિતજી પ્રજ્ઞાચક્ષુ બન્યા. અભ્યાસ માટેની પંડિતજીની તાલાવેલીના ઘણા પ્રસંગો આ આત્મચરિત્રમાં આલેખાયા છે. કાશી પાઠશાળામાં જઈને એમણે કરેલો અભ્યાસ, વજલાલજી સાથેનો મેળાપ, વામાચરણજી પાસે અધ્યયન, મિથિલામાં અભ્યાસ માટે વેઠેલાં કષ્ટ વગેરે પ્રસંગો એમણે વિદ્યાયાત્રામાં અનુભવેલી મુશ્કેલીઓનો હૂબહૂ ચિતાર આપે છે.

વ્યક્તિ અને વાતાવરણનું શબ્દચિત્ર આલેખતી વખતે પંડિતનું ધાર્યું નિશાન પાડનારી રસસંતર્પક શૈલી પ્રગટ થાય છે. ગિરનારી હનુમાનદાસ, સ્નેહાળ ભઈજી, મહાત્મા ગાંધીજી જેવી વ્યક્તિઓનાં સુંદર વ્યક્તિચિત્રો મળે છે. એમની સાથેના મેળાપના પ્રસંગોનું આલેખન આ વ્યક્તિચિત્રોમાં પ્રાણ પૂરે છે. પંડિતજીની શૈલી એ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વના એકેએક રંગને ઉપસાવી આપે છે. ગિરનારી બાવાનું આ વ્યક્તિચિત્ર કેવું હૂબહૂ છે!

‘તેમણે લાંબી કફની પહેરેલી, ઊંચો ટોપ માથે નાંખેલો, હાથમાં નાની માળા, શરીર ભરાવદાર અને પડછંદ, ચહેરો કાંઈક લાંબો તેમ જ શામળો છતાં તેજસ્વી અને મૌન છતાં કાંઈક ઓષ્ઠસાંધી ચાલે. હનુમાનદાસજીની ગામના ઘણાં ઘરોમાં ગાજતેવાજતે પદરામણી થયેલી. તેઓ ચાલીને જતા. આ દૃશ્યની મન ઉપર છાપ તે વખતે પડેલી તે કરતાં ઊંડી છાપ તો એ બાબત

ભણી પડેલી કે હનુમાનદાસજી ટેટવાડામાં પણ સમાન ભાવે જાય છે અને ત્યાંથી પાછા ફરી નથી નહાતા કે નથી છાંટ લેતા. તે વખતે આ તત્ત્વ સમજવું માટે માટે તો શું પણ ભલભલા માટેય અઘરું હતું. પરંતુ એના ઉપર પાછળથી જ્યારે જ્યારે વિચાર આવ્યો છે ત્યારે એમ જ લાગ્યું છે કે નાતજાતના અને ઊંચનીચના ભેદ વિના સમગ્ર માનવતામાં માનનાર સંતોમાંના એ એક હોવા જોઈએ. નહિ તો એ જમાનામાં અને એ ૩૮ સમાજમાં એવી નિર્ભય હિંમત બીજો કોણ કરે?’

ગિરનારી હનુમાનદાસજીનું દર્શન એ લેખકનું પ્રભાવશાળી અવધૂતનું પહેલું અને છેલ્લું દર્શન હતું. આ પછી ભવિષ્યમાં ઘણા સાધુઓનો મેળાપ થયો, પરંતુ એમના સાક્ષાત્ ચક્ષુદર્શન થયા નહીં. એમની વર્ણનકલાની પેઠે શબ્દ પરંદગી પણ નોંધપાત્ર છે. આમાં એમનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કે પાંડિત્ય કૃત્રિમ રીતે કે આચાર્યપૂર્વક નહીં, બલકે ખૂબ જ સાહજિકતાથી પ્રગટ થાય છે. એમના આવા પાંડિત્યપૂર્ણ લાલિત્યનાં દૃષ્ટાંતો જોઈએ.

‘વાણિયાશાહી વાટાઘાટ વખતે શ્રી જિનવિજયજીની ક્ષત્રિય પ્રકૃતિ બહાર આવી... એમની રુઆબી ધમકી સાંભળતાં જ બધા વાણિયા ઠંડાગાર.’

‘લીંબલી અને ખોલડીયાદનાં કુટુંબોના કૌરવ-પાંડવીય કલહે તેમની પ્રતિષ્ઠા અને જાહોજલાલી ઘણા અંશે ઇચ્છનભિન્ન કરી.’

‘શકુંતલા જેવી નિર્દોષ ભોજાઈ ઉપર મારું દુર્વાસન અકારણ કોપ કરી બેસે.’

આવી જ રીતે ‘શેખવાપીર’ના સાચને પારખવાના પ્રસંગમાં પણ કાકતાલીય ન્યાય જુએ છે. તમાકુના વ્યસનનો અને એ પછી છીંકણીની મોહિનીનો પ્રસંગ પંડિતજીની સૂક્ષ્મ

નર્મ-મર્મવૃત્તિનો પરિચય કરાવે છે.

‘મારું જીવનવૃત્ત’ એ એમના જન્મથી ૧૯૨૧ સુધીની આપવીતીનું આલેખન છે. હકીકત તો એ છે કે ‘મારું જીવનવૃત્ત’ છેક ૧૯૪૬માં લખાયું. પરંતુ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદની આત્મકથા વાંચ્યા પછી પંડિતજીને પોતાની આત્મકથા જુદી રીતે લખવાનો વિચાર હતો. એ શક્ય બન્યું નહિ. અંતે ૧૯૭૮ના જાન્યુઆરીમાં પંડિતજીએ શ્રી દલસુખભાઈ માલણિયાને આ આત્મકથા પ્રકાશિત કરવાની મંજૂરી આપી અને પરિણામે ગુજરાતી આત્મકથા-સાહિત્ય એક ચિંતકની આત્મકથાથી ન્યાય થયું. પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિમાં આપવામાં આવેલી પૂર્તિ એમના જીવનની વિગતો પૂરી પાડે છે. પરંતુ ૧૯૪૬ પછીના પંડિતજીના જીવનકાળની આત્મકથા મળી હોત તો એમની પાસેથી ભારતીય દર્શનો વિશેની ઘણી ચિંતનસામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ હોત.

‘મારું જીવનવૃત્ત’ અનેક દૃષ્ટિએ હૃદયસંતર્પક બની રહે છે. જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં પ્રગટતી પં. સુખલાલજીની સત્યશોધક વૃત્તિનો ડગલે ને પગલે આલેખ મળે છે. વિષમ પ્રતિફૂળતાના સામા પૂરે તરીને પુરુષાર્થથી જીવતાજાગતા જ્ઞાનકોશ અને જંગમ વિદ્યાપીઠ બનેલા પંડિતજીની માનવ-પ્રયત્નગાથા છે. એમની શૈલીમાંથી એમનું વ્યક્તિત્વ પ્રગટ થાય છે. ‘સત્યના પ્રયોગો’માં ગાંધીજીએ સત્યની પ્રયોગશાળામાં પોતાના હૃદયની ગડમથલ કઈ રીતે કસોટીએ ચડાવી તેની વાત કરી છે તો ‘મારું જીવનવૃત્ત’માં અપ્રમાદ ધરાવતી ચેતનામાં ચાલતી સત્યખોજની સાહસયાત્રા રજૂ થઈ છે અને એ દૃષ્ટિએ આ કૃતિ આપણા સાહિત્ય અને સંસ્કારજગતની એક વિરલ ઘટના ગણાય.

■

વર્તમાન સંદર્ભમાં ભગવાન મહાવીરનો સંદેશ

ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

પૂર્વભૂમિકા

એ વિચાર કરીએ કે ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ પ્રબોધેલા કયા તત્ત્વોએ ભૂલી-ભટકી, મૂંગાચેલી, અકળાચેલી, હિજરાચેલી અને યાતનાગ્રસ્ત માનવજાતને માટે દિશાસૂચક બની રહે તેમ છે? આને માટે સર્વપ્રથમ વિચાર કરીએ જૈન ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંત જેવા અપરિગ્રહનો. ‘સૂત્રપ્રકૃતાંગ’ નામના જૈન આગમના પ્રથમ અધ્યયનમાં અપરિગ્રહની વાત કરવામાં આવી છે. પરિગ્રહને કારણે જ પાપ થાય છે, હિંસા થાય છે, ભય અને અસત્યનો આશરો લેવાય છે. પરિગ્રહની લાલસાએ માનવીને દાનવી બનાવ્યો છે. એનામાં નિરંતર ભોગવૈભવની લાલસાનું તાંડવ રચ્યું છે. આ પરિગ્રહ એ હિંસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન અને આસક્તિ એ પાંચેય પાપોની જડ છે. વર્તમાન સમયના ચિંતકો ભારપૂર્વક એટલું જ કહે છે કે ‘The less I have, the more I am.’ કોઈ વસ્તુની પ્રાપ્તિ કે સંગ્રહ એ જ પરિગ્રહ નથી. કોઈ પણ વસ્તુ માટેની મૂર્છા અને આસક્તિ એ પણ પરિગ્રહ છે. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે ઘનની આસક્તિએ માનવીને કેવો બોદો અને મૂલ્યહીન બનાવી દીધો છે. સત્તાની આસક્તિ આંધળી - સંહારક દોડમાં પરિણમી છે. વર્તમાન જગતની અસીમ યાતનાઓનું મુખ્ય કારણ માનવીની વકરેલી, બહેકેલી અને વણસેલી પરિગ્રહવૃત્તિ છે; પરંતુ હકીકતમાં પરિગ્રહ જ એના દુઃખનું અને બંધનનું કારણ બને છે, એ માનવીને બાહ્ય વસ્તુઓનો ગુલામ બનાવે છે. પ્રસિદ્ધિ ચિંતક

એમરને કહ્યું કે ‘વસ્તુઓ માનવમનની પીઠ પર સવાર થઈને બેસી ગઈ છે.’ આવે વખતે જૈનદર્શન કહે છે કે જેટલો પરિગ્રહ ઓછો, એટલું ઓછું પાપ થાય.

ભગવાન મહાવીરે કહ્યું, ‘જેમ ભમરો પુષ્પમાંથી રસ ચૂસશે, પરંતુ પુષ્પનો નાશ કરતો નથી એ જ રીતે શ્રેયાર્થી મનુષ્ય પોતાની વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિમાં બીજાને ઓછામાં ઓછો કલેશ કે પીડા આપશે.’ આજના દુઃખી માનવી કે સંતપ્ત જગતને અપરિગ્રહનો દૃષ્ટિકોણ નવો અભિગમ આપે છે. આ જ અપરિગ્રહના વિચારનો ગાંધીએ નવા સંદર્ભમાં ઉપયોગ કર્યો.

અહિંસા

જૈન ધર્મનાં પાંચ વ્રતોમાં સહુથી પહેલું છે અહિંસા. આજે જગત હિંસાના શિખરે બેઠું છે, ત્યારે ભગવાન મહાવીરના ૨૬૦૦મા જન્મકલ્યાણકના વર્ષે એમના અહિંસાના સિદ્ધાંતની, અગાઉ કદી નહોતી, તેથી વધુ આવશ્યકતા છે. વ્યક્તિના અંગત જીવનથી માંડી વિશ્વના વ્યાપક ફલક પર એક યા બીજા રૂપે હિંસા વધતી જાય છે. કારના ભૂખમરાથી ઘેરાયેલી માનવજાતના કરમાંથી દર છ રૂપિયે એક રૂપિયો ખર્ચાય છે લશ્કર પાછળ અને તેના બદલામાં મળે છે ભય, આતંક અને અસલામતી. પ્રજાના કરવેરામાંથી જંગી શાસ્ત્રસામગ્રી ઊભી કરનારી સત્તાઓને હવે એ શાસ્ત્રસામગ્રીના નાશ માટે કરારો કરવા પડે છે. આજે રાષ્ટ્રો વાતો કરે છે શાંતિની ઝંખનાની અને તૈયારી કરે છે યુદ્ધની. અહિંસા એ કોઈ બાહ્યાચાર નથી,

બલકે સમગ્ર માનવને ઘાટ આપતી જીવનશૈલી છે. જૈન ધર્મના સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ ‘આચારાંગ સૂત્ર’માં કહેવાયું છે કે ‘કોઈ પણ પ્રાણી, જીવ કે સત્ત્વની હિંસા ન કરવી એ શુદ્ધ, નિત્ય અને શાશ્વત ધર્મ છે.’ આચારાંગ સૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયમાં હિંસાના કારણો અને સાધનોનો વિવેક બતાવ્યો છે. ભગવાન મહાવીરની અહિંસા-વિચારણાનો અર્ક એમની આ વાણીમાં મળે છે :

‘જેને તું હણવા માગે છે તે તું જ છે, જેના પર તું શાસન કરવા માગે છે તે તું જ છે, જેને તું પરિતાપ ઉપજાવવા માગે છે તે તું જ છે, જેને તું મારી નાખવા માગે છે તે પણ તું જ છે. આમ જાણી, સમજુ માણસ કોઈને હણતો નથી. કોઈના પર શાસન ચલાવતો નથી કે કોઈને પરિતાપ આપતો નથી.’

અહિંસા એ જૈન ધર્મનો પાયો છે. જૈન ધર્મ એને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તેમ જ એને અંગે સૂક્ષ્મ વિચારણા કરી છે. બધા જીવોની સમાનતા સિદ્ધાંતમાંથી અહિંસાનો આવિષ્કાર થયો છે. સર્વ જીવ જીવવા ઇચ્છે છે. કોઈને મરવું ગમતું નથી. સહુ સુખ ઇચ્છે છે; કોઈ દુઃખ ઇચ્છતું નથી. હિંસા કરવાના વિચારથી જ કર્મબંધ થાય છે, આથી જૈન ધર્મમાં હિંસા અને અહિંસા એ કર્તાના ભાવ પર આધારિત છે. જ્યાં પ્રમાદ છે ત્યાં નિત્ય હિંસા હોય છે. અસત્ય વાણી અને વર્તન એ હિંસા છે. બીજાને આઘાત આપવો કે ભ્રષ્ટાચાર કરવો એ પણ હિંસા છે.

પહેલાં વિચારમાં હિંસા આવે છે અને પછી વાણી અને વર્તનમાં હિંસા આવે છે. મહાવીરની અહિંસા એ માત્ર મનુષ્ય પૂરતી જ મર્યાદિત નથી, પરંતુ પ્રાણીમાત્રને આવરી લે છે.

મહાવીરની અહિંસાની કૂચી અટી હજાર વર્ષ પછી મહાત્મા ગાંધીને મળી અને એમણે એની તાકાત બતાવી આપી. ૧૯૪૬ના ઓગસ્ટ

મહિનામાં શસ્ત્રધારી ઉશ્કેરાયેલાં ટોળાં સામે નિ:શસ્ત્ર ગાંધી ઊભા રહ્યા અને ટોળાંને આ અનુકંપાની અડગ શિલા સામે નમવું પડ્યું. આ સમયે લોર્ડ માઉન્ટબેટને કહ્યું : ‘જે કામ આપણે આખી બ્રિગેડિયર મોકલીને ન કરી શક્યા હોત તે કામ આ માણસે એકલાએ કર્યું છે, અને હિન્દુસ્તાનની પૂર્વ પાંખને ભડકે બળતી બચાવી છે.’

અહિંસાના આ સૂત્રને વ્યક્તિગત જીવનમાં આવતી સદીના માનવીએ ઉતારવાનું રહેશે. જૈનદર્શન એ અખંડિતતાનો, સમગ્રતા(totality)નો આગ્રહ સેવે છે; ખંડિત નહીં પણ અખંડિત આચરણ અને ભાવનાનો ધર્મ છે અને તેથી ઘરનો માનવી અને દુકાનનો માનવી બંને એક હોવા જોઈએ. આજે દેરાસરનો માનવી દુનિયાદારીમાં જતાં પલટાઈ જાય છે. એ બે વચ્ચે આજે ભેદ પડી ગયો છે ત્યારે અહિંસાની ભાવના વ્યક્તિના સમગ્ર જીવનમાં પ્રગટવી જોઈએ તે આવશ્યક છે. એ કીડી-મંકોડાને બચાવે, પણ માણસનું શોષણ કરે તે ન ચાલે. એ કુટુંબમાં વહાલસોયું વર્તન કરતો હોય અને વ્યવહારમાં કઠોર હોય તે ન ચાલે. અહિંસાની ભાવના માત્ર રસોડામાં, ભક્ષ્ય-અભક્ષ્યના વિચાર આગળ જ અટકી જવી જોઈએ નહીં, બલકે એ પ્રેમ અને અનુકંપાની સક્રિયતા સાથે જીવનમાં પાંગરવી જોઈએ.

પરિગ્રહનો સીધો સંબંધ છે હિંસા સાથે, અને તેથી શોષણ અને ભ્રષ્ટાચાર એ પણ હિંસાનું જ એક રૂપ છે. ગરીબ નબળા, દલિત, લાચાર કે શોષિતનો ખોટો લાભ લેવો તે માત્ર સામાજિક અન્યાય જ નથી, બલકે એ હિંસા અને ઘાતકીપણું પણ છે. આ જ અહિંસા અન્ય મત, ધર્મ કે દર્શન સાથેના સહઅસ્તિત્વનું સૂચન કરે છે. આથી જ મુનિ સંતબાલજીએ કહ્યું,

‘માનવસમાજને અહિંસક સંસ્કૃતિની અને સહઅસ્તિત્વની ભેટ આપનાર જૈન ધર્મ છે.’ આ ભાવનાનું અંબળ આંખમાં આંજીને જ આપણે ધર્મઝૂન, ધર્મઘટાને આંખીને ‘Religious fellowship’ સુધી પહોંચી શકીએ. આજે જગતમાં આતંકવાદ અનેકવિધ સ્વરૂપે ફેલાયેલો છે ત્યારે આ અહિંસા દ્વારા માનવજાતને ઉગારી શકાય. આ અહિંસામાંથી સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ ફોરે છે. એનો મૂળ પાયો ભગવાન મહાવીરે અપરિગ્રહમાં દર્શાવ્યો છે તે ભૂલવું ન બોધએ.’

અહિંસાના આચારની દૃષ્ટિમાંથી જૈન ધર્મની આહાર સંબંધી ઊંડી વિચારણા પ્રગટે છે. આહારનો સંબંધ મન સાથે છે. જેવું અન્ન તેવું મન; એથી જ આહાર અંગેની જાગૃતિ રાખવાનું કહ્યું છે. એણે ઉપવાસ અને મિતાહારનો મહિમા કહ્યો છે. આજે ઉપવાસનું મહત્ત્વ સ્વાસ્થ્ય અને આરોગ્યના ક્ષેત્રમાં એટલું જ સ્વીકારાયું છે. નિસર્ગોપચાર એના પહેલા પગથિયા તરીકે ઉપવાસનું મહત્ત્વ દર્શાવે છે. આયુર્વેદના ગ્રંથોમાં પણ એની એટલી જ મહત્તા દર્શાવવામાં આવી છે. જૈન સમાજમાં લાંબા સમયના ઉપવાસ પ્રચલિત છે. પશ્ચિમના દેશોમાં પણ ૯૦-૯૦ દિવસના ઉપવાસ કરાવીને દર્દીઓને રોગમુક્ત કરાવાના દાખલા નોંધાયા છે. ડૉ. કેરિંગ્ટન કહે છે, ‘ઉપવાસથી હૃદયને ખૂબ જ શક્તિ મળે છે. હૃદયને મજબૂત અને સશક્ત બનાવવા માટે ઉપવાસ સૌથી સારો માર્ગ છે. કારણ કે એનાથી એક બાબુ હૃદયને વધુ આરામ મળે છે અને ઝેરી દવા વગર લોહી વધુ શુદ્ધ થાય છે.’ આ તો થઈ ઉપવાસની શારીરિક અસર; પરંતુ એની સાથે જેમ વર્ષોથી શરીરમાં સંચિત કરેલી અશુદ્ધિઓ દૂર થાય છે, એ જ રીતે હૃદયમાં જાગતી દુર્વૃત્તિઓ પણ ઓછી થાય છે. આવી

જ રીતે જૈન ધર્મમાં શાકાહારનો મહિમા ખૂબ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આજે વિદેશમાં કેટલાય વિદેશી ચિત્રકારો, અદાકારો શાકાહાર અપનાવે છે અને એ જ શાકાહાર જૈન ધર્મની આહાર-વિચારણાનો પાયો છે.

ભગવાન મહાવીરે દર્શાવેલી ધ્યાનની પ્રણાલી આવતી કાલના માનવીના તન અને મનના રોગોને દૂર કરી શકે તેવી છે. ‘પ્રેક્ષાધ્યાન’ના પ્રયોગો આનું જીવંત ઉદાહરણ છે. મનની શક્તિ માટે પર્યાખ્યાણ, ધ્યાનની ઉચ્ચ ભૂમિકા માટે કાઉસંગ, આંતરદોષોની ઓળખ માટે પ્રતિક્રમણ, આંતરશુદ્ધિ માટે પર્યુષણ, વીરતાની ભાવના માટે ક્ષમા જેવી ભાવનાઓ અપનાવવાથી જ આપણે ધબકતો માનવી મેળવી શકીશું પ્રસિદ્ધ અમેરિકન ચિંતક હેનરી થોરોએ એક માણસનો હાથ પકડ્યો અને એની આંખમાંથી આંસુ સરવા લાગ્યાં! કારણ કે એ હાથ એને લાકડાના ટુકડા જેવો જડ અને નિશ્ચેતન લાગ્યો. માનવીને ઊર્ધ્વગામી અને ચેતનવંતો બનાવવા માટે જૈન ધર્મ દાન, શીલ, તપ અને ભાવની ચાર ભાવનાઓનો પણ ઉદ્દોષ કરે છે.

અમેરિકાના રંગભેદવિરોધી નેતા માર્ટિન લ્યુથર કિંગે એક સ્વપ્ન સેવ્યું. એમણે એક એવા જગતની કલ્પના કરી કે જ્યાં માનવીની પહેચાન ચામડીના રંગથી નહિ, પણ ચારિત્ર્યના મૂલ્યથી થતી હોય. ‘Not by the colour of the skin, but by the content of his character.’ જૈન ધર્મમાં પહેલેથી જ વર્ણભેદનો, જાતિભેદનો નિષેધ છે. જન્મ નહીં, પણ કર્મથી માણસની ઓળખ મેળવવામાં આવે છે. ઝૂંકારના જાપથી બ્રાહ્મણ, જંગલમાં રહેવાથી મુનિ કે શિરમુંડનથી શ્રમણ કહેવાય નહીં. જૈન ધર્મ કહ્યું કે બ્રહ્મચર્યથી બ્રાહ્મણ, જ્ઞાનથી મુનિ અને સમતાથી શ્રમણ થવાય. એના નમસ્કારમંત્રમાં

કોઈ વ્યક્તિને પ્રણામ નથી, પરંતુ તીર્થંકર, સિદ્ધ, આચાર્ય જેવા ગુણોના ધારકને પ્રણામ છે.

સત્ય

જૈનદર્શનમાં સત્યની અનોખી પ્રતિષ્ઠા છે. એના બીજા મહાવ્રતરૂપે સત્યનું સ્થાન છે. ‘બ્રહ્મ વ્યાકરણ’માં ‘સત્ય એ જ ભગવાન છે’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે, જ્યારે ‘આચારંગ સૂત્ર’માં કહ્યું છે : ‘સત્યની આજ્ઞા પર ઊભેલો બુદ્ધિશાળી મૃત્યુને તરી જાય છે.’ આ સત્યનો અનુભવ માનવીના અંતરમાં થતો હોય છે. મહાવીરનું જીવન જ સ્વયં સાધનાથી પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવ પર આધારિત છે. આથી જ તેઓ કહે છે કે હું પૂર્ણ જ્ઞાની છું અને તે તમે સ્વીકારો તેમ નહીં પણ દરેક જીવ સાચી સાધના કરે તો એ પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે એવો એમનો ઉપદેશ છે. આવી સત્યપાલનની જાગૃતિ જેના મનમાં હોય તેની શું વાત કરવી? સત્ય બોલનારને અગ્નિ સળગાવી શકતો નથી કે પાણી ડૂબાડી શકતું નથી. જૈનદર્શને સત્યની વ્યાપક વિચારણા કરી છે. ‘હું કહું છું તે જ સત્ય’ એવા આગ્રહ, દુરાગ્રહ કે પૂર્વગ્રહમાં વિચારની હિંસા સમાયેલી છે. જ્યારે બીજાના કથનમાં પણ સત્યનો અંશ હોઈ શકે તેવી ઉદાર દૃષ્ટિ તે અનેકાંત, કારણ કે સત્ય સાપેક્ષ છે. તમારી નજરનું સત્ય અને તેના પરની તમારી શ્રદ્ધા તેમ જ બીજાની નજરનું સત્ય અને તેના તરફની તેની વિચારણા. આમ અનેકાંતમાં સમતા છે, સહિષ્ણુતા છે, સમન્વય છે અને સહઅસ્તિત્વની ભાવના છે. સત્યશોધ માટેના અવિરત પ્રયાસની આ એક સાચી પદ્ધતિ છે. આવા અનેકાંત દ્વારા ભગવાન મહાવીરે મતવાદ, વિચારસરણી અને માન્યતાઓના માનવીના હૃદયમાં ચાલતા વિવાદચુદ્ધને ખાળવાનો પ્રયાસ કર્યો.

અચોર્ય

ભગવાન મહાવીરે અસ્તેય મહાવ્રત દ્વારા દર્શાવ્યું કે માણસે સર્વ પ્રકારની ચોરીનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. અણહકનું, વણઆધ્યું કોઈનું કશું લેવું જોઈએ નહીં, કોઈની પાસે લેવડાવવું જોઈએ પણ નહીં અને એવા કામમાં સહાય કે ટેકો પણ આપવાં જોઈએ નહીં. આજે ધનની આંધળી દોટને પરિણામે ચોતરફ પ્રપંચો અને કૌભાંડો વધી રહ્યા છે, ત્યારે આ વ્રત માનવીને સાચા માર્ગે દોરી જશે. એમણે તો એમ પણ કહ્યું કે દાંત ખોતરવાની સળી જેવી તુચ્છ વસ્તુ પણ એના માલિકને પૂછ્યા વિના સંચમવાળા મનુષ્યો લેતા નથી, બીજા દ્વારા લેવડાવતા નથી કે તેની સંમતિ આપતા નથી. આવે વખતે મોટી મોટી વસ્તુઓની તો વાત જ શી?

બ્રહ્મચર્ય વ્રત

ભગવાન મહાવીરે બ્રહ્મચર્ય સંબંધી કહ્યું કે સ્વર્ગમાં અને આ લોકમાં જે કાંઈ શારીરિક કે માનસિક દુઃખ છે તે બધાં કામભોગોની લાલચમાંથી પેદા થયેલાં છે, કારણ કે ભોગોપભોગ અંતે તો દુઃખદાયી છે. નદી વહેતી હોય પણ એને બે કાંઠા જોઈએ તે રીતે જીવનપ્રવાહને વહેવા માટે સંચમ જોઈએ. આ સંચમ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારવામાં આવે તો સ્વસ્થતા અને પ્રસન્નતા અર્પે છે. આથી જ ભગવાન મહાવીરે કહ્યું કે, ‘તું પોતે જ પોતાની જાતનો નિગ્રહ કર, આત્માનું દમન કર.’ વાસના, તૃષ્ણા અને કામભોગોમાં જીવનાર અંતે તો દીર્ઘકાળ સુધી દુઃખ પામે છે. એમણે કહ્યું કે દુરાચારમાં પ્રવૃત આત્મા જેટલું પોતાનું અનિષ્ટ કરે છે તેટલું તો ગળું કાપવાવાળો દુશ્મન પણ કરતો નથી. આથી સુખ, શાંતિ અને સમાધિનું મૂળ કારણ સાહચરિક અને પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્વીકારેલો સંચમ છે.’

માનવીયતાનું ગૌરવ : જન્મજાત નાત-જાત મત-

પંથનું નહીં

જૈન ધર્મ માનવગૌરવની વાત કરી છે. ભગવાન મહાવીરે કહ્યું, 'તું જ તારો ભાગ્યવિધાતા છે.' પોતાના સમયની અંધશ્રદ્ધાઓ અને માન્યતાઓ સામે એમણે જેહાદ ચલાવી. જડ પરંપરાનો ત્યાગ અને અંધવિશ્વાસનો અનાદર હોય તો જ નિર્ગથ થવાય. વર્ધમાન એટલે પ્રગતિશીલ. એ પ્રગતિશીલનું પૂર્વગ્રહથી મુક્ત એવું ખુલ્લી કિતાબ જેવું જીવન એ જ નિર્ગથનો સાચો અનુયાયી. અને આથી જ તેમણે જીવનને ધર્મભાવનાની પ્રયોગભૂમિ બનાવવાનું કહ્યું.

આધુનિક વિજ્ઞાન

કેટલાક ધર્મો વિજ્ઞાનના પડકાર સામે ટકી શક્યા નથી. મહાવીર એક મહાન વૈજ્ઞાનિક હતા. ડૉ. જગદીશચંદ્ર બોઝે પ્રયોગ કરીને સાબિત કર્યું કે વનસ્પતિમાં જીવન છે. પાણી પાનારો માળી આવતાં વૃક્ષ હસે છે, અને કઠિયારો આવતાં ધુજે પણ છે! ભગવાન મહાવીર અને એથીય પહેલાં ભગવાન શ્રદ્ધભદેવે આ વાત કહી હતી. કોઈ પણ પ્રકારના માર્ફકોસ્કોપ વિના કંદમૂળમાં રહેલા અસંખ્ય જીવો વિશેનું જ્ઞાન હતું. હકીકતમાં ધર્મ પોતે જ લોકોત્તર વિજ્ઞાન છે. કારણ કે તેની પાસે અનુભૂતિનું સત્ય છે.

ભગવાન મહાવીરે શાસ્ત્રોને આમજનતા માટે ખુલ્લાં મૂક્યાં. એ જમાનામાં આવી જ્ઞાનવાર્તા દેવગિરા સંસ્કૃત ભાષામાં થતી હતી. સામાન્ય લોકો એને સમજી શકતા નહીં અને એમાં જ એની મહત્તા લેખાતી. સમજાય એ તો સામાન્ય વિદ્યા કહેવાય, ન સમજાય એ જ મહાન વિદ્યા લેખાય - એવો ભ્રમ સર્વત્ર વ્યાપેલો હતો. ધર્મ, કર્મ અને તત્ત્વની ચર્ચા લોકભાષામાં કરવી એ હીનકર્મ લેખાતું. લોકભાષામાં બોલનારને કોઈ સાંભળતું નહીં અને શિષ્ટ લેખતું નહીં. એનું

કોઈ સન્માન કરતું નહીં. ફેટલાક લોકો કહેતા કે આવી ઉચ્ચ વાતો કંઈ જનપદની ભાષામાં સારી લાગે? ઊંચી વાતો માટે ભાષા પણ ઊંચી અને અઘરી, ભાર ખમે તેવી હોવી જોઈએ.

ભાષા-વિષયક ક્રાંતિ

ભગવાન મહાવીરે પહેલે પગલે ભાષાની ક્રાંતિ કરી. એમણે કહ્યું જ્ઞાન માત્ર જ્ઞાની માટે નથી, સામાન્ય માનવી માટે પણ છે. સામાન્ય લોકો સમજે એ રીતે એમની ભાષામાં બોલવું જોઈએ. આથી એમણે એ કાળની મગધદેશની લોકભાષા અર્ધમાગદીમાં ઉપદેશ આપ્યો. મહાવીરનો ઉપદેશ સહુને સમજાયો અને બધાને માટે આત્મકલ્યાણનાં દ્વાર ખુલ્લાં થયાં.

નારીપ્રતિષ્ઠા

નારીપ્રતિષ્ઠાનો પ્રબળ ઉદ્દ્યોષ આ ધર્મમાં સતત સંભળાય છે. ભગવાન મહાવીરે નારીને જ્ઞાન અને મુક્તિની અધિકારિણી જાહેર કરી. ચંદનબાળા સાધ્વીને સહુથી પહેલાં દીક્ષા આપીને નારીજાતિના પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે એને માધ્યમ બનાવી. શ્રેણિકરાજની પત્ની ચેલણાં ઠંડીમાં તપ કરતા મુનિને જોઈને 'એનું શું થશે?' એવા શબ્દો બોલ્યાં. શ્રેણિકને પત્નીના ચારિત્ર્ય વિશે શંકા ગઈ. ભગવાન મહાવીરે શ્રેણિકની શંકાનું સમાધાન કરીને કહ્યું કે, 'તમને ચેલણા જેવી પતિવ્રતા સ્ત્રી તરફ ખોટી શંકા છે. આથી ચેલણા સાથે જ નહીં, આખી નારીજાતિ પ્રત્યે અન્યાય કર્યો.' આવી નારીપ્રતિષ્ઠા જૈન ધર્મમાં પહેલેથી જ છે.

તેમણે જાતિ અને વર્ણના મહત્ત્વને બદલે ચારિત્ર્યની મહત્તા સ્થાપી. માણસે આ માટે સત્ય અને પ્રેમનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ. પ્રત્યેક માણસ પોતાના કાર્યથી, પોતાના ગુણથી અને પોતાના પરિશ્રમથી મહાન થઈ શકે છે.

આમ ભગવાન મહાવીરે ગુલામ

મનોદશામાંથી માનવીને મુક્તિ અપાવી. પ્રારબ્ધને બદલે પુરુષાર્થથી એને ગૌરવ અપાવ્યું. શુષ્ક પાંડિત્ય સામે સક્રિય પ્રયત્નનું પ્રતિપાદન કર્યું. વર્ષોથી ચાલી આવતી રૂઢ માન્યતા અને અંધવિશ્વાસને દૂર કરીને મહાવીરે વિચાર-સ્વાતંત્ર્યની પ્રતિષ્ઠા કરી. પોતાને સાચું લાગે તેનો સ્વીકાર કરવાની નીડરતા બતાવી.

ઉપસંહાર

આપણે સૌ એકવીસમી સદીમાં ભગવાન મહાવીરે પ્રબોધેલી અહિંસાની ભાવનાના આહલેકથી વિશ્વશાંતિ ભણી કદમ ભરીએ. અપરિગ્રહના આચાર-પાલન દ્વારા શોષિત અને વ્યથિત માનવીઓને સહાયરૂપ થઈ વિશ્વની ગરીબી દૂર કરવા પ્રયત્નશીલ થઈએ. જાતિ,

જ્ઞાતિ અને વર્ણના વાડા ભેદીને માનવનું ગૌરવ કરીએ. નારીની પ્રતિષ્ઠા સાથે માનવકરુણાની ભાવના જગાડીએ. ધર્મ, રાજ્ય કે રાષ્ટ્રથી વહેંચાયેલા જગતમાં ભગવાન મહાવીરની અનેકાંત દૃષ્ટિથી સહઅસ્તિત્વની, વિશ્વસરકારની અને વિશ્વમાનવની ભાવના સાકાર કરીએ.

આચારમાં અહિંસા, વિચારમાં અનેકાંત, વાણીમાં સ્વાદ્વાદ અને સમાજમાં અપરિગ્રહની ભગવાન મહાવીરની ભાવનાની સ્થાપના કરીએ અને ભૌતિકતામાં ડૂબી રહેલા જગતને ભગવાન મહાવીરે દર્શાવેલા સમન્વયમૂલક ચિંતન, સમતામૂલક વ્યવહાર, સહઅસ્તિત્વના સંસ્કાર અને અધ્યાત્મના પ્રકાશ તરફ દોરી જઈએ એ જ આજનું આપણું યુગકર્તવ્ય. ■

નવસંકલ્પ

આજે મારા નવા જીવનનો પ્રારંભ થાય છે. સંકલ્પના એક નવા સોપાનથી મારા નવા જીવનનો હું પ્રારંભ કરું છું.

આજે નક્કી કરું છું કે મારા પાડોશીની લોભવૃત્તિ વિષે હું બહાર વાત નહીં કરું ને મનમાં વિચાર નહીં કરું.

આજ સુધીમાં જે કાંઈ વીતી ગયું છે તેનો પરતાવો કરવામાં હું આજે મારો સમય નહીં બગાડું.

આજ વ્યક્તિઓ અને સંબંધોથી ડર્યા વગર હૃદયમાં પૂર્ણ નિર્ભયતા ધારણ કરીને હું મારાં કાર્યો ઉત્સાહથી પતાવતો જઈશ.

આજે મારી આજુબાજુ શું શું પ્રશંસા યોગ્ય છે તે હું ખાસ શોધી કાઢીશ અને તેની મનભર પ્રશંસા કરીશ.

આજ હું દેખીતી અભદ્રતામાંપણ સૌંદર્ય શોધવાનો પ્રયત્ન કરીશ. કશાય વિષે ફરિયાદ તો હું નહીં જ કરું.

આજ માટે જે રસ્તે ચાલવાનું આવશે ત્યાં જરાય કચકચ કર્યા વિના પૂરા સંતોષથી ચાલીશ. માટે જે કામ કરવાનાં હશે તે કરીશ જ.

આજ હું શાંતિ જાળવીશ. ગુસ્સો નહીં જ કરું. મને ખબર છે કે કોઈથી કશું જ વળતું નથી ને એ અંદરના તેમ જ બહારના વાતાવરણને ખરાબ કરી નાખે છે.

આજે હું જાગૃતિપૂર્વક જીવીશ.

આપણો ધર્મ – રાષ્ટ્રના સંદર્ભે

પ્રા. જયન્તભાઈ મોઢ

એક ટ્યુકડી બોધ-વાર્તા છે. એક પાંચ-સાત વર્ષનો બાળક, ભારતના નકશાના બુદા બુદા પ્રદેશોના ટુકડાને ગોઠવવાની ગડમથલ કરતો હતો. કેમેય કરી ગોઠવાતા નહોતા. થાક્યો હતો. અચાનક કેટલાક ટુકડા હાથમાંથી પડી જવાથી આડા અવળા થઈ ગયા. પાછળ માનવ આકૃતિના અંગો હતા. બાળકે તરત જ બુદા બુદા અંગોને ગોઠવવા પ્રયત્ન કર્યો. અખંડ 'માનવ' સહજ ગોઠવાઈ ગયો અને એને ઉલટાવવાથી ભારતનો નકશો ગોઠવાઈ ગયો.

'માનવ' જડ્યો. ભારત દર્શન થયું.

માનવને જોડો, ઓળખો. આપોઆપ ભારતીય સંસ્કૃતિ સમજાઈ જશે.

* * *

હજારો વર્ષ પહેલાં 'ભારતીય સંસ્કૃતિ' એ 'માનવ'ને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વ્યક્તિથી સમષ્ટિ તરફની ગતિ, સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મ તરફનું પ્રયાણ એનું નામ આધ્યાત્મિકતાની પ્રક્રિયા, એનું નામ ધર્મ, એનું તમે ગમે તે નામ આપો પણ કેન્દ્રવર્તી વિચાર આત્મઓળખ જ રહેવાની.

પહેલાં આપણે માનવ યા વ્યક્તિનો વિચાર કરીએ. આપણે ડીરકવરી ચેનલ જયોગ્રોફી ચેનલ કે એનીમલ પ્લેનેટ ચેનલ જોઈએ છીએ તો દરેક પ્રાણી યા જીવજંતુ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવવા Struggle for life યા Existence for life જોવા મળે છે - અરેરાટી ઉત્પન્ન કરે એ રીતે શિકાર કરતાં જોવા મળે છે. જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ મોટું માછલું નાના માછલાને ખાય એ એનું જીવન બને છે. 'મત્સ્ય ન્યાય' સર્વત્ર જોવા મળે છે. આ જ સત્ય હોય તો વ્યાપક અર્થમાં

'અહિંસા'ની સૂક્ષ્મ વિચારણા આપણે શા માટે કરી? શું સંઘર્ષ એ જ આપણું જીવનલક્ષ્ય છે? તો 'ભારતીય સંસ્કૃતિ' એનો સ્પષ્ટ ઉત્તર આપે છે 'ના'. સમાજ સંઘર્ષ ઉપર નહીં 'સહયોગ' ઉપર ચાલે છે એટલા માટે તો 'સમાજ વ્યવસ્થા' આવી, કાનૂન આવ્યા. મનુષ્ય, પ્રાણી વનસ્પતિ યા પ્રકૃતિ એકબીજાના પૂરક છે; આંધળા-લંગડા વ્યાયે એકબીજાની પૂર્તિ કરી આગળ વધવાનો સંકેત છે. આજના આ ભૌતિકવાદમાં ભોગવાદી પશ્ચિમી સંસ્કૃતિની એટલી બોલબાલા છે કે સંયમની વાત કરનાર જુનવાણી લાગે છે, લોકો એમને તુચ્છ ગણે છે. જરૂરિયાતને ઓછી કરો એવું કહેનાર કંબૂસ લાગે કે વેદિયો લાગે છે. લોકોને વગર મહેનતે ધનના ટગલામાં આળોટવાનું મન થાય છે. મનુષ્યની આંધળી દોટ - પાગલપણાની કક્ષારે પહોંચે એટલી હદે પૈસા પાછળ છે. ભલે, પછી એ શોષણથી આવે કે પછી અનૈતિક રીતે આવે, દુર્ભાગ્ય એ છે કે આવા ધનિક લોકોની બોલબાલા છે, એમનું વજન પડે છે. એમના અભિપ્રાયનું વજન પડે છે. મારા એક મિત્ર કહે છે આવી જગ્યાએ ક્યારેય આપણે અભિપ્રાય આપવો નહીં. હું સંમત ન હોવા છતાં એની પાછળનો સંકેત સમજવા જેવો છે. દાતાઓનું દાન જોવાય છે 'દાનની ગંગોત્રી શું છે એ જોવાતું નથી' ભલભલી સંસ્થાઓ આના પર નભે છે. આંખ આડા કાન કરવા પડે છે. આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે 'પાયો જ ખોટો છે.' સમજણ સાથે ચાલીએ તો આપણા પર પ્રભાવી અસર નહીં પડે ક્ષમતા કે સજ્જનતા આવશે તો દૂષણ દૂર

ઉતારી સમાજ પર નાંખી દે એ તે કેવું? ઘડીભર ગુસ્સો પણ આવી ગયો પણ અંતે અંદર રહેલો સંસ્કાર પોકારી ઉઠ્યો. પત્નીને કહ્યું, 'જા કંઈક ખવડાવી આવ. આ છે આપણા જન્મજાત ભારતીય સંસ્કાર. ભારતીય સંસ્કાર કે સંસ્કૃતિ કદી કોઈનું ચ ખરાબ કરી શકે જ નહીં. એનામાં જેટલી સહિષ્ણુતા, સમભાવ છે તેવી સહિષ્ણુતા, પ્રેમ કે સમભાવ બીજે ક્યાંય નહીં મળે. ગાંધીજીની સત્ય-અહિંસાની ભાવના કે સંત વિનોબાજીનો વિશ્વ-પ્રેમ તેમજ ભૂ-દાનની ચળવળની પાછળ આ સંસ્કાર જ રહેલા છે. આ સંસ્કાર જ 'આત્મ સુખ' આપે છે. પં. દિનદયાળજી આત્મચિંતનના સંદર્ભે કહે છે 'હું શરીર, મન અને બુદ્ધિ નથી બલ્કે આ બધાથી પર રહેનાર આત્મા જ મારું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે' - આ અનુભૂતિ દ્વારા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અને એ જ સાચું સુખ છે.

'આત્મજ્ઞાન' એ વૈયક્તિક અનુભૂતિ હોવા છતાં અહમ્માંથી વચમ્ તરફ, સમષ્ટિ તરફ આગળ વધવું એ વ્યાપક વિકાસ પ્રક્રિયા છે. વ્યક્તિમાં પરમાત્માનું દર્શન કરવું. વ્યક્તિ દ્વારા, એના પુરુષાર્થથી વિકસેલ સમાજમાં પરમાત્માનું દર્શન કરવું, એની સેવા - સર્વાંગીણ ઉન્નતિમાં પરમાત્માની પૂજાનું દર્શન કરવું એ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ છે. જડથી ચેતન તરફની યાત્રા છે.

સમષ્ટિ - સમાજનું સૌથી મોટું એકમ છે 'રાષ્ટ્ર'. કોઈ પણ રાષ્ટ્ર માટે ચાર વસ્તુ આવશ્યક છે. પ્રથમ અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે દેશ. ભૂમિ અને ત્યાં વસતા લોકોને ભૂમિ સાથે જોડવાથી બને છે દેશ. વસતા લોકો એ ભૂમિને 'મા'ની જેમ પૂજ્ય ગણતા હોય, ભૂ-ભાગમાં આવેલ પ્રાકૃતિક નદી, પર્વત, જમીનને પવિત્ર ગણી પૂજતા હોય, કણ કણમાં ભગવાન, કંકર

કંકરમાં શંકરને નિહાળતાં હોય તેવા ભૂ-ભાગને દેશ કહેવાય છે. એને આપણે માતૃભૂમિ ગણીએ છીએ. આપણો એ રીતે 'ભારત' દેશ છે. કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી, કચ્છથી કોહીમા સુધીના ભૂભાગને આપણે ભારત-દેશ ગણીએ છીએ; જેને આપણે ભારતમાતા તરીકે ઓળખીએ છીએ. આ ભૂ-ભાગમાં વસતા બધા લોકોની સામૂહિક જીવનની ઇચ્છાશક્તિ એ બીજી જરૂરિયાત અને ત્રીજી જરૂરિયાત સામુહિક રીતે જીવવા માટે નિયમ કે આંતરિક જીવન-ધર્મ. બીજા શબ્દોમાં 'જીવન આદર્શ' એ ચોથી જરૂરિયાત. આ ચારે ચ જરૂરિયાતના સમુચ્ચયથી બને છે 'રાષ્ટ્ર.'

આમ 'રાષ્ટ્ર'ની એક 'ચિતિ' હોય છે. હજારો વર્ષોના મંથન-ચ્યવન પછી જે રાષ્ટ્રનો પ્રાણ કહી શકીએ, જેને આપણા ઋષિ-મુનિઓએ જીવન-આદર્શો આચરણ દ્વારા સ્થાપ્યા એને સમજવા કોશીશ કરીએ તો આપણે જે સાંપ્રત સમસ્યાઓમાં અટવાયા છીએ એમાંથી બહાર નીકળી શકીએ.

'વિવિધતામાં એકતા' એ ભારતની વિશિષ્ટતા છે. ભાષા, પ્રાંત, પહેરવેશ, ખાનપાન આ બધાથી ઉપર ઉઠીને 'એકતા', અપનત્વનો અનુભવ કરવો, આ દેશના માનવિંદુઓ; પછી એ નદીઓ હોય, તળાવો હોય, તીર્થસ્થાનો હોય, બધામાં પૂજ્યભાવ જોવો, અહીંની પરંપરાનો, અહીંના વિજિગિષુ - ઇતિહાસનો આદર કરવો, અહીંના સંતો, મહંતો, ભક્તો, મહાન પુરુષોના ચરિત્રમાં પોતાને જોવાનો પ્રયત્ન કરવો એ રાષ્ટ્રીયતાની નિશાની છે. એનાથી વિરુદ્ધ કોઈપણ પ્રકારનું આચરણ અરાષ્ટ્રીય છે. આ દેશના હવા-પાણી-પ્રકૃતિમાંથી લાલન પાલન કરવું અને વફાદારી બીજે બતાવવી અથવા લગાવ બીજે રાખવો એ એક પ્રકારનો દેશદ્રોહ જ છે. આજના

આતંકવાદનું પોષણ આ ભૂમિમાંથી મળે છે એ કમનસીબી છે. રાષ્ટ્ર-ભક્તિથી છલોછલ આ દેશનો પ્રત્યેક નાગરિક હોય તો (મલે પછી તે ગમે તે ધર્મનો હોય-) તાકાત છે કે એક પણ આતંકવાદી આ દેશમાં ઘૂસી શકે?

ભારત રાષ્ટ્ર કદી 'અર્થ' પ્રધાન હતું નહીં. ભોગપ્રધાન હતું નહીં. અહીં તો વહેંચીને ખાવાની કલ્પના છે; બીજાનું પડાવીને કે બીજા શબ્દોમાં શોષણ કરીને નહીં. અહીં માનવ શું કે પ્રકૃતિ શું? કોઈનું પણ શોષણ નહીં દોહન કરીને જીવવાનું છે. ખપ પૂરતું કે જરૂરિયાત પૂરતું લઈ ખાકીનું અન્ય માટે ત્યજવાની છોડી દેવાની કલ્પના છે.

તેન ત્યજેનન ભૂજિયા: મા ગૃધ: કસ્યસ્વિધ ધનમ્ ॥

'ત્યાગીને ભોગવી જાણ. ક્યારે ચ પણ બીજાના ધન પ્રત્યે લાલચભરી દૃષ્ટિથી જોઈશ નહીં. ત્યાગીને એટલે બધું છોડીને નહીં પણ બીજાનો ખ્યાલ કરીને ભોગવ જેથી તારા થકી બીજો કોઈ તકલીફ કે નુકસાનીમાં ન પડે. આ અહિંસક દૃષ્ટિ જેટલી માત્રામાં આવે એટલી ભૌતિક સુખ-શાંતિ વધે. સમાજનું અંધારણ અહીંથી જ અંધાય છે. એટલે તો વેદવ્યાસે કહ્યું,

યાદવ ધિયતે જઠરં તાવસ્વત્વં હિ દેહિનામ
અધિકં યોઽભિમન્યેત સસ્તેનો દણ્ડમહંતિ ॥

જેટલાથી પેટ ભરાય તેટલા માત્ર પર જ પ્રાણીઓનો અધિકાર છે; તેથી અધિકને પોતાનું સમજે છે તે દંડને પાત્ર છે અર્થાત્ ખાકીનું સમાજ - ધર્મની સેવા કે ઉત્થાન માટે વાપરવાનું સૂચન છે. ઈશ્વરે આપ્યું છે, ઈશ્વર માટે વાપરવાનું છે. મારું કશું નથી. હું તો ઘડામાં રહેલા પાણી માટે ઘડાનું નિમિત્ત છું. આ વ્યવસ્થા ધર્મમૂલક વ્યવસ્થા કહેવાય. આ વ્યવસ્થા જળવાઈ ત્યાં સુધી 'યોગક્ષેમ'ની કોઈ સમસ્યા નહોતી. એક આત્મવિશ્વાસ હતો કે 'હું' નિરાધાર નથી.

પેટની ચિંતા ન હોવાને કારણે અન્ય કલ્યાણકારક-પ્રવૃત્તિઓ, ચિંતન, મનન, શ્રવણ અને છેલ્લે આત્મકલ્યાણની સાધક પ્રવૃત્તિ નિરંતર થયા કરતી. કારણ કોઈ કોઈનું શોષણ કરતું નહીં. ધૂમકેતુએ એક સરસ રૂપક-કથા નવલિકા 'પૃથ્વી અને સ્વર્ગ' લખી છે. ધર્ષામાંથી પૃથ્વી પરનું સ્વર્ગ નરક બની જાય છે. ભૌતિક સમૃદ્ધિમાં પ્રેમની ઇતિ સમજનાર ખરીદનારના હાથમાં શું આવે છે? કશું જ નહિ. ઉલટું ધૂમકેતુએ વાર્તાન્ટે પાત્રના મુખે કહેવડાવ્યું 'ફેલાયેલા ખોટા વિચારોનો ડાઘ પૃથ્વી પરથી નાબૂદ કરવા માટે સ્વાર્પણના ઊનાં ઊનાં લોહીનું ખમીર જોઈએ'. જ્યાં સુધી ભારતમાં 'સ્વાર્પણ'નું બીજા પ્રજ્વલિત રહેશે ત્યાં સુધી શ્રદ્ધા ગુમાવવા જેવું નથી.

x x x

ભારતની અર્થ વિચારધારામાં સર્વની ઉન્નતિનો ખ્યાલ છે. ન તો મૂડીવાદ કે ન તો સામ્યવાદના આપણે પોષક છીએ. આપણો કોઈ વાદ હોય તો સર્વોદય છે. સર્વ સુખ-વાદ છે. સર્વેઞ્જ સુખિન: સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયા: ॥ સર્વ ભદ્રાણિ ષ્યન્તુ મા કશ્ચિદ્ દુ:ખમાષ્ણુયાત્ ॥

સર્વ સુખી થાવ. આ શ્લોક માત્ર રટન માટે નથી. આપણા ભારતીય જીવનનો એક ભાગ છે. બધાના સુખની કલ્પના અનેક તાણા-વાણાથી અંધાયેલી છે. એમાં સહેજ પણ આચરણની અપ્રમાણિકતા આવે તો તાણા-વાણા એટલા ખેંચાય કે જીવન દોહાવું બની જાય. આમાંથી જ ગાંધીજીની સ્વદેશીની અને પ્રતીકરૂપે ખાદીની કલ્પના આવી. અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવા માટે એક સૂત્રમાં બાંધવા 'ખાદી'એ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. માત્ર એટલી જ ઉપયોગિતા નહોતી. પરંતુ ઘર ઘરમાં સ્વાવલંબનનો પહેલો પાઠ હતો. રૈંટિયો એ તો આધાર હતો. આજે આ બધી

વાત જૂનવાણી લાગે પણ એક બાબત સમજવી જોઈએ કે 'ઉછીનું લે લે કરવું' એ કષ્ટદાયક છે એટલું જ નહિ દેશ માટે ઘાતક પણ છે. જે પશ્ચિમને અનુકૂળ હોય તે પૂર્વને ન પણ હોય. આપણી યોજના અહીંની પરંપરા, સંસ્કૃતિ, ધર્મ, ભૌગોલિક સૃષ્ટિ, આર્થિક સ્થિતિ અને છેલ્લે જનસંખ્યાને ધ્યાનમાં રાખીને થવી જોઈએ. મલ્ટીનેશનલ કંપનીઓ અને ડંકનની દરખાસ્તોને દેશના વ્યાપક હિતમાં પછી એ ધન હોય કે ટેકનોલોજી! આપણે સર્વ ક્ષેત્રમાં સ્વાવલંબી બનવું જ જોઈએ. સ્વીકારવા જેવું છે કે નહિ? તે વિચારવું જોઈએ. બહુજન હિતાય હોય તેને જ સ્વીકારાય. અલ્પમાત્રામાં કે અમુક વ્યક્તિઓને ફાયદો થતો હોય પણ બહુજન હિતાય ન હોય તો, શોષણ હોય તો એવી કંપનીઓની પ્રોડક્ટ્સનો સાત વાર વિચાર કરવો જોઈએ. વ્યક્તિ તરીકે આપણે એટલું તો કરી શકીએ કે વાપરવું બંધ કરીએ, પરદેશના મોહમાંથી વહેલા મોડા મુક્ત થવું ઘટે. આજના સંદર્ભમાં સ્વદેશીનો 'માપદંડ' એટલે જેના ઉત્પાદનનો નફો પરદેશ ઇસડાઈ ન જાય, જેનો controlling power અંકુશ સ્વદેશીજનના હાથમાં હોય. ટેકનોલોજીના નામે મશીનરી, ફીટીંગ વગેરેના નામે ઉત્પાદન ખર્ચ કરતાં અનેક ગણો ખર્ચ પરદેશીઓ ચડાવતા હોય અને પાંચ-સાત રૂપિયા પડતર વસ્તુ પચ્ચીસ-ત્રીસમાં વેચીને કે જેનો નફો કરોડોમાં થાય તેને ધર્મ-પ્રચાર કે પરિવર્તન બાજુ વાળવામાં આવતો હોય તો તે ત્યાજ્ય છે. આજે માધ્યમોને કારણે દુનિયા નાની બની છે. આપણે સમૃદ્ધ નહીં પણ વિકસિત દેશ છીએ. દુનિયામાંથી આવતી વસ્તુઓને રોકી શકીએ નહીં; શક્ય પણ નથી. પણ મૂળભૂત રીતે 'સ્વ' તરફનો આગ્રહ તો રાખી શકીએ ને? વાદ વિવાદમાં પડ્યા વિના, જેમ કુટુમ્બના પ્રત્યેક

સભ્યનું સ્વભાવભેદે આચરણ જેવું હોય તેવું પણ કુટુમ્બના હિત માટે હોય છે, કુટુમ્બના ભોગે કશું નહીં એમ દેશના કે રાષ્ટ્રના ભોગે કશું નહિ. સમતોલ આદાન-પ્રદાન (Export-import) થવું જોઈએ. વિશ્વદોડમાં આપણે ય ઊભા રહેવું છે. પણ આપણો બધો જ ઝોક દેશ-હિત પ્રત્યે હોવો જોઈએ; બાકી નાની નાની ગૌણ સમસ્યાઓ તો આ દેશ-દાઝ હશે તો આપોઆપ હલ થઈ શકશે.

દેશ સલામત તો બધુંય સલામત. ધર્મનું રક્ષણ-પાલન પણ આ હિતમાં સમાઈ જાય છે. દેશ સામે આફત આવે તો અત્યંત ધાર્મિક ભામાશાહ જેવા પણ આગળ આવ્યા હતા. શિવાજી મહારાજ અત્યંત ધાર્મિક હતા. દેશકાળ અનુસાર રાજધર્મને પ્રાધાન્ય આપી ધર્મની રક્ષા કાળે ઝગૂમ્યા હતા. એમને કોઈ સત્તાનો મોહ નહોતો; એ તો તેમણે ગુરુ રામદાસની ઝોળીમાં સમર્પિત કરી દીધું હતું. આજે સીમાવર્તી આપણા જવાનો આ દેશદાઝ ને બલિદાનો આપી ઉત્કટ રીતે પ્રગટ કરે છે. આ સિવાય પણ રોજબરોજના જીવનમાં દેશ પ્રીતિ અનેક રીતે પ્રગટ થઈ શકે છે. આપણા પ્રત્યેક વ્યવહારમાં એને કેન્દ્રમાં રાખી ઉતારીએ. બીજા અર્થમાં કહીએ તો આપણું 'રાષ્ટ્રીય ચારીત્ર્ય' મજબૂત અને શંકાથી પર હશે તો આપણને કોઈ નમાવી નહીં શકે કે ફસાવી નહીં શકે. એટલું જ નહિ પણ આપણી સર્વ પ્રકારની સામાજિક, આર્થિક કે ધાર્મિક ઉન્નતિ નિર્વિઘ્ને કરી શકીશું. આપણી આજની સળગતી સમસ્યા 'ભ્રષ્ટાચાર'ના મૂળમાં રાષ્ટ્રીય ચારીત્ર્યનો અભાવ છે. રાષ્ટ્રીય સંપત્તિને નુકસાન પણ એને કારણે જ છે. આ અટકવું જ જોઈએ. અર્થાત્ ભારતનો નકશો બરાબર ગોઠવાશે તો ઉન્નત રાષ્ટ્ર રહેશે અને પછી 'માનવ' ઓળખાશે તો કશું બાકી રહેશે નહીં. ■

બીજાના સુખનો વિચાર એ જીવનની શરૂઆત છે

ધૂની માંડલિયા (શાયર-પત્રકાર)

જિંદગી એ જીવન નથી.

આપણે મૃત્યુ ના પામીએ ત્યાં સુધીનો સમય ખંડ જિંદગીનો છે, તેમાં જીવન તો વર્ષ-બે વર્ષનું હોય તો હોય- તમે કેટલું જીવ્યા એ મહત્ત્વનું નથી, કેવું જીવ્યા એ મહત્ત્વનું છે. જીવનનો કેટલાં સાથે નહીં, કેવા સાથે સંબંધ છે.

આપણે આપણાં રોજિંદા સ્વાર્થમાં એટલા બધાં સ્વકેન્દ્રિત છીએ કે આપણો પાડોશી છે કે આપણે પણ કોઈના પાડોશી છીએ એ વાત જ વિસરી જઈએ છીએ. આપણે જબરજસ્ત મતલબ-પરસ્ત છીએ. આપણા પાઈના સુખ ખાતર સામેનાના રૂપિયાનું નુકસાન કરવા સુધી આપણી મનોમન તૈયારી હોય છે-આવા આપણે સ્વાર્થી છીએ.

જ્યાં સુધી પારકા માટે આપણી ભીતર પ્રેમ, કરુણા, સ્નેહભાવ કે પીડાની લાગણી ઉદ્ભવતી નથી ત્યાં સુધી આપણા અને પશુ વચ્ચે કોઈ અંતર નથી, ત્યાં સુધી આપણે બે પગા પશુઓ છીએ, માણસ ના કહેવાઈએ. આપણે માણસ તરીકે જન્મ્યા, ખસ એટલું જ, માણસ તરીકે જીવ્યા નથી. માણસ તરીકે જીવવું એટલે પ્રભુએ આપણામાં મૂકેલા વિશ્વાસનો દ્રોહ ના કરવો તે. ભગવાને મૂકેલા વિશ્વાસને વફાદાર રહી જીવવું તે.

તમામ વૈશ્વિક વ્યવહારોના કેન્દ્રમાં માણસને બદલે બીવું તત્ત્વ ગોઠવાય છે ત્યારે આપણો જન્મ થાય છે. તમામ પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રે જીવનના

બદલે પૈસા, પ્રતિષ્ઠા, સત્તા-લોભુપતા, પદચ્છા, ઇત્યાદિ ગોઠવાય તો અશાંતિ આવી જ સમજાવે. બ્રહ્માંડ મોટું કે માણસ? એવો પ્રશ્ન કોઈ પૂછે તો કહું કે માણસ મોટો. માણસ એ કુદરતની સૌથી મોટી બક્સિસ અને સૌથી મોટું અચરજ છે.

તમે પુષ્કળ પૈસો કમાવા-મેળવવા જીવનને ગીરવે મૂકો છો, તમે પાછાં એવું માનો છો કે તમે લાભના માર્ગે છો-તો આ તમારો ભ્રમ છે, સમગ્રને વેચીને કે ગીરવે મૂકીને અંશને મેળવવું એ બુદ્ધિનું દેવાળુ છે. આ અર્થમાં આપણે સહુ દેવાળિયા છીએ. તમે પારકા માટે જ્યારે ઘસાઈ છૂટવા તૈયાર થશો ત્યારે તમારા સ્વત્વમાં નફાનું ઉમેરણ થશે. જ્યાં સુધી તમે તમારા જ સુખના છોડલાં દોડાવતાં રહેશો ત્યાં સુધી ફીણ સિવાય કશુંય પ્રાપ્ત થવું અસંભવ છે. દરેક માણસ પોતાનો સ્વાર્થ શોધશે જ એમ કહેવામાં આવે છે પણ તે પ્રકૃતિ નથી, વિકૃતિ છે. સ્વાર્થ અને અનાચાર એ જ બે માણસની પ્રકૃતિ હોત તો સમાજનો ક્યારનોય નાશ થઈ ગયો હોત.

જીવન એ પરોપકારની પ્રયોગશાળા છે, પરોપકારથી અધિકાંશે પોતાને જ લાભ થાય છે, સામેનાને જે લાભ થાય છે એ તો ટેકારૂપ જ હોય છે. જિંદગીમાં ફક્ત કાંઈ મેળવવું છે કે સામું કંઈ આપવું પણ છે? કોઈ વખાણ ન કરે તો વાંદો નથી. સારાં કામ કરો તો જાતને જ કહેવો 'શાબ્બાસ, આગળ વધ. બીજાને હજી વધુ મદદ કર' તમારી જાત માટેનો તમારો મત

સુઘરશે, વિચાર, વાણી અને વર્તન વધુ હકારાત્મક બનશે. સામાજિક શાંતિમાં તમારું યોગદાન લેખાશે.

ભગવાનની તો તમે રોજ ભક્તિ કરો છો, ધૂપ-દીપ કરો છો, પાંચ-પચ્ચીસ પલાંઠી વાળી સ્તુતિ-વંદના પણ કરો છો પણ જીવન વ્યવહારમાં એ ધૂપ કે ભક્તિની સુવાસ જોવા નથી મળતી, વ્યવહારમાં તમારી પ્રત્યેક હિલચાલ પોતાના સ્વાર્થ પૂર્તિ માટે જ થતી જોવા મળે છે. ગ્રાહક એ તમારે મન ભગવાને મોકલેલ દૂત નથી, બેઈમાની કરી રૂપિયા રળી લેવાનું માધ્યમ છે. તમે રોજે રોજ જીવનને આ રીતે અભડાવી-ગળડાવી રહ્યા છો-તમને જીવનનો આનંદ મળવાને બદલે થાક મળે છે-આ થાક તમારી જીવનશૈલીની નીપજ છે. એક પતંગિયું જેટલી હળવાશથી ઉડાઉડ કરે છે એટલી હળવાસ વિંદગીમાં ખોઈ બેસવાને કારણે તમને જીવન એક ટસરડો લાગે છે. જીવનમાં હળવાશ જોઈતી હોય તો પોતાના સ્વાર્થની પૂર્તિ દ્વારા નહીં આવે, બીજાને માટે ઘસાઈ છૂટી ઊંજળા થવાથી આવશે.

તમારો પ્રત્યેક વ્યવહાર અપેક્ષાથી જોડાયેલો છે. તમે જ્યારે કોઈને પણ કશું આપો છો ત્યારે તેની પાસેથી ભવિષ્યમાં કશુંક પણ પામવાનું ગણિત તમે માંડો છો. આવું ગણિત તમને વસ્તુ-સામગ્રી કદાચ અપાવવામાં સફળ પણ થશે પણ તમારા જીવનનો, તમારા આનંદ અને પ્રેમનો એક ટુકડો તે ગળી જશે. જીવન આવા અનેક ટુકડામાં વહેરાઈ ગયા પછી તમે જીવનની સમગ્રતાનાં આનંદને માણવા માટેનું કૌવલ લગભગ બધું જ ખોઈ બેઠા હોવ છો. એકેક બિંદુથી સાગર બને છે અને એક એક ક્ષણ જ જીવન. જે બિંદુને પિછાની લે છે તે સાગરને

જાણી લે છે અને જે ક્ષણને પ્રાપ્ત કરી લે છે તે જીવનને પ્રાપ્ત કરી લે છે. તમે ક્ષણને વેડફો છો અને જીવનને માણવું છે-એ શક્ય નથી. આપણે કોઈના ઉપર પ્રેમ કરીએ અને સામે એની પાસેથી પ્રેમ મળે નહીં તો અકળાવું નહીં. 'જેવા સાથે તેવા'ની કહવેત પ્રમાણે આપણે પણ પછી ઢિક્કારને માર્ગે ચાલવાનું પસંદ કરીએ છીએ. પણ આ માર્ગ જીવનનો નથી, મૃત્યુનો છે. સામો માણસ શુષ્ક હોય, કોરો ને કોરો હોય, પ્રેમનો જવાબ ના આપે તેવો હોય, એ અનુભવથી કે અટકળથી આપણે પ્રેમ કે સ્નેહના વ્યવહારો કરવાનું માંડી વાળીએ એ બરાબર નથી. સામો માણસ શુષ્કઘર્મી હોય તો ભલે એ તેના સ્વભાવને અનુસરે, આપણે તેના જેવા બનીને તેના સ્વભાવને આપણો સ્વભાવ શા માટે બનાવીએ? આપણે આપણી ભીતર વહેતા સ્નેહ-કરૂણાના ઝરણાંને શા માટે સૂકવી નાખવું? એને કારણે બીજો પણ નિષ્પ્રેમ થાય તો દુનિયામાં કોરાપણું બેવડાયું. એ પાપ આપણે શા માટે આચરવું? સામો માણસ કપટી હોય, લુચ્ચો હોય તો એને ઓળખીએ પણ એને માત કરવા આપણે સવાયા કપટી ના બનાવ. આવું સવાયુપણું આપણા જીવનનાં મધુર સંગીતને કાળક્રમે બેસૂરું બનાવે છે. જીવન એટલે પ્રેમ અને શ્રમની સરિતાનો સંગમ છે - કોઈ એક નદી પણ સૂકાય તો સરવાળે જીવનને જ નુકસાન છે.

યાદ રાખવા જેવી વાત એ છે કે તમારા જીવનમાં વરસો ઉમેરવાની વાત મોટી નથી, પણ તમારાં વરસોમાં જીવન ઉમેરવાની વાત મોટી છે. માનવી કેવી રીતે મૃત્યુ પામે છે એ વાત મહત્ત્વની નથી, પણ મહત્ત્વની વાત એ છે કે તે કેવી રીતે જીવે છે. આપણે એવી રીતે જીવન જીવવાનો

પ્રયત્ન કરીએ કે વધુ નહીં તો આપણને અવલ મંજિલ પર પહોંચાડનાર આપણી ચિતા પર બે આંસુ સારે.

આપણામાંથી સ્વર્ગ અને નર્ક કોઈએ જોયાં નથી. જે જોવાય છે તે જીવન. તમે કેવી રીતે જીવ્યા છો એ જ મહત્ત્વનું છે. સ્વર્ગ-નર્ક એ આપણા જીવનરૂપી સિક્કાની જ બે બાજુ છે.

મસ્તરામ, એકાંતસેવી અવધૂત પાસે જઈને રાજાએ માગણી કરી કે “આપ સમર્થ અને ચમત્કારી સંત છો. આપની પાસેથી માટે સ્વર્ગ અને નર્કના દરવાજાઓનું દર્શન કરવું છે.” અવધૂતે આજીજીનો જવાબ વાળ્યો નહીં અને ચુપચાપ બેસી રહ્યા. આવી ઉપેક્ષાથી ગુસ્સે ભરાયેલો રાજા તેમની સામે આવીને ઊભો અને મોટેથી કહેવા લાગ્યો કે “તમે ખરેખરા સંત હો તો મને સ્વર્ગ અને નર્કના દરવાજાનાં દર્શન કરાવો.” અવધૂતે તુચ્છકારથી તેની સામે જોયું : ‘તું કોણ છે અને શા માટે આવ્યો છે?’ રાજાએ માંડ માંડ ગુસ્સાને કાબૂમાં રાખ્યો : “હું આ પ્રદેશનો રાજા છું” અવધૂતે હાંસી ઉડાવી : ‘તું રાજા છે?’ તારાં દેદાર તો કોઈ ભિખારા જેવા જણાય છે. તારા જેવા રાજા હોય તો લોકોની હાલત ક્યાંથી સારી હોઈ શકે?’

રાજાનો ગુસ્સો સાતમા આસમાને પહોંચ્યો. તેણે તલવારની મૂક પર હાથ મૂક્યો. અવધૂત હસવા લાગ્યા. “તારી પાસે તલવાર પણ છે? આવા કટાયેલા હાથથી લોકોને ડરાવતો ફરે છે? પણ તારી બુઢી તલવાર માઠં માથું વાઢી શકશે ખરી?” રાજાએ મ્યાનમાંથી ચમકતી તલવાર કાઢીને ઉગામી. સહેજ પણ ઘડકાર અનુભવ્યા સિવાય અવધૂતે કહ્યું : ‘રાજા, જુઓ આ નર્કના દ્વાર ખૂલવા લાગ્યા.’

સંતના ઉપદેશથી અને તેમનો આશય સમજાઈ ગયાથી ગળગળા થઈ ગયેલા રાજાએ તલવાર ફેંકી દીધી. સંતના ચરણ પકડી લીધાં. “જુઓ રાજા, હવે આ સ્વર્ગના દરવાજા ઉઘડી રહ્યા છે અને નર્કનું દ્વાર બંધ થઈ ગયું.”

રાજાને સાંત્વન આપતા અવધૂતે કહ્યું : સ્વર્ગ અને નર્ક બન્ને આપણી કરણી અને મનોવૃત્તિનાં સ્વરૂપ છે. જેવી મનોવૃત્તિ તેવી અનુભૂતિ. દરેકની સાથે સ્નેહ અને સદ્ભાવથી વર્તવાથી શાંતિનો અનુભવ થાય છે—આ શાંતિ એ જ સ્વર્ગ. આપણે કોઈના પર ક્રોધે ભરાઈએ, કોઈને ખોટી સજા ફટકારીએ, બેઈમાની કરીએ તે બધાથી મનમાં અજંપો થશે. આ અજંપો એ જ નર્ક.”

સંતના આ ઉપદેશથી રાજાનો માંહાલો જાગી ગયો.

જીવનનું રસાયણ પ્રેમ. ત્યાગ, નીતિ, સદ્ભાવ જેવાં તત્ત્વોથી બનેલું છે. આ રસાયણમાં જ્યારે ભેળસેળ થાય છે ત્યારે જીવન તેની ગુણવત્તા ગુમાવવા માંડે છે.

જીવન એ તલવાર નથી, ટાલ છે. જીવન એ તમાચો નથી, હસ્ત ધૂનન છે, જીવન એ ક્રોધ નથી, મધુર કલશોર છે, જીવન એ આવતી કાલ નથી, આજ જ છે. રોજ રાત્રે ઊંઘી જતાં પહેલાં તમારી જાતને પૂછો : ભગવાને મનુષ્યભવ આપ્યો છે તો એની કરૂણા અને ઉદારતાને તમે આજે કેવી દીવાવી? જે ઘરમાં પ્રેમનું વાતાવરણ છે એ ઘરમાં કરંડિયાની છેલ્લી કેરી સડી જાય છે—દરેક વ્યક્તિ એ બીજા માટે રાખે છે માટે.

બીજાના સુખનો વિચાર એ જીવનની શરૂઆત છે, પોતાના જ સ્વાર્થનો વિચાર એ મૃત્યુનો પ્રારંભ છે. ■

અહિંસાનો આજનો સંદર્ભ

શ્રી ગોવિંદભાઈ રાવલ

હું જન્મે જૈન નથી પણ મારો અહિંસામાં વિશ્વાસ છે તેથી તમે મને તમારી વચ્ચે ખોલાવ્યો છે. અહિંસાની ચર્ચા હું જૈનધર્મની પરિભાષામાં નહીં કરું એ તો તમે જાણો છો પણ એક Outsider અહિંસાપ્રેમી અહિંસાને કેવી રીતે સમજે છે તેની વાત હું તમને કરીશ.

આપણે તાત્વિક દૃષ્ટિએ અહિંસાની ચર્ચા કર્યા કરીએ છીએ પણ પ્રશ્ન એ પૂછાય છે કે જો અહિંસા એ પરમ ધર્મ હોય તો પછી આપણી ચાર્ટરેડ આટલી બધી હિંસા ચાલી રહી છે તેનું શું?

શું અહિંસા એ દેરાસર કે ઉપાશ્રય પૂરતી સીમિત છે?

હકીકત તો સાચી છે કે દેશ અને દુનિયામાં હિંસા જ હિંસા પ્રવર્તે છે. આપણને ખબર નથી કે અહીંથી ઊઠીને ઘેર સલામત પહોંચીશું કે કેમ? માત્ર ટ્રાફિકના અકસ્માતથી થતી હિંસાની વાત નથી એ પણ ભયંકર છે. પણ રસ્તે જતા નિર્દોષ નાગરિકને કોઈક ચખ્ખુ હુલાવી દે કે કોઈક આતંકવાદી બોમ્બ ફોડે અને એક નહીં અનેકના રામ રમી જાય. કોઈ બહેન દીકરીનું ગમે ત્યારે અપહરણ થાય છે અને પછી બળાત્કાર પણ થાય છે. ચોટલું જ નહીં એને મારી નાખવામાં પણ આવે છે.

બહેનો ઉપર જે હિંસા થાય છે તેનો કોઈ સુમાર નથી. સગો ઘણો અને એની મા વહુને જીવતી જલાવી દે છે. આ અમદાવાદમાં ઢોરોનાં કતલખાનામાં કર્સાઈઓ જીવહિંસા કરે છે તે તો ઠીક પણ ભણેલા - મોટી ડીગ્રીઓ ધરાવનાર, ડોક્ટરની માનવંતી પદવી શોભાવતા, સુધરેલા

કર્સાઈઓ રોજ રોજ હજારો કન્યા-ભૃણની કતલ કરે છે, તેનું શું? શું આ હિંસા નથી? આ હિંસા કોઈ આતંકવાદી કરે છે? આ એકવીસમી સદી, ઇન્ફો-ટેકનોલોજીની સદી કહી આપણે પોરસાઈએ છીએ તેમાં સ્ત્રીનો આ ધરતી પર જન્મવાનો અધિકાર પણ આપણે મૂંઢવી લઈએ છીએ.

હિંસા, સુદ્ધો કે લડાઈઓમાં થાય એ તો સમજાય પણ એક જ ધર્મના બે પંથ એકબીજાની હિંસા કરે અને તે પણ ધર્મને નામે! આ કેવું?

શિયા-સુન્નીને મારે કે સુન્ની શિયાને, પ્રોટેસ્ટન્ટ કેથોલિક વચ્ચે પણ લોહિયાળ વંગ ખેલાતા હોય છે. પશ્ચિમના સુધરેલા કહેવાતા જગતમાં કાળા-ગોરાનો રંગભેદ પણ હિંસાને બહેકાવે છે. હિંદુઓ પોતાના જ ધર્મબંધુ હરિજનો - દલિતોની આખી ને આખી વસ્તીને જલાવી દે છે.

હા, સારું છે. જૈનો આવી ખુલ્લી હિંસા નથી કરતા પણ ધર્મને નામે કોર્ટખાજીમાં તો એ પણ ક્યાં ઊભા ઊતરે છે?

અપવાદ છે પારસીકોમ. ભલે એ માંસાહારી હશે પણ એ માનવીના ગળાં ટૂંપતા નથી. આ માટે આપણે એમને સલામ ભરવી ખોઈએ.

હિંદુઓએ ગાયને 'અદન્યા' ગણી છે. પણ માણસ જાતે, સંસ્કૃતિનાં ૧૦,૦૦૦ વર્ષ પછી પણ હજુ માણસને 'અદન્યા' - જેનો વધ ન કરાય - એવી ઘોષણા કરી નથી. ક્ષુબ્ધ થઈ જવાય એવું આ ચિત્ર શું ખોટું છે?

આ તો માણસ માણસની હિંસા કરે છે એની વાત થઈ. પણ સમાજમાં જે શોષણ, જુલમ અને અન્યાય ચાલે છે તે બધાં જૈન પરિભાષા

પ્રમાણે હિંસા નથી? સ્થૂળઘાત એ જ માત્ર હિંસા નથી. સૂક્ષ્મ હિંસા એ સ્થૂળહિંસા કરતાં પણ મોટી છે. સ્થૂળ હિંસાનું બી સૂક્ષ્મ હિંસામાં છૂપાયેલું છે. ઇશારાથી તો હિંસા થાય પણ મૌન રહીને પણ હિંસાને પાણી પાઈ શકાય છે.

અસલમાં હિંસા કે અહિંસા એ આપણી અંતરની ભાવદશા છે. જેવો ભાવ તેવો પ્રત્યાઘાત.

તો શું હિંસાનું આવું સામ્રાજ્ય પથરાયેલું જોઈને આપણે હિંસાને જ જીવનના નિયમ તરીકે સ્થાપિત કરીશું? હરગીજ નહીં.

અહિંસાનો સંદેશ ભગવાન મહાવીરના જમાના કરતાં આજના યુગ માટે ઘણો વધારે પ્રસ્તુત છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ એક અદ્ભુત વાત કરી છે. ‘આટ-આટલી હિંસા વચ્ચે હજુ ‘જીવન’ ઊભું છે. એ જ બતાવે છે કે હિંસા કરતાં અહિંસા બળવાન છે.’

મિત્રો! રાત્રિનું અંધારું ગાઠ થાય છે ત્યારે આપણે ગભરાઈ જતા નથી. આપણો વિશ્વાસ છે કે હવે ધોં ફાટવાની તૈયારી છે. અરુણોદય તો થશે જ અને સૂર્યોદય પણ થશે.

આ છે અહિંસા માટેની પ્રતીતિકર એવી શ્રદ્ધા.

વીસમી સદી, હિંસાની સદી હતી પણ એકવીસમી સદીએ, બાવીસમી સદીનો સૂર્યોદય જોવો હશે તો હિંસાનો ત્યાગ કર્યા વિના જીવવાનો કોઈ ઉગારો નથી.

અણશક્તિએ સર્જેલો એટમબોમ્બ પડકાર આપતો ઊભો છે કે - શું જોઈએ છે? મોત કે જીવન? જો જીવનને વરવું હશે તો હિંસાને રામ-રામ કર્યા વિના માનવજાતનો ઉગારો નથી.

કુદરતમાં તો ‘મત્સ્યન્યાય’ ચાલે છે. મોટી માછલી નાની માછલીને ગળી જાય છે.

માણસની મહાનતા એ છે કે આ જે

‘પ્રાકૃતિક’ છે તેને તેણે ‘સાંસ્કૃતિક’ સ્વરૂપ આપ્યું.

હું બળિયો છું તો મારા બે ભાગ. એ તો પશુસૃષ્ટિનો નિયમ થયો. હું જો બળિયો છું તો મારે જે દુર્બળ છે તેનું રક્ષણ કરવું એ મારો ધર્મ. આ અહિંસાની દિશાનું કદમ છે.

મારી પાસે ખાવાનું છે તો હું જેની પાસે નથી તેને ખવડાવીને ખાઉં એમાં મારી માનવતા. બીજા પાસેથી ઝૂંટવીને ખાઈ જવું એ પશુતા છે, હિંસા છે. વહેંચીને ખાવું એ અહિંસા છે.

ગાંધીજી કહેતા કે હું નીકળ્યો હતો તો સત્યની શોધમાં પણ એ રસ્તે જતાં મને અહિંસા જડી. આ વાત સમજવા જેવી છે.

અહિંસાના સાથ વિનાનું સત્ય ભારે જોખમી છે. આપણે મનુષ્યો અપૂર્ણ છીએ તેથી આપણું સત્યદર્શન પણ અપૂર્ણ જ હોય. જેમ આપણે વિકસતા જઈએ તેમ આપણું સત્યનું દર્શન પણ વિકસતું જાય છે. તેથી ગાંધીજી કહેતા કે મેં જે છેલ્લું કહ્યું હોય તે માનજો.

સત્યની શોધનો અંત નથી. એ વિકસતી ચેતના છે. આપણી ભૂમિકા પ્રમાણેનું આપણને સત્ય દર્શન થતું હોય છે. હવે આપણે ‘મમ સત્યમ્’ માટે મમત્વ રાખીએ તો એમાં બીજાનું સત્ય દર્શન આપણા કરતાં જુદું હોય તો ઝઘડા જ થાય, અરે ઝઘડા જ નહીં, લડાઈઓ પણ થાય છે.

પોતાના સત્યની સ્વીકૃતિ માટે હજાર-હજાર વર્ષો, ધર્મયુદ્ધ ચાલ્યાં છે. ધર્મને નામે કેટલું તોહી રેડાયું છે.

ત્યારે અહિંસાની શોધ કરી. માણસજાતે તેનું સત્ય સાથે અનુસંધાન કરતાં, જીવનનો એક નવો માર્ગ વિકસ્યો.

હું અહિંસાને માર્ગે મારા સત્યનું પાલન

કરીશ અને એમ કરવા બીજાઓને પણ પ્રેરીશ.

આજના યુગમાં પણ જે લડાઈઓ ચાલે છે તે બધી પોતાનો મત - પોતાનું સત્ય પ્રસ્થાપિત કરવા માટેનું ઝઘૂલ જ છે કે બીજું કાંઈ?

સત્ય એ ઔષધ છે. અહિંસા એનું અનુપાન છે. અનુપાન વિનાનું ઔષધ પરિશામદાયી બનતું નથી.

ગાંધીજીએ સમાજ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કરેલી આ એક મહાન શોધ છે અને તેમણે તે સત્ય સાથે અહિંસાનાં લગ્ન કર્યાં.

જોકે એમની નમ્રતા તો એવી હતી કે એ તો કહેતા 'મેં દુનિયાને નવું કશું આપ્યું નથી. હું તો કહું છું - સત્ય-અહિંસા, સત્ય-અહિંસા.' અને એ તો પહાડ કરતાં પણ પુરાણાં છે. હવે 'સત્ય-અહિંસા' એ એક સામાસિક શબ્દ બની ગયો છે. સત્યના સાથ વિનાની અહિંસા નિવીર્ય છે, તો અહિંસાના સાથ વિનાનું સત્ય જાલીમ છે. બંને પરસ્પરને પૂરક છે, ધોષક છે. આ બંને એકત્ર થાય ત્યારે કેવી ચમત્કૃતિ થાય તેનો અનુભવ, મહાત્મા ગાંધીજીએ દુનિયાને કરાવી આપ્યો છે. માટે તો ગાંધીજી 'મેન ઓફ ધી મિલેનિયમ' કહેવાયા, યુગપુરુષ કહેવાયા.

ગાંધીજીએ સ્વાતંત્ર્યના સત્યને પ્રાપ્ત કરવા હિંસાને બદલે અહિંસાનો પ્રયોગ કરી, સત્યાગ્રહ કરી આપણને સ્વરાજ્ય અપાવ્યું. અને પ્રતિપાદિત કર્યું કે અહિંસા એ કેવળ વ્યક્તિગત ધર્મ જ નથી, એ સામૂહિક ધર્મ પણ છે.

અહિંસાનું સામાજિકરણ એ મહાત્મા ગાંધીજીની માનવજાતને અનોખી દેણ છે.

અમેરિકામાં કાળા લોકોને થતા અન્યાય સામે માર્ટિન લ્યૂથર કિંગે અહિંસાનો પ્રયોગ કરી ન્યાય મેળવ્યો હતો. અને તેણે કહ્યું કે અહિંસાને માર્ગે લડવાની પ્રેરણા મને મહાત્મા ગાંધીજીમાંથી

મળી છે.

આ છે અહિંસાનું સામર્થ્ય.

માથાં વાટવાની હિંસા કરતાં પણ એક ભયંકર હિંસાની શોધ વીસમી સદીના વિજ્ઞાને કરી છે અને તે છે પ્રદૂષણ. રાવણ રાક્ષસનાં તો માત્ર ૧૦ માથાંને વીસ ભૂજા હતી. આ પ્રદૂષણના અસુરનાં તો ગણ્યાં-ગણાય નહીં એટલાં માથાં ને હાથ છે.

હથિયારોની હિંસામાં તો માણસ મરે, પણ પ્રદૂષણની હિંસા એવી ભયાનક છે કે એ જીવ માત્રને અરે! 'જીવન' માત્રને નેસ્તનાબૂદ કરી શકવા સમર્થ છે. પ્રદૂષણ તો જળકાય, સ્થળકાય, વનસ્પતિકાય અને વાયુકાય તમામે - તમામ જીવનને સફાચટ કરવા મેદાને પડ્યું છે.

આપણાં કારખાનામાં આપણે જે માલ પેદા કરીએ છીએ તે કેટલું પ્રદૂષણ ફેલાવે છે તે વિષે આપણે અહિંસાધર્મી તરીકે વિચાર કર્યો છે ખરો?

દેખીતી હિંસા ન કરવી એટલો સ્થૂળ અહિંસાધર્મ નથી. કાયા, વાચા, મનસા હિંસા ન થાય એનું નામ છે અહિંસા.

આવી અહિંસા બેફામ ઔદ્યોગિકરણ, શહેરીકરણ, કેન્દ્રીકરણને રસ્તે ચાલતા રહીને નહીં પાળી શકાય.

અહિંસાને જો આપણે જીવનધર્મ માનતા હોઈએ તો એ છે - આચારધર્મ અને આચારધર્મનો આધાર છે આપણી જીવનશૈલી.

અસ્તેચ અને અપરિગ્રહ વ્રતના પાલન વિના અહિંસક જીવનશૈલી હરગીજ ન વિકસી શકે.

એક જીવનશૈલી પશ્ચિમે આપી છે, ભોગવાદી જીવનશૈલી. એનો પરિપાક આપણી નજર આગળ ખડો છે. આપણે - હું અને તમે - બધા જ

એ જીવનશૈલીના ભોગી છીએ. વારસાગત સંસ્કારોને લઈ આપણો વિશ્વાસ અહિંસામાં છે પણ આપણે વિચારીએ છીએ ખરા કે જે જીવનશૈલી આપણે અપનાવી છે તે હિંસક જીવનશૈલી છે કે અહિંસક?

આપણા ઋષિમુનિઓએ, તીર્થંકરોએ માત્ર અહિંસાનું તત્ત્વજ્ઞાન નથી ભણાવ્યું પણ અહિંસક જીવન કેમ જીવવું તેનું શાસ્ત્ર પણ સજર્યું છે. એ માત્ર શાસ્ત્ર નથી, કળા છે અને વિજ્ઞાન પણ છે. જેને આપણે ‘અહિંસક જીવનશૈલી’ કહી શકીએ. અશાંતિ, અસંતોષ, અસત્ય... જેવા શબ્દોનો જે ભાવાર્થ નીકળે છે તેવો ભાવાર્થ ‘અહિંસા’ શબ્દનો નથી. ઉપરના શબ્દોમાં નિષેધાત્મક ભાવ છે.

હા ‘અહિંસા’નો સ્થૂળઅર્થ - હિંસા ન કરવી એવો જરૂર નીકળે પણ અહિંસા એ વિદેયક ભાવ છે. જેનો અર્થ થાય છે - પ્રેમ. સર્વને માટે પ્રેમ. જીવ માત્રને માટે પ્રેમ. ચેતન માત્ર સાથેની આત્મોપમ્ય દશા એનું નામ છે અહિંસા.

અહિંસા, અપરિગ્રહ અને અનેકાંત આ ત્રણ માનવજાતને જૈનદર્શનની દેણ છે.

પરિગ્રહ વધારીને અહિંસક રહી શકાય નહીં. અમર્યાદિ પરિગ્રહ એટલે જ હિંસા. તેથી આપણે ત્યાં અપરિગ્રહ વ્રતના પાલન માટે સાદાઈ અને સંયમને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. જેમ વધુ વાપરો તેમ વધુ હિંસા. એટલે અંશે કુદરતનાં તત્ત્વોનું શોધણ થાય છે. સંસારીને પરિગ્રહ વિના તો નહીં ચાલે પણ એ પરિગ્રહ, સમ્યક્ પરિગ્રહ હશે.

આપણી સંસ્કૃતિનો આદર્શ છે - Simple living and High thinking - જ્યારે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો આદર્શ છે - ઊંચું જીવન ધોરણ.

જેનો અર્થ થાય છે વધુમાં વધુ યીજ-વસ્તુઓનો વપરાશ. જેમ વપરાશ વધુ તેમ બગાડ વધુ. આ હિંસક-શોષક જીવનરીતિ છે, જે કુદરતને દોહીને નહીં શોષીને જીવવામાં માને છે. એથી કુદરતી સમતુલા જોખમાય છે.

‘વધુ પેદા કરો, વધુ વાપરો’ આ એક જીવનરીતિ છે - જેના ભરડામાં આપણે બધાં જ છીએ.

તો આપણી ભારતીય જીવનરીતિ છે; ‘લૂંટો નહીં, ચૂસો નહીં, ખપજોગું વાપરો.’ ભાવિ પેઢીઓ માટેની અસ્કયામતને વેડફી મારવાનો આપણને અધિકાર નથી. જેમ આપણા વડવાઓએ ભાર ભરી-ભરી સૃષ્ટિની સંપદા આપણને આપી છે તેની વૃદ્ધિ કરીને આપણે આપણી નવી પેઢીને આપવાની હોય, નહીં કે દેવાણું કાઢવાનું હોય.

એટલે આ સદીમાં બે વિચારધારાઓની લડાઈ છે, બે જીવનશૈલીની લડાઈ છે. એક છે હિંસક જીવનશૈલી - બીજી છે અહિંસક જીવનશૈલી. આપણે પસંદ કરવાનું છે. શ્રેય અને પ્રેય, બેય સામે આવી ખડાં છે. આપણી પસંદગી ઉપર માનવજાતના ભવિષ્યનો આધાર છે.

આપણને મૂઝવણ થાય કે - સ્વાસ લઈએ, બોલીએ તેમાં પણ હિંસા તો છે પણ જીવનનો વિવેક એમ જરૂર શીખવે છે કે - નિવારી શકાય એવી હિંસાથી તો બચવું જોઈએને?

મુનિ કે સાધુનો ધર્મ આપણે ન પાળી શકીએ પણ શ્રાવકનો ધર્મ તો પાળવો જોઈએને? કાંદા-બટાટા ન ખાવા, લીલોતરી ન ખાવી, રાત્રિભોજન ન કરવું, અઢાઈ-એકટાણાં કરવાં, દેરાસર જવું, પૂજા ભણવી, સ્વાધ્યાયમાં જવું, શું આટલામાં આખો શ્રાવક ધર્મ આવી ગયો?

આપણો વેપાર, આપણો ઇંદો, આપણી રહેણી-કરણી, પોશાક આ બધાને આપણે અહિંસા ધર્મના પાલનની દૃષ્ટિએ તપાસીએ છીએ ખરા?

આપણાથી જીવહિંસા ન થાય તેની જેટલી સભાનતા સેવીએ છીએ એટલી જાગૃકતા આપણા વેપાર-વણજમાં કોઈનું શોષણ કે પર્યાવરણનું પ્રદૂષણ તો નથી થતું એ દૃષ્ટિથી આપણે વર્તીએ છીએ ખરા? અહિંસા એ આચારધર્મ છે માટે એને પરમધર્મ કહ્યો છે.

ભગવાન વ્યાસમુનિએ 'ધર્મસર્વસ્વ' શું એ સુંદર રીતે સમજાવ્યું છે. તે કહે છે.

શ્રુયતામ્ ધર્મ સર્વસ્વમ્ શ્રુયતામ્ ચ અવધાર્યતામ્।
આત્મનઃ પ્રતિકુલાનિ પરેષામ્ ન સમાચરેત્॥

ભગવાન કહે છે - હું ધર્મસર્વસ્વ કહું છું તે સાંભળીને અપનાવો. માત્ર સાંભળો એમ નહીં, અપનાવો - આચરો.

શું છે ધર્મ સર્વસ્વ?

અહિંસા. - અહિંસા ધર્મસર્વસ્વ છે.

અહિંસા એટલે શું? હું જીવ છું. - (જ્ઞાન થઈ જાય તો આત્મા છું) મને જે પ્રતિકૂળ હોય તે મારે બીજા જીવો સાથેના સંબંધમાં પણ ન કરવું જોઈએ. કેમ? કારણ બીજો પણ મારા જેવો જીવ છે. જેમ મને પીડા થાય તેમ એને પણ થાયને?

કોઈ આપણને મારે તો શું, પણ ઊંચે સાદે બોલે તો પણ આપણે દુભાઈએ છીએ. તો જેવો મારો જીવ એવો સૌનો જીવ. એ જીવને કલેશ થાય એવો વ્યવહાર મારાથી કેમ કરાય?

આ છે અહિંસાનું વ્યાકરણ. બધાં માટે આત્મોપમ્યભાવ.

તો પછી જેવો વ્યવહાર આપણી સાથે ન થાય તેવું આપણે ઈચ્છતા હોવા છતાં બીજાની

સાથે અપવ્યવહાર કેમ કરી બેસીએ છીએ? એનો જવાબ ભગવાન મહાવીરે આપ્યો છે. એનું કારણ છે - મૂર્છાભાવ.

પ્રતિપણ અપ્રમાદ રહેવું એમ ભગવાન કહે છે. અપ્રમાદનો અર્થ છે સતત જાગૃકતા. અસાવધાનના અભાવે જ મૂર્છાભાવ - બેહોશી ઘેરી વળે છે અને હિંસાકર્મ કરી બેસીએ છીએ.

આજના યુગના મહાન વિચારક શ્રી જે. કૃષ્ણમૂર્તિ કહેતા કે સ્વજ્ઞાનની યાત્રી છે - Constant awareness. સતત જાગૃતતા. આપણા વડે પ્રતિ પળ થતાં કર્મ, વિચાર એ પણ કર્મ છે, ભાવ એ પણ કર્મ છે. - એ બધાં જાગૃકતાપૂર્વક થાય તો અહિંસાધર્મનું પાલન થઈ શકે.

અહિંસા વાણી વિલાસ નથી, જીવનનું સત્ય છે. એ સત્યની લબ્ધિ અખંડ જાગૃત રહીને જ પામી શકાય.

માટે તો ભગવાને ડંશ દેનાર ચંડકૌશિકને કહેલું -

બુદ્ધિયો - બુદ્ધિયો ચંડકૌશિક।

સમજ-સમજ ચંડકૌશિક. આપણે પણ સમજીએ તો જીવભાવ ટળી જાય અને આત્મભાવ જાગી જાય.

આત્મભાવમાં હિંસા તિરોહિત થઈ જાય છે અને અહિંસા પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.

અહિંસા પ્રતિષ્ઠાયામ્ તત્ સંનિદ્ધૌ વૈરત્યાગઃ।

વેરભાવથી વિશુદ્ધ વિશ્વની એક જ સંજીવની છે - અહિંસાને પ્રતિષ્ઠિત કરવી તે. નમો અરિહંતાણમ્।

આ બોધ આપણા સૌના અંતરમાં જાગો એવી અરહંતોને પ્રાર્થના.

(પર્યુષણ વ્યાખ્યાનમાળામાં આપેલ વ્યાખ્યાન)

अनुक्रमणिका

(१) अध्यात्म और विज्ञान	डॉ. देवेन्द्रकुमार शास्त्री ----- १२६
(२) पर्यावरण का आधार : अहिंसा-भावना	डॉ. कपूरचंद जैन----- १२९
(३) अणुव्रतोंका पालन : आदर्श और सम्भावनाएं	पं. श्री नीरजजी जैन ----- १३३
(४) राष्ट्रीय और स्वदेशी चेतना	महेन्द्रसागर प्रचण्डिया ----- १३८
(५) "अहिंसा का महत्त्व वर्तमान विज्ञान में"	डॉ. सी. जैन ----- १४१
(६) शाकाहार आवश्यक क्यों ?	प्रा. यशवंत कु. गोयल ----- १४५
(७) नारी जागरण का प्रेरक पुंज	प्रो. डॉ. राजाराम जैन ----- १४७
(८) क्रोध का परिवार	डॉ. आदित्य प्रचण्डिया ----- १४८
(९) आत्मानुभूति	प्रा. सुभागा सु. बोयड ----- १५१
(१०) १. पर्यावरण संरक्षण व नारी	श्रीमती उषा पाटनी ----- १५३
२. श्रीमद् राजचन्द्र अष्टक	डॉ. महेन्द्रसागर प्रचण्डिया, ----- १५४
३. मेरी अभिलाषा	रचयिता : उत्सव जैन ----- १५५
(११) यूरोप के संग्रहालयों में हस्तलिखित जैन ग्रंथ	डॉ. उर्मिला जैन----- १५६
(१२) पण्डित जयचन्द्र छावड़ा	डॉ. नेमिचन्द्र शास्त्री ----- १६०
(१३) शिक्षा	अब्राहम लिंकन ----- १६३

अध्यात्म और विज्ञान

डॉ. देवेन्द्रकुमार शास्त्री

वर्तमान में किए गए शोध व अनुसन्धान-कार्यों से यह स्पष्ट हो जाता है कि अध्यात्म और विज्ञान दोनों अत्यंत महत्त्वपूर्ण हैं। यद्यपि दोनों का प्रयोजन प्राणी मात्र को सुखी करना है, किन्तु दोनों के विषय एवं क्षेत्र भिन्न-भिन्न हैं। परन्तु प्राणी-जगत और उसके जीवन का विश्लेषण तथा व्याख्या करने में दोनों की भूमिकाएं अपना-अपना महत्त्व रखती हैं।

अध्यात्म का विषय और अधिकार-क्षेत्र आत्मा है। आत्मा नित्य, त्रैकालिक, ध्रुव, सत्तामय, ज्ञान-आनन्दनिर्भर चेतन पदार्थ है। विज्ञान में आत्मा और उसके कार्यों की भीमांसा नहीं होती; किन्तु प्रकृति और उसके जीवन की प्रत्येक जानकारी भौतिक विज्ञान में निहित होती है। इसलिये प्रायः यह कहा जाता है कि अध्यात्म और विज्ञान एक-दूसरे के पूरक हैं। यद्यपि विभिन्न वैज्ञानिकों ने समय-समय पर तर्क व अनुमान से एवं संवेदना व मस्तिष्क-चेतना के रूप में आत्मा को समझने-समझाने का प्रयत्न किया है; किन्तु कुल मिलाकर उनकी पहुँच भौतिक है। विज्ञान मुख्य रूप से अन्तरिक्ष, काल, जड़ पदार्थ, गति और द्रव्य के विश्राम का प्रतिपादन करता है। क्योंकि विश्व या लोक में इन पाँचों की प्रधानता है। जैनधर्म स्पष्टरूप से छह द्रव्यों (जीव, पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश और काल) के समूह को लोक (Universe) कहता है।

प्रसिद्ध वैज्ञानिक नोबल पुरस्कार विजेता फाइनमैन (Feynman) ने अपनी पुस्तक में 'क्वाण्टम सिद्धान्त की अवक्तव्यता को 'क्वाण्टम व्यवहार'

(Quantum behaviour) शीर्षक के अन्तर्गत सूक्ष्म कणों के विषय में प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूप से स्याद्वाद के सातों भंगों (कथनों) को स्वीकार किया गया है।

नव भूकम्प-विज्ञान (बिसोलॉजी) के जनक डा. मदनमोहन बजाज ने तथ्यों के साथ यह प्रकाशित किया है कि विश्व में घटित होनेवाली सभी प्राकृतिक आपदाओं का मुख्य कारण पशु-हिंसा है। इस प्रकार विज्ञान की यह मान्यता है कि दुनिया की ऐसी कोई घटना नहीं है, जिसका कोई कारण न हो। अध्यात्म भी कार्य-कारण को मानता है, लेकिन जैनधर्म की सैद्धान्तिक मान्यता यह है कि किसी भी कार्य के सम्पन्न होने में अन्तरंग और बहिरंग दोनों तरह के कारण होते हैं। किन्तु बहिरंग कारण निमित्त मात्र है। वास्तव में प्रत्येक द्रव्य में होनेवाला कार्य उसकी अपनी स्वाभाविक योग्यता से होता है। क्योंकि द्रव्य में परिणामन सहज स्वाभाविक है। परिणाम द्रव्य का धर्म है। वस्तु स्वयं परिणामी है। एक अवस्था से अन्य अवस्था रूप होना वस्तु का पर्याय स्वभाव है। जिस समय जो परिणाम होता है उसके होने में यथार्थ में कोई कारण नहीं होता है, वह निरपेक्ष होता है, लेकिन उपचार से काल को निमित्त कारण कहा जाता है। ऐसा कहे बिना व्यवहार नहीं चल सकता है। भेद करने के लिए, समय-समय की इकाई की संगणना करने के लिए यह आवश्यक है। जैनधर्म का सम्पूर्ण सिद्धान्त (आगम) शास्त्र कारण के अनुसार कार्य की व्याख्या करता है : जो जीव जैसा भाव करता है वह उसका

वैसा फल अवश्य प्राप्त करता है। आचार्य अमृतचन्द्र कहते हैं —

“यद्यपि इस जगत में अनादि का अज्ञानी जीव कहता है कि कर्म मेरे हैं, मैं उनका कर्ता हूँ। इस प्रकार वह क्रिया का पक्षपाती है, कर्तृत्व के अहंकार में डूबा हुआ है। लेकिन जब उसके अन्तरंग में सुमति जाग्रत हो जाती है, तब सम्यग्ज्ञान का उदय हो जाता है और वह योगों की क्रिया से उदास हो कर, ममता को मिटा कर, पर्यायबुद्धि को छोड़कर, निजस्वभाव को ग्रहण कर आत्मानुभव के रस में भीग जाता है।”

यह सिद्धान्त है कि प्रत्येक द्रव्य अपने-अपने स्वभाव से उत्पन्न होता है। एक द्रव्य दूसरे द्रव्य के गुण को उत्पन्न नहीं कर सकता। जीव में राग-द्वेष के उत्पन्न होने में अज्ञान निमित्त है जो उस जीव के ही अशुद्ध परिणाम हैं। किन्तु निमित्त कभी कर्ता नहीं होता। क्यों कि यह प्रश्न है कि यदि एक द्रव्य अन्य के परिणामन में निमित्त हो, तो वह स्वयं अन्य द्रव्य के स्वभाव से उत्पन्न होता है या अपने स्वभाव से? यदि वह स्वभावजन्य परिणाम से उत्पन्न होता है तो फिर कर्तृत्व कहां है? और यदि निमित्तभूत अन्य द्रव्य के स्वभाव से उत्पन्न होता है तो उसका आकार भी वैसा होना चाहिए जो नहीं होता है। वास्तव में कोई भी द्रव्य अन्य द्रव्य में अपना गुण-स्वभाव नहीं डाल सकता है।

ज्ञान चेतना कैसी है? उत्तर है - चमकती, जागती, चैतन्य रूपी ज्योति है। ज्ञान पूर्ण, अच्युत और शुद्ध स्वरूप है। ज्ञानी ज्ञेय पदार्थ से कुछ भी विक्रिया को प्राप्त नहीं होता, जैसे दीपक प्रकाशने योग्य घट-पटादि पदार्थों से विक्रिया को नहीं प्राप्त होता।

आत्मा अनेकान्तमयी, अनन्तधर्मा है। फिर भी, उसे ज्ञान मात्र कहा है। ज्ञान प्रसिद्ध है, स्वसंवेदनगम्य है, उससे अविनाभावी अनन्त धर्म के समुदाय से अभिन्न प्रदेश रूप आत्मा है। ज्ञान मात्र कहने में टंकोत्कीर्ण, निश्चल दृष्टि से युगपद्रूप - कम और अक्रम रूप प्रवर्तते ज्ञान से अविनाभूत अनन्त धर्म का समूह आत्मा है। आत्मा के ज्ञान मात्र भाव में अनन्त शक्ति उदित होती है, उघड़ती है।

जो आत्मा कर्मफल का वेदन आप ही करता है वह पुनः दुःख के बीज द्रव्यकर्म को बाँधता है और पुनः कर्मफल को वेदता हुआ सुखी-दुःखी होता है तथा फिर दुःख के बीज द्रव्यकर्म बाँधता है। ज्ञान से अन्य या परभाव को 'मैं' रूप अनुभव करना अज्ञान चेतना है।

अज्ञानचेतना दो प्रकार की है - कर्मचेतना और कर्मफळचेतना। ज्ञान के सिवाय अन्य जीवों का कर्ता रूप अनुभव कर्मचेतना है और भोक्ता रूप अनुभव कर्मफलचेतना है। यो दोनों ही अज्ञानचेतना हैं जो संसार की बीज है।

वर्तमान में कर्म का उदय आने पर ज्ञानी विचारता है कि यह पूर्व में बँधे हुए कर्मों का कार्य है, मेरा कार्य नहीं है और न मैं उसका कर्ता हूँ। मैं तो शुद्ध चैतन्य मात्र इनसे अत्यन्त भिन्न, निराला, अखण्ड आत्मा परमतत्त्व हूँ। सम्पूर्ण कर्मफल की संन्यास-भावनावाला ज्ञानी चिंतन करता है कि मैं कर्म के उदय का मात्र ज्ञाता-द्रष्टा हूँ।

वस्तुतः जैनधर्म वीतराग-विज्ञान है। दो सहस्राब्दियों के पूर्व ही आचार्य कुन्दकुन्द के पाहुड (सुत्तागमो) ग्रन्थों में आत्मा के कर्तृत्व और भोक्तृत्व का अभाव सिद्ध कर शुद्धात्मा को दर्शाया था। यद्यपि विश्व के अनेक दर्शनों ने परमाणु आत्मा और योग

की व्याख्या की है। किन्तु यह जैनधर्म की प्रमुख विशेषता है कि वह शुद्ध अध्यात्म का निर्वचन करता है। 'शुद्ध अध्यात्म' से हमारा अभिप्राय शुद्ध आत्मा के स्वरूप से है। जिसमें पर-दुःख तथा परभावों की मिलावट है वह शुद्ध अध्यात्म कैसे हो सकता है? शरीरादिक की क्रिया अध्यात्म नहीं है।

समस्त योगविद्या सामान्यतः हठयोग पर तथा मन, वचन, शरीर पर आधारित है, लेकिन जैन अध्यात्म शुद्धात्मा पर आश्रित है। आचार्य कुन्दकुन्द कहते हैं कि निश्चय दृष्टि से एक द्रव्य का दूसरे द्रव्य से कुछ भी सम्बन्ध नहीं है, क्योंकि उनके प्रदेश भिन्न-भिन्न हैं। अतः दोनों की एक सत्ता नहीं है। वस्तुतः प्रत्येकद्रव्य की स्वतन्त्र सत्ता है। कारण स्पष्ट है कि एक द्रव्य का दूसरे द्रव्य के साथ आधार-आधेय सम्बन्ध भी नहीं है। प्रत्येक द्रव्य अपने आधार से है। इसलिये ज्ञान आधेय जाननपने रूप अपने स्वरूपाधार में प्रतिष्ठित है। ज्ञान और क्रिया रूप ज्ञान ज्ञान में ही है और क्रोध, अहंकार, माया, लोभ आदि जीव अपने स्वरूप में प्रतिष्ठित हैं। जैसे अपनी बुद्धि में आकाश द्रव्य के आधार-आधेय जीव की कल्पना की तो यह निश्चित हुआ कि ज्ञान ज्ञान में ही प्रतिष्ठित है। इसलिये ज्ञान क्रोधादि जीवों में नहीं है। क्षण भर पहले जो प्राणी क्रोध का भाव कर रहा था, वही अल्प समय बाद यह विचार करता है कि मुझे इस छोटी-सी बात पर इतना उग्र क्रोध नहीं करना चाहिए था। यह किसने जाना? वास्तव में जाननहारा ज्ञान है जो क्रोधादि जीवों को अपने से भिन्न जानता है। क्रोधादिक जीव-ज्ञान को नहीं जानते, क्योंकि वे जड़ किंवा अचेतन हैं। चेतन में ही जानने, देखने की शक्ति होती है। इसलिये आध्यात्मिक पुरुष ज्ञाता-द्रष्टा होता है।

उक्त विवेचन से स्पष्ट है कि जैन धर्म वैज्ञानिक पद्धति पर आधारित सूक्ष्म अध्यात्म से समन्वित है। परमाणु के एक प्रदेश से ले कर अनन्त सूक्ष्म तथा स्थूल स्कन्धों की विवेचना के साथ तीन लोक की वैज्ञानिक व्याख्या करनेवाला पर्यावरण, शाकाहार (शाकाहार में भी काल तथा क्रिया-भेद से भक्ष्य-अभक्ष्य की व्याख्या) आदि का विवेचन विस्तार से करने वाला जैनधर्म ही है। अत्यन्त प्राचीन काल में तीर्थंकरों ने संपूर्ण लोक को यह बताया था कि पेड़-पौधे, जल, अग्नि, वायु आदि में जीव तथा जीवन पाया जाता है। अतः उनकी रक्षा करना स्वाभाविक कर्तव्य एवं प्राकृतिक नियम है। यदि इसका पालन नहीं किया गया तो प्रकृति (नेचर) और उसके जीवन में प्रदूषण तथा विषमता फैल जायेगी और उसके घातक दुष्परिणाम होंगे। वर्तमान का भौतिक विज्ञान भी समय-समय पर यही चेतावनी देता रहता है। इस प्रकार अध्यात्म विज्ञान का विरोधी न होकर उसका पूरक है। आत्मा परमात्मा के जिस क्षेत्र में विज्ञान का प्रवेश नहीं है, वह उसे पूर्ण रूप से प्रकाशित करता है। नोबल पुरस्कार विजेता रिचर्ड फिनमन भी अपने एक व्याख्यान में यह स्वीकार कर चुके हैं कि वास्तव में हम परमाणु को तब तक पूर्ण रूप से नहीं जान सकते हैं, जब तक जैनधर्म निरूपित 'प्रदेश' तक विज्ञान की पहुँच नहीं हो जाती है। जिस क्षेत्र को परमाणु घेरता है उसे 'प्रदेश' कहते हैं। इस प्रकार अध्यात्म और विज्ञान दोनों ही जगत और जीवन को समझाने में महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाते हैं। यथार्थ में जैनधर्म आध्यात्मिक है और विज्ञान भी। इसका निर्णय भविष्य ही कर सकेगा।

- भारतीय ज्ञानपीठ

१८, इन्स्टिट्यूशनल एरिया, लोदी रोड, नई दिल्ली-३

पर्यावरण का आधार : अहिंसा-भावना

डॉ. कपूरचंद जैन

रीडर एवं अध्यक्ष संस्कृत विभाग, श्री कुन्द कुन्द जैन (पी.जी.) कॉलेज, खटौली

वैज्ञानिक विकास ने हमें जो दिया है उनमें एक प्रदूषण भी है। आज पर्यावरण की सुरक्षा जैनधर्म के सिद्धांतों को अपनाने से सरलता सिद्ध होगी। अतः जैनधर्म के सभी सिद्धान्त पूर्णतः वैज्ञानिक हैं, प्रकृति का संतुलन बनाये रखने के लिए उनका सम्यक् पालन विशेष उपकारी है।

नगरीकरण, औद्योगीकरण यातायात के आधुनिक यान्त्रिक साधन, उनकी तेज ध्वनि, अणुशक्ति का प्रयोग, दूषित वायु, दूषित जल, दूषित खाद्य पदार्थ, पृथ्वी की निरन्तर खुदाई, वनों का काटा जाना, रेडियोधर्मी, जैविक और रासायनिक कचरा, मांसाहार की बढ़ती प्रवृत्ति, पारस्परिक वैमनस्य, अर्थलोलुपता आदिने मनुष्य को उस चौराहे पर लाकर खड़ा कर दिया है जहाँ से सभी रास्ते विनाश की ओर ही जाते हैं। क्या आप जानते हैं कि आज ओजोन-परत टूट रही है, जिससे पृथ्वी पर सभी जीवधारियों का जीवन खतरे में पड़ गया है। पृथ्वी पर आक्सीजन का स्रोत यही ओजोन है। यही सूर्य की पराबैंगनी विषैली किरणों को रोकने का काम करती है। यदि सूर्य की किरणें सीधे पृथ्वी पर आयें तो त्वचा का कैंसर, आंखों के अनेक रोग आदि हो सकते हैं।

जैन-दर्शन और विज्ञान के अनुसार सृष्टि का एक निश्चित संतुलन है। सारी प्रकृति तालबद्ध तरीके से चल रही है। कुछ लोग मानते हैं

कि इस गतिमयता के पीछे किसी ईश्वर का हाथ है, पर जैन-दर्शन ऐसी किसी सत्ता में विश्वास नहीं करता, सृष्टि अनादि और अनन्त है। सृष्टि का प्रत्येक कण अपनी स्वतन्त्र सत्ता लिये है, और स्व-स्वरूप में स्थित है।

पर्यावरण शब्द 'परि-समन्तात् आवरणम्-पर्यावरण' दो शब्दों से मिलकर बना है अर्थात् जो सब औरसे सृष्टि को व्याप्त किये है, दूसरे शब्दों में वातावरण को ही पर्यावरण कह सकते हैं। पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, ध्वनि (आकाश) ये पाँच महाभूत पर्यावरण के मूल आधार हैं। ये अपने निश्चित अनुपात में अनादि से स्थित हैं। मनुष्य कभी धर्म के नाम पर, कभी विज्ञान के नाम पर तो कभी प्रगति के नाम पर इनसे छेड़छाड़ करता है आजकल यह छेड़छाड़ कुछ ज्यादा ही बढ़ गई है फलतः ये महाभूत प्रदूषित हो रहे हैं।

प्रदूषण की कोई सर्वसामान्य परिभाषा देना सम्भव नहीं है। अमेरिकी राष्ट्रीय विज्ञान अकादमी (1966) के अनुसार - 'मिट्टी, पानी, वायु, पौधे, पेड़ और जानवर मिलकर पर्यावरण या वातावरण का निर्माण करते हैं—जब एक सीमा से अधिक विकास के लिए प्रकृति का उपयोग किया जाता है, तो इस पर्यावरण में कुछ परिवर्तन होता है, यदि इन परिवर्तनों की प्रक्रिया का प्रकृति के साथ सामंजस्य नहीं किया जाता तो उससे ऐसा असंतुलन पैदा हो सकता

है, जिससे पृथ्वी पर मनुष्यजीवन खतरे में पड़ सकता है।' यही प्रदूषण है। आज मिट्टी, जल, अग्नि, वायु, ध्वनि, वनस्पति आदि के प्रदूषण भयावह हैं।

जैन शास्त्रों में प्रतिपादित मात्र अहिंसा व्रत का ही यदि भली भाँति पालन किया जाये तो इस प्रदूषण रूपी दैत्य से बचा जा सकता है। कितने आश्चर्य की बात है कि प्रदूषण के मुख्य आधार पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु (ध्वनि, आकाश), वनस्पति व वन्य प्राणी हैं और जैनाचार छह प्रकारकी स्थूल हिंसा का निषेध गृहस्थों को करता है। वे छह प्रकार भी पृथ्वीकायिक, जलकायिक, अग्निकायिक, वायुकायिक, वनस्पतिकायिक और त्रसकायिक अर्थात् दो, तीन, चार व पांच इन्द्रिय जन्तु व वन्यप्राणी, मनुष्य आदि हैं। इस प्रकार यह बिल्कुल स्पष्ट है कि यदि षट्काय के जीवों की स्थूल हिंसा का त्याग कर दिया जाये तो उक्त छह प्रकार के प्रदूषणों से बचा जा सकता है। अहिंसा का केवल पारलौकिक ही नहीं अपितु प्रत्यक्ष जीवन से भी गहरा सम्बन्ध आज समझ में आने लगा है। यद्यपि अहिंसा प्राण विनाश की दृष्टि से विचार करती है और विज्ञान उस पर प्रदूषण की दृष्टि से विचार करता है। जैनधर्म प्राणी-मात्र की दृष्टि से अहिंसा पर विचार करता है और विज्ञान केवल मनुष्य की दृष्टि से विचार करता है, किन्तु परिणाम की दृष्टि से दोनों एक ही केन्द्र बिन्दु पर आकार मिल जाते हैं।

मिट्टी का प्रदूषण

आज अधिक से अधिक खनिज पदार्थों,

विशेषतः कोयला एवं तेल के लिये जिस तीव्रता से पृथ्वी का खनन किया जा रहा है वह चिंता का विषय है। औद्योगीकरण के कारण बड़े शहरों और कारखानों के आसपास की जमीन अत्यन्त प्रदूषित होती जा रही है। खनन से उठनेवाली धूलि ने फेफड़ों एवं गले के रोगों को जन्म दिया है। इससे पृथिवीकायिक जीवों के साथ सेंकड़ों त्रसकायिक जीवों का भी घात होता है। यदि हम पृथिवीकायिक जीवों की स्थूल हिंसा से विरत हो जायें तो ऐसे प्रदूषण से बचा जा सकता है। साथ ही वायु प्रदूषण से भी हमारी रक्षा हो सकेगी।

जल प्रदूषण

मानव जीवन के लिए वायु के बाद सबसे आवश्यक तत्व जल है। पर आज वायु के बाद जल ही सबसे अधिक प्रदूषित हो रहा है। जल के प्रदूषण से केवल जलकाय के ही जीवों की हिंसा नहीं होती अपितु उसमें रहनेवाले मछली आदि जीव भी मर जाते हैं और प्रदूषित पानी पीने से मनुष्य तक मर जाते हैं। कारखानों का विषैला जल नदी व तालाबों में छोड़ा जाता है। गंगा, यमुना जैसी पवित्र नदियों के उदाहरण सामने हैं, जिन्हें आज शुद्ध करने की योजनायें बनाई जा रही हैं। नालियों में घरों का तेजाब युक्त व समुद्र तक में परमाणु रियेक्टर का कचरा डाला जा रहा है। वैज्ञानिकों का कथन है कि यदि जल-प्रदूषण न रोका गया तो समुद्र भी प्रदूषित होकर भयावह स्थिति उत्पन्न कर देगा।

जलकायिक जीवों की स्थूल हिंसा से विरत होकर इस प्रदूषण को रोका जा सकता है। स्वकल्याण की दृष्टि से हम पानी छानकर प्रयोग

में लायें। जल उबालकर पीयें। परकल्याण की दृष्टि से जल में किसी प्रकार की विषैली तेजाब, मलादि न डालें। कहा ग या है - 'जलमल मोरिन गिरवायो'।

अग्नि, ईंधन या तेल का प्रदूषण

ईंधन का प्रदूषण भी कम भयावह नहीं है। कोयला, मिट्टी का तेल, डीजल, पेट्रोल, उपले लकड़ी आदि के अमर्यादित जलाने से जो धुआं उठता है, वह पूरे वायुमण्डल को दूषित कर देता है। आज औद्योगीकरण के कारण ओजोन परत तक में छिद्र हो गया है जो भयावह है। किसी व्यस्त चौराहे पर आप शाम को खड़े हो जायें तो सांस लेना भी भारी हो जायेगा। इसका कारण धुएं से ऑक्सीजन (जीवनदायक तत्व) का नष्टहोना है। एक तथ्य के अनुसार— 'एक व्यक्ति पूरे साल में जितनी ऑक्सीजन का उपयोग करता है, उतनी ऑक्सीजन एकटन कोयला जलाने में, एक मोटर के एक हजार कि.मी. चलने में, एकहवाई जहाज के दो हजार कि.मी. की यात्रा में खत्म हो जाती है। अग्निकायिक-हिंसा से विरत हुआ जाये तो इस प्रदूषण से बचा जा सकता है। हम आवश्यकतायें कम करें। आवश्यकता से अधिक अग्नि न जलायें तो इस प्रदूषण से हमारी रक्षा हो सकती है।

वायु प्रदूषण

बिना वायु के जीवन की कल्पना असम्भव है। वायु का प्रदूषण ईंधन जलाने, औद्योगिक क्रियाओं में विभिन्न गैसों के छोड़े जाने तथा कभी-कभी दुर्घटनावश भी ऐसा हो जाता है। वायु प्रदूषण से विभिन्न शारीरिक, मानसिक रोग

यहाँ तक कि मृत्यु भी हो जाती है। पेड़-पौधों व भावनादि को भी नुकसान पहुँचता है।

इसका एक मन्दकारण धूम्रपान भी है। इससे फेफड़े खराब हो जाते हैं। तम्बाकू में मिले निकोटिन, कोल्टा आर्सेनिक तथा कार्बन मोनाऑक्साइड विष का काम करते हैं।

ध्वनि प्रदूषण भी भयावह है। ट्रेन, बस, जहाज व लाउडस्पीकर, जुलूस, वाद्ययन्त्र आदि से उठनेवाली तरंगे अनिद्रा, चिडचिडापन, नैराश्य आदि मानसिक रोगों की जननी है। कर्ण के विभिन्न रोग, श्वसन प्रणाली, जनन क्षमता-हास व मस्तिष्क के विभिन्न रोग इससे पैदा होते हैं।

जैनधर्म में वाणी को तीन रूपों में नियन्त्रित किया गया है प्रथम मौन रहो (वचन गुप्ति) द्वितीय आवश्यकता से अधिक मत बोलो। (भाषा समिति) और तृतीय हित मिष्ट और परिमित बोलो (सत्य व्रत)। वाहनादि के कम उपयोग से भी वायु प्रदूषण से बचा जा सकता है। साथ ही वायुकायिक जीवों की हिंसा से विरत हुआ जा सकता है।

वनस्पति प्रदूषण या वनस्पति का अभाव

पेड़ पौधे हमारे जीवन दाता हैं। वे विष पीकर अमृत देते हैं। सांसारिक प्राणवायु का बहुभाग वनस्पति से पैदा होता है। बाढ़ व भूस्खलन का रुकना वनस्पति पर निर्भर है। अनेक जीवों की रक्षा वनों से होती है। वर्षा का नियन्त्रण भी वनस्पति पर है, पर आज वनस्पति की हिंसा को कोई हिंसा मानता ही नहीं। असीमित लकड़ी का प्रयोग कर वनों को काटा जा रहा है जिससे रेगिस्तान बढ़ रहा है,

पानी का स्तर नीचे जा रहा है। समुद्र बढ रहे हैं। यदि आवश्यकतायें कम करें, वनस्पतिकाय के जीवों की हिंसा से विरत हों तो इस असन्तुलन से बचा जा सकता है। प्राणवायु शुद्ध हो सकती है। वनों के विनाश से हमारे हृदय क्रूर होते जा रहे हैं। आयरलैन्ड के अलस्टर क्षेत्र के निवासियों की आपराधिक प्रवृत्ति के कारणों की खोज करने पर पाया गया कि— 'उनकी हिंसात्मक प्रवृत्तियों का कारण वहाँ की धरती का लगातार वन-विहीन हो जाना है।'

वन हमारी प्राणवायु के भंडार है। एक आदमी को प्रतिदिन कम से कम 16 किलो आक्सीजन चाहिए। इतनी ऑक्सिजन के लिए 50 वर्ष की आयु और 50 टन वजन वाले 5-6 वृक्ष चाहिए। दूसरे शब्दों में 5-6 वृक्षों

को काटना एक आदमी को प्राणवायु से वंचित कर देना है। वास्तव में दम घोटकर उसकी हत्या कर देना है।

इस प्रकार स्थावर हिंसा से विरत होने के अभ्यास से पर्यावरण का संरक्षण भली प्रकार से हो सकता है। त्रस हिंसा का त्याग करने पर शराब, मांसाहार का निषेध होगा जिससे पशु-सम्पदा नष्ट नहीं होगी और प्रकृति का सन्तुलन बना रहेगा। व्यक्ति के इस हिंसा से विरत होने पर उसका मन पवित्र होगा, पवित्र मन के होने पर झूठ, चोरी, कुशील आदि पापों से बचा जा सकेगा तब सच्चे अर्थों में मनुष्य-मनुष्य होगा और पर्यावरण का संरक्षण भी। आइये हम संकल्प करें कि हम हिंसा से विरत होंगे और पर्यावरण का संरक्षण करेंगे।

कर्तव्य

- उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥
- इस लोक में एसी कोई वस्तु नहीं है, जिसे मनुष्य अपने उद्यम से प्राप्त न कर सके। 'असम्भव' शब्द केवल मूर्खों के कोष में ही मिलता है। नेपोलियन की डायरी में 'असम्भव' जैसा कोई शब्द ही नहीं था।
- जिन खोजा तिन पाइया, गहरे पानी पैठ। यदि गहरा गोता लगाकार भी समुद्र में से मोती नहीं निकाल सकते तो समझना चाहिए कि सफलता के लिए पूरे मन से उद्यम नहीं किया गया।
- भाग्य पर विश्वास रखकर पुरुषार्थ न करने से आदमी हतोत्साहित होता है।

अणुव्रतोंका पालन : आदर्श और सम्भावनाएं

पं. श्री नीरजजी जैन

भगवान महावीर के शासन में धर्म की साधना को सागर धर्म और अनगर धर्म के रूप में दो प्रकार का कहा गया है। जिस गृहस्थ को संसार-शरीर और परिग्रह आदि विषयों से विरक्ति होने लगती है वह उदासीन श्रावक, जब देशकाल की परिस्थितियों के कारण, शारीरिक सीमाओं के कारण, अभ्यास की अपूर्णता के कारण और राग-द्वेष की तदनुकूल कृशता के अभाव के कारण, अपने आपको महाव्रतों के निर्दोष पालन में पूरी तरह समर्थ नहीं पाता तब तक वह मुमुक्षु अणुव्रतों की भूमिका में ही अपनी साधना यात्रा प्रारंभ करता है और क्रमशः उसके सोपानों पर आरूढ़ होता चला जाता है।

आगे जाकर जब साधक को अपनी अनासक्ति पर भरोसा होने लगता है तथा संसार-शरीर और भोगों के प्रति उसके मन में तीव्र अरुचि उत्पन्न होती है, तब यदि मुनिपद का निर्वाह करने की अन्य अनुकूलताएं प्राप्त हो तो ऐसा निष्ठावान साधक मानव-जीवन का महानतम संकल्प धारण करके, महाव्रती का गौरवशाली, त्रिकाल वन्दनीय पद ग्रहण करने की ओर बढ़ता है। दीक्षा गुरु उसकी निष्ठा, पात्रता, क्षमता और समर्पणभाव का आकलन करके उसे दैगम्बरी दीक्षा प्रदान करते हैं। दीक्षा के उपरान्त गुरु ही अपने संरक्षण तथा अनुशासन में साधक को मार्ग-दर्शन करते हुए उसे साधना की ऊंचाइयों तक जाने का अवसर देते हैं।

इस प्रकार श्रावक धर्म और मुनिधर्म में साध्य-साधक संबंध सिद्ध होता है, परंतु श्रावक धर्म मात्र साधक नहीं, वह अपने आप में साध्यभी है क्योंकि उससे वर्तमान पर्याय में शुभ्रता आती है, पापों का नाश होता है और वह भोक्ष का परंपरा कारण भी बनता है। कुछ लोग व्रतादिक की साधना को एकांत से आस्रव-बंध का ही हेतु मानकर अविरति और व्रताचरण को, अथवा पाप और पुण्य को समान माननेकी भूल करते हैं, परंतु आगम का मतव्य ऐसा नहीं है। यह ठीक है कि तत्त्वार्थ सूत्र के सातवें अध्याय में व्रतादिक को शुभास्रव का हेतु बताया है, परंतु आगे नवमें अध्याय में निर्जरा के कारणों में भी उन्हीं व्रतादिक की गणना करके आचार्य उमास्वामी महाराज ने आगम का अभिप्राय स्पष्ट कर दिया है।

वास्तव में व्रत के दो पक्ष होते हैं। पहला उसका प्रवृत्तिमूलक पक्ष है और दूसरा उसमें अनिवार्यतः निहित निवृत्ति को सूचित करता है। जैसे किसीने एकासन का नियम लिया तो उसकी प्रतिज्ञा तो यही मानी जायेगी कि 'आज मुझे एक बार ही भोजन करना है,' परंतु इस नियम का निवृत्ति परक अभिप्राय यह है कि मैं जो रोज तीन बार भोजन ग्रहण करता हूँ उसमें से आज मेरे दो बार के भोजन का त्याग है, केवल एक बार ही लेना है। इसमें भोजन लेने की जो प्रवृत्ति मैं करूंगा उससे तो आस्रव होगा, परंतु दो बार का भोजन त्यागने रूप जो निवृत्ति हुई है, वह

आस्रव का कारण नहीं बन सकती। वह यथानुकूल संवर और निर्जरा का ही कारण बनेगी।

आचार्य पूज्यपाद स्वामीने अपने मौलिक ग्रंथ 'इष्टोपदेश' में श्रावक धर्म की सार्थकता बताने के लिये कहा कि - 'अत्रती जीवन वित्ताकर नरक आदि की अशुभ पर्याय बांधने के स्थान पर, व्रती जीवन अपनाकर देवादि शुभ पर्यायों की भूमिका बनाना अच्छा है। किसी की प्रतीक्षा के लिए धूप में खड़े होकर क्लेश पाने की अपेक्षा छाया में खड़े होकर आराम पा लेना निश्चित ही श्रेष्ठ है-

**वरं व्रतैः परं दैवं नाव्रतैर्वत नारकं,
छायातपस्थयोर्भेदः प्रतिपालयतोर्महान।**

इष्टोपरदेश/३

एक हिन्दी कविने तो गृहस्थाश्रम को मुनिधर्म की प्रारंभिक पाठशाला ही कह दिया। उन्होंने लिखा कि गृहस्थी का उलझनभरा वातावरण, जहां पग-पग पर स्वार्थों की टकराहट होती है, साधना की पाठशाला ही है। उस निरंतर संघर्षशील वातावरण में जिसने निरुद्धिग्र बने रहने और अपनी समता को सुरक्षित रख पाने का अभ्यास नहीं किया, वह तपस्या के लिये वन में जाकर भी कुछ नहीं कर पायेगा। जिन सों घर मांहीं कछू न बनी तिनसों वन मांहीं कहा बहनि है।

श्रावक साधना के प्रतीक पुरुष गणेश वर्णी—

बीसवीं सदी में अपने आचरण के माध्यम से अणुव्रतों की महनीयता को प्रकाशित करनेवाले साधकों के नाम लिये जायें तो निश्चित

ही उनमें पूज्य १०५श्री क्षुल्लक गणेशप्रसादजी वर्णी महाराज का नाम बहुत ऊपर होगा। युवावस्था में ही ज्ञान प्रचार के लिये अपना जीवन न्यौछावर कर देने का संकल्प लेने वाले गणेशप्रसादजीने अपनी ३३ वर्ष की अधेड़ आयु तक ब्रह्मचर्य प्रतिमा ग्रहण नहीं की। १९०७ में जब उन्होने सातवीं प्रतिमा के व्रत अंगीकार किये तब उसके पूर्व ही उनका ज्ञानदान-यज्ञ प्रारंभ हो चुका था और उसके दो वर्ष पूर्व १९०५ में बनारस में उनके द्वारा स्याद्वाद महाविद्यालय की स्थापना भी हो चुकी थी।

१९०७ में सातवीं प्रतिमा ग्रहण करने के उपरांत चालीस वर्षों तक पूज्य वर्णीजीने गांव-गांव अलख जगाकर विद्या प्रचार के अपने संकल्प को साकार किया। इस बीच उनके द्वारा समाज को नई दिशा मिली और समाज सुधार के अनेक उल्लेखनीय कार्य हुए। वर्णीजीकी विशेषता यह रही कि यह सब करते हुए भी वे एकदम निर्लेप बने रहे। उन्होने संस्थाओं की स्थापना की परंतु संस्थाएँ उन्हें कभी बांध नहीं पाईं। चालीस वर्षों की इस साधना-यात्रा के बाद, ७३ वर्ष की वृद्धावस्था में ब्र. गणेश वर्णी ने अपने आपको आत्म-कल्याण की साधना में नियोजित करने के लिये क्षुल्लक का पद ग्रहण किया। अपनी संस्थाओं से और अपनी कर्मभूमि से सारे नाते तोड़कर वर्णीजी क्षुल्लक पद पर ही अपने अंत समय सन् १९६१ तक साधना करते रहे।

वर्णीजीने कभी मुनिदीक्षा का विचार नहीं किया। उनकी मान्यताथी कि वर्तमान में महाव्रतों का निरतिचार निर्वाह करने के लिये देशकाल बहुत अनुकूल नहीं है। इस दूषित वातावरण में

महाव्रतों की मर्यादा को सुरक्षित रख पाना बहुत कठिन है। आज वर्णीजी महाराज द्वारा लिखा गया दो हजार पृष्ठों से भी अधिक का प्रेरक साहित्य उपलब्ध है जो हमारे लिये उनका अमर अवदान है। समयसार पर उनके प्रवचनों के कैसेट आज एक अनमोल धरोहर हैं। अंत में ईसरी के उदासीन आश्रम में सात वर्ष की एकांत साधना और चौतीस दिनों की सल्लेखना पूर्वक, १९६१ में वर्णीजीने उत्तम सल्लेखना मरण प्राप्त किया।

गणेशप्रसाद वर्णी के द्वारा दीक्षित क्षुल्लक शिष्यों में श्री जिनेन्द्र वर्णीजीने 'जिनेन्द्र सिद्धांत कोश' की रचना करके, अणुव्रती होते हुए, आचार्य कोटि की श्रुतसेवा की है। उनका विपुल साहित्य और सैकड़ों आडियो कैसेट उनकी श्रुत-साधना के ज्वलंत प्रमाण हैं। श्री मनोहरलालजी वर्णीने सिद्धांत और अध्यात्म दोनों विषयों पर लेखनी चलाकर जिनवाणी के भण्डार को समृद्ध किया है। इन दो साधकों ने अपने कालजयी कृतित्व से अणुव्रती साधकों की सूची में गौरवपूर्ण स्थान प्राप्त किया है। और अपने दीक्षा गुरु गणेश वर्णी का यश-वर्द्धन किया है। क्षुल्लकश्री चिदानंद बाबाजी और क्षुल्लकश्री पूर्णसागरजी आदि उनके अन्य शिष्यों ने भी ज्ञान प्रसार के क्षेत्र में पर्याप्त कार्य किया है।

अनवरत ज्ञानाराधक ब्र. भूरामलजी-

अणुव्रतों की प्रभावना करनेवाले दूसरे महापुरुष स्वनामधन्य ब्रह्मचारी पं. भूरामलजी हुए। भूरामलजीने युवावस्था में ही आजीवन अविवाहित रहकर माता सरस्वती तथा जिनवाणी की सेवा का संकल्प कर लिया था। गणेश वर्णी

द्वारा संस्थापित स्याद्वाद विद्यालय बनारस से अध्ययन करके निकलने के बाद उन्होंने पचास वर्षों तक निरंतर लोकोपकारी साहित्य की रचना करके सार्वजनिक कल्याणकारी मार्ग की यात्रा की। जब तक उन्हें लौकिक प्रवृत्तियों से पूरी संतुष्टि और अनासक्ति नहीं हो गई तब तक पं. भूरामलजीने चारित्र के पथ पर कदम बढ़ाना उचित नहीं समझा।

वृद्धावस्था में इन महापुरुषने अपनी व्रत सम्पदा को बढ़ाने का साहस किया। सन् १८९१ में जन्मे भूरामलजीने १९४७ में, छठ्ठन वर्ष की आयु में सातवीं प्रतिमा के व्रत धारण किये। इसके बाद भी वे आठ वर्ष तक व्रती श्रावक रहकर ही साधना करते रहे। फिर चार साल क्षुल्लक-एलक पद पर अभ्यास करने के बाद, जब लौकिक कार्यों के प्रति उपेक्षा भाव और संसार तथा शरीर के प्रति उत्कट वैराग्य मन में उदित हुआ तभी वे आगे बढ़े। चारित्र-चक्रवर्ती पूज्य आचार्य शांतिसागरजी के द्वितीय पट्टाधीश, महान दिगम्बर आचार्य पूज्य श्री शिवसागरजी महाराज से दिगम्बरी दीक्षा प्राप्त करके ब्र. भूरामलजी उनके प्रथम दीक्षित शिष्य 'मुनि ज्ञानसागर' बने। उन्होंने आचार्य पद भी धारण किया और पूज्य विरागसागरजी तथा पूज्य विद्यासागरजी को मुनि दीक्षा देकर कृतार्थ किया। आयु के अंत में स्वयं आचार्य पद त्यागकर उन्होंने उत्कृष्ट सल्लेखना मरण प्राप्त किया।

ये उदाहरण मात्र दो ही नहीं है। अणुव्रतों के अनुशासन में बंधकर धर्म और समाज की सेवा करने वाले साधकोंकी सूची बहुत लम्बी है। तीन तीन सरस्वती भवन स्थापित करनेवाले

ऐलक पन्नालालजी, आत्मलीन साधक श्रीमद् राजचन्द्रजी, मौन साधकश्री दीपचन्द्रजी वर्णी, जैन संस्कृति संघ सोलापुर के संस्थापक ब्र. जीवराज गौतमचन्द्र दोशी, क्रान्तिकारी समाजसुधारक ब्रह्मचारी शीतलप्रसादजी जिनवाणी को प्रकाश में लाने के लिये जूझने वाले बुद्धिलाल श्रावक, आगम की रक्षा के लिये अंत तक तत्पर रहे ब्रह्मचारी कपिलजी कोटड़िया, जो बाद में क्षुल्लक चैतन्यसागरजी हुए, सिद्धांत वारिधि ब्र. रतनचन्द्र मुख्तार आदि आदि अनेक त्यागी व्रती अभी हमारे सामने ही तो हुए हैं।
माताएं भी उदाहरण बनीं -

महिला व्रतियों में गिना जाये तो वर्णीजी के व्यक्तित्व को संवारने वाली धर्ममाता ब्र. चिरोंजा बाई, आरा के बाला-विश्राम की प्रेरणास्रोत ब्रह्मचारिणी मा चन्दाबाई, बम्बई की ब्र. मगनबाई, सोलापुर श्राविका संस्था की संस्थापिका पद्मश्री ब्र. पण्डिता सुमतिबाई शाह, आदि महिलाओं के उपकारों से क्या समाज कभी उन्नत हो सकता है? इन सभी माताओं ने अणुव्रतों के ही अनुशासन में बांधकर अपने जीवन का उत्कर्ष और समाज का महान उपकार किया है।

इस प्रकार बीसवीं सदी के इतिहास में ज्ञान प्रसार के क्षेत्र में, साहित्य रचना में और समाज सुधार के क्षेत्र में अणुव्रतों का पालन करनेवाले साधकों का योगदान इतना पुष्कल है कि उसका प्रकाश पूरी इक्कीसवीं सदी को आलोकित करने में सक्षम सिद्ध होगा।

उदाहरण वर्तमान में भी हैं-

वर्तमान में श्रीमद् राजचन्द्र आध्यात्मिक

साधना केन्द्र के संस्थापक सोने श्रीगुरुजी का सत्कार्य भी सहज भुलाया नहीं जा सकता। अपनों के बीच 'साहबजी' के नाम से ख्यात सोने श्रीगुरुजी की स्वामी आत्मानंद बनने तक की यात्रा सुगम नहीं थी। सात समंदर पार तक जिन धर्म की महती प्रभावना करने के पहले अपने संकल्प की पूर्ति के लिये उन्होंने कितना घोर परिश्रम किया है और कितने कष्ट सहे हैं इसका लेखा किसने रखा है? एक अकेला व्यक्ति यदि ठान ले तो अपने पुरुषार्थ से, स्व-पर कल्याण की दिशा में कितना काम करत सकता है, कोबा का यह संस्थान इसका ज्वलंत उदाहरण है। इस साधना स्थली को देखकर यह आश्वस्त मिलती है कि अणुव्रत पालन करनेवाले साधकों में भी अडिग संकल्प शक्ति हो सकती है और वे अपने देशकाल को दूर दूर तक प्रभावित कर सकते हैं। श्राविका संस्था सोलापुरकी संचालिका ब्र. बिद्युलता शाह, श्रीमहावीरजी में शिक्षा-मंदिर की सर्जनहार ब्र. कमलाबाई तथा भोज में ज्ञान साधना में रत ब्र. विमलाताई मुरावटे आदि अनेक ऐसे ही नाम हैं।

सम्भावनाएं अनन्त हैं-

अणुव्रतों का पालन करते हुए स्व-पर कल्याण का जो प्रशस्त मार्ग आचार्यों ने प्रस्तुत किया है, उसके अंतर्गत साधना करते हुए जीवन का उत्कर्ष करनेकी अनंत सम्भावनाएं आज के सामाजिक वातावरण में भी बनी हुई हैं। यदि व्रताचरण व्यक्तित्व के विकास की सीढ़ी है तो वह आज भी उस अभिप्राय की पूर्ति में उतना ही सहायक है जितना पहले कभी था। लेकिन यह तभी सम्भव है जब अणुव्रतों की महत्ता और

मर्यादा को उनके सही परिप्रेक्ष्य में ग्रहण किया जाये और उनके माध्यम से सही अभिप्राय की पूर्ति का लक्ष्य बनाया जाये।

ब्रह्मचर्य-व्रत नामक सातवीं प्रतिभा व्रती जीवन का मध्यवर्ती पड़ाव मानी जाती है। सागर धर्म की सीमा के रूप में भी इसकी व्याख्या की गई है। इसके बाद ही अनगार धर्म के अभ्यास का क्रम प्रारंभ होता है। सातवीं प्रतिमा तक श्रावक को गृहत्याग करनेकी अनिवार्यता नहीं होती। संकल्पी हिंसा और हिंसक आरंभ-परिग्रह की प्रक्रिया का त्याग करके वह घर में रह कर अपने लिये तथा अपने आश्रितों के लिये आजीविका उपार्जन के साथ यथाशक्य समाज सेवा करते हुए भी आदर्श अणुव्रती का जीवन व्यतीत कर सकता है। यद्यपि आज धर्म के हर क्षेत्र की तरह इस क्षेत्रमें भी कुछ विसंगतियों का प्रवेश हो गया है। उसकी चिंता करके त्यागी व्रती महानुभावों को अपने कर्तव्य और दायित्व समन्वय बिठाकर अपनी साधना को पवित्र और मार्ग को निर्दोष बनाये रखने का निरंतर प्रयास करना चाहिए।

स्वावलंबन और श्रम अणुव्रत-साधना के आवश्यक तत्त्व हैं। सातवीं प्रतिमा तक इनका अच्छा अभ्यास साधक को आगे भी काम देता है। वैसे भी व्रती को कोई अधिकार नहीं है कि वह सातवीं प्रतिमा लेते ही आठवीं और नवमी प्रतिमा के अभ्यास की ओट में आरंभ-परिग्रह त्याग का दिखावा करता हुआ अपना सारा भार समाज पर डाल दे, ऐसा करने पर वह अपना स्वावलंबन खो बैठता है। उसका आत्म-गौरव खण्डित हो जाता है और वह अपने आपको पूरी

तरह पराश्रित अनुभव करने लगता है। अपने व्रतों को अतिचार आदि दोषों से बचाना भी उसके हाथ में नहीं रह जाता, दूसरों की कृपा पर निर्भर हो जाता है। दूसरी और श्रम का अवसर ही उसके हाथ से निकल जाता है। श्रम मनुष्य के जीवन को सरस बनाता है और उसमें वात्सल्य तथा विनय जैसे गुणोंकी वृद्धि करता है। स्वावलंबन और श्रम के बिना 'श्रमणत्व'की परिकल्पना भी नहीं हो सकती।

जब तक व्यक्ति समाज का अंग बनकर जी रहा है तब तक उसे यह दृष्टि रखनी चाहिए कि वह समाज से जो भी प्राप्त करता है, उससे कुछ अधिक ही समाज को देता चले। अणुव्रतों की निर्दोष पालना के साथ यह समीकरण सहज सम्भव है, उसमें कोई दोष नहीं आता। अणुव्रती साधना में सफलता, सम्मान और प्रसिद्धि पानेवाले जिन व्रतियों का ऊपर गुणगान किया गया है, वह इसीलिये तो हुआ कि उन्होंने समाज से जितना पाया उससे अधिक, या उससे बहुत अधिक वे समाज को देते रहे। ऐसी उदात्त भावना लेकर, आत्म-गौरव की अनुभूति के साथ अणुव्रतों का निरतिचार पालन किया जा सके तो आज भी अणुव्रती श्रावक की प्रतिष्ठा एक अच्छे और सम्मानित साधक के रूप में हो सकती है। जो त्यागी ऐसी सावधानी के साथ व्रत पालन कर रहे हैं उन्हें आत्म तुष्टि के साथ साथ व्रती होने का गौरव भी प्राप्त होता है।

शांति सदन, कम्पनी बाग,
सतना. मप्र. ४८५ ००१

पर इतना तय है कि गांधीजी के नेतृत्व में स्वदेशी की भव्य भावना के द्वारा अंग्रेजी शासन और सिंहासन हिलाकर रख दिया गया।

स्वदेशी ने अपनी आवश्यकता की पूर्ति के लिये उत्पादन के संस्कार दिये। कपास का उत्पादन किया गया। सूत काता गया। अपने देशी सीमित साधनों से अपने ही हाथों सूत कातना प्रारम्भ किया गया और खादी बुनी गई। खादी की गरिमा थी। खादी के आगे विदेशी वस्त्र और वेशभूषा निरर्थक अनुभूत हो उठे। खादी धारण कर प्रत्येक भारतवासी सुख और सन्तोष का श्वास लेने लगा। अपने श्रम और साधन-शक्ति पर उसका गर्वित होना स्वाभाविक है।

खादी में कितने शहीदों की सुगंध आती है। कितनी वीराङ्गनाओं और नो निहालों का देश-प्रेम अनुभूत हो उठता है। खादी के तार-तार में स्वदेशी की झंकार सुनाई पड़ती है और इसी भावना से अनुप्राणित हो कर देशवासियों को अपने देश की माटी से, पानी से जीवंत आशा और विश्वास पेदा होना स्वाभाविक है। करोड़ो-कण्ठों से एक ही स्वर फूट उठता है। यथा —

‘सारे जहाँ से अच्छा हिन्दोस्तां हमारा।’

स्वदेशी ने हमारे अंदर दायित्व निर्वाह की भावना जाग्रत की थी। दायित्व निर्वाह की सम्भावना श्रम-साधना पर निर्भर करती है। श्रम से व्यक्ति में स्वावलंबन के संस्कार उत्पन्न होते हैं। ‘स्वदेशी’ का उत्तम व्यवहार एक सच्चा स्वावलम्बी ही कर सकता है। आज हमारे जीवन से श्रम के संस्कार प्रायः समाप्त होने लगे हैं। फलस्वरूप हमारे विचार और व्यवहार में इकसारता निस्तेज हो उठी है। इससे हमारे मन-

मानस में ‘स्वदेशी’ की भावना निष्प्रभ होने लगी है।

आज का आदमी विदेशी आँख से जीवन जीने की सार्थकता आँकने लगा है। हमें जीवंत सुख और सुविधा के लिये विदेशी भाने लगा है। यही परिणाम है कि हमारी स्वदेशी प्रतिमाएँ आज विदेशी परिधि पर दस्तक देने लगी हैं।

हमारे विचार और व्यवहार में गजब की गिरावट आ गई है। इस अनाहूत गिरावट का हेतु वैयक्तिक नहीं, सामूहिक है। जब शासन संविधान पर हावी हो जाता है, तब जीवन-विकास और उल्लास के दरवाजे प्रायः बंद हो जाते हैं। आपाधापी से आदमी की प्रामाणिकता हाथ से छूट जाती है और उसका प्रभाव नीचे तक होता है। आज गांधी के देश में अप्रामाणिक जीवन जीने का मानों अभ्यास सा हो गया है। ऐसी स्थितिमें स्वदेशी की भव्यभावना का मूल्याङ्कन कौन और कैसे कर सकता है।

इस अधम अवस्था से उबरने की शक्ति और सामर्थ्य आज भी ‘स्वदेशी’ में विद्यमान है। स्वदेशीवाद वस्तुतः द्वेष का रास्ता नहीं है, वह मूलतः निःस्वार्थ सेवा का सिद्धांत है और उसकी जड़ विशुद्ध अहिंसा अर्थात् प्रेम में है। गांधीजी कहते हैं, अहिंसक मार्ग यह है कि जितनी उचित मानी जा सके, अपनी उतनी आवश्यकताएँ पूरी करने के बाद जो पैसा बाकी बचे, उसका वह प्रजा की ओर से ट्रस्टी बन जाए।

अगर वह प्रामाणिकता से संरक्षक बनेगा तो जो पैदा करेगा, उसका सद्व्यय भी करेगा। जब मनुष्य अपने आपको समाज का सेवक मानेगा, समाज की खातिर धन कमाएगा और समाज के

कल्याण के लिये उसे खर्च करेगा, तब उसकी कमाई में शुद्धता आयेगी। संरक्षक वह है जो अपने ट्रस्ट के कर्तव्यों को ईमानदारी से और श्रेष्ठतम हितों में पूरा करता है।

संसार में अनंत प्राणी हैं। मनुष्य इन सभी प्राणियों में श्रेष्ठ हैं। उसके पास बुद्धि-बल है, देहबल है, उपयोग करने की अमोघ शक्ति और सामर्थ्य है। प्रकृति ने उसे श्रम करने के लिये दो हाथ दिये हैं और खाने के लिये केवल एक मुख दिया है। दोनों हाथों से किया गया अर्जन निश्चित रूप से अधिक है, तब उसे शेष का यथोचित विसर्जन करना चाहिये। यह वस्तुतः उसका धर्म बन जाता है।

धर्म से समुदाय और समाज में संतोष और सौहार्द का वातावरण पैदा होता है। इसी भावना से प्रेरित होकर गांधीजी प्रायः कहा करते थे, 'जो ईमानदारी से धंधा करते हैं, वे भी देश की सेवा करते हैं। सेवा का दावा करनेवाले लोग भारी कुरूप हो सकते हैं और धंधा करके कमाने वाले लोग शुद्ध सेवक हो सकते हैं।'

'स्वदेशी' की ढाल सत्याग्रह होती है, एक तो वह कि जिस चीज के लिये लड़ते हैं, वह सचमुच सत्य है, और दूसरा यह कि उसका आग्रह रखने में अहिंसा का उपयोग होता है। गांधीजी का मानना है कि, 'सत्याग्रही सदा बुराई को भलाई से, क्रोध को प्रेम से, झूठ को सत्य से और हिंसा को अहिंसा से जीतने की कोशिश करता है। दुनिया को बुराई से पार करने का और कोई उपाय नहीं है।' स्वदेशी में आस्था रखनेवाला व्यक्ति यह काम दूसरे से नहीं अपितु स्वयं अपने से प्रारम्भ करता है। वह मानता है स्वयं का सुधार अथवा

सुधारना दूसरे के सुधार का प्रोत्साहन होता है और इस प्रकार सुधार का विस्तार स्वयमेव वर्द्धमान होता जाता है। कहा भी है 'सुधरे व्यक्ति, समाज व्यक्ति से, उसका असर राष्ट्र पर हो।'

'स्वदेशी' के संदर्भ में गांधीजी का एक संस्मरण याद आया है—'गाँवों में विलायती दवायें क्यों?'

एक बार एक अमरीकी बहन सेवाग्राम-आश्रम में रहने के लिये आई। एक दिन काम करते हुए अचानक वह किसी तरह जल गई। सोचा, यहाँ किसी के पास कोई न कोई मरहम तो होगा ही, इसलिये उन्होंने मरहम मांगा। गांधीजी ने कहा, 'इस पर मिट्टी लगाओ।' उसने ऐसा ही किया और उसे आराम भी मालूम हुआ। वह किसी पत्र की प्रतिनिधि थी और भारतीय संस्कृति का अध्ययन करने के लिये इस देश में आई थी। इसलिये उसे समझाते हुये गांधीजी बोले, 'गाँवों में विलायती दवाओं का उपयोग क्यों किया जाए? अगर ऐसा हुआ तो हमारे लोग कंगाल बन जायेंगे। मामूली घाव का क्या इलाज हो सकता है, यह हमें जान लेना चाहिये। उनके स्थान पर झट से तैयार मरहम लगाना मेरे विचार में एक प्रकार से आलस्य को ही बढ़ावा देना है। पुराने जमाने में हमारे देश की बूढ़ी बहनें 'देशी' दवायें जानती थीं। आज भी ऐसी दवाओं का ज्ञान रखती हैं, लेकिन अब उसमें कुछ सुधार होना चाहिये। अगर उन्हें वैज्ञानिक रीति से समझाया जाए तो वे गाँवों में लेडी डॉक्टर जरूर बन सकती हैं। आप एक शिक्षित महिला हैं। हमारे देश की स्थिति का अध्ययन करने आई हैं, इसलिये आप इन बातों की ओर खास तौर से ध्यान दीजिएगा।' ■

कृषि विकास कुछ हानिकारक ही सिद्ध हुई है।
उद्यान और अहिंसा

उद्यानों के विशेषज्ञों की एक समस्या है कि सार्वजनिक उद्यानों को लोग खेलकूद एवं सैर-सपाटी के रूप में लेने लगे हैं। इस कारण अनेक पेड़-पौधे क्रिकेट की बॉल हाकी की चोटों से, फुटबालों की मार से नष्ट हो जाते हैं, एक छोटे पेड़, घास, पैर के नीचे आते-जाते प्रायः नष्ट हो जाते हैं। बार बार घास लगाई जाती है, परंतु वहां भूमि ही नजर आती है। उद्यान में काम करनेवाले माली, चौकीदार, इस समस्या का सामना कैसे करें। यह एक विकट समस्या है।

खेल विभाग के विशेष प्रभाव के कारण खेल बन्द नहीं किये जा सकते हैं। इस समस्या का प्रमुख कारण यही है कि मनुष्य वनस्पतियों को जीवित नहीं समझते। वनस्पतियों को कुचलने में हिंसा को हिंसा नहीं मानते। यदि वनस्पतियों के प्रति अहिंसा का भाव रखें, तो संभवतया यह समस्या समाप्त हो सकती है। अहिंसा वनस्पतियों की रक्षा में पूर्ण योगदान दे सकती है।

आनुवांशिकी और अहिंसा

जेनेटिक्स विश्व संमेलन १९८३ दिसम्बर १२ से २१ दिल्ली प्रदेश में हुई थी। इस संमेलन में विश्व प्रसिद्ध एम.आइ.टी. मासाचुलेट, अमेरिका के प्रोफेसर आर. वेनबर्गने यह बात विशेष रूप में कही, कि मांसाहार करनेवाले व्यक्तियों को कैंसर अधिक होता है। उन्होंने कहा कि अमेरिका में मृत्यु का दूसरा कारण “कैंसर रोग” है और यह रोग मांसाहार से संबंध रखता

है। जापान में यह रोग पिछले कुछ वर्षों से लोगों को होने लगा है अन्यथा यह रोग वहां के निवासियों को नहीं होता था। इस रोग का जापान निवासियों को न होनेका कारण, वहां के निवासियों का मांसाहार न करना प्रमुख था। अब जापान के लोगोंने भी मांसाहार करना प्रारंभ कर दिया है जिसके कारण यह रोग वहां पर व्यापक स्तर पर फैल रहा है। भारतवर्ष में कैंसर रोग का एक कारण यह भी हो सकता है। मांसाहार से “जीन्स” परिवर्तन या कारसिनोजन की उपस्थिति प्रमुख कारण हो सकते हैं। इस बात से यह सिद्ध होता है कि अहिंसा का पालन करनेवाले व्यक्तियों को इस भयानक रोग की सम्भावना कम रहती है और उत्पन्न होने वाली संतान भी स्वस्थ रहती है।

मनोवैज्ञानिक विश्लेषण और अहिंसा

मनोवैज्ञानिकों ने अहिंसा और हिंसा के विशेष प्रभावों का विश्लेषण करना प्रारंभ किया। मनोवैज्ञानिकों के सम्मुख एक विशेष प्रश्न सदैव उलझन में डालता रहा कि मनुष्य अपराधी दृष्टिकोण क्यों अपनाता है। इसमें क्या परिवर्तन किया जा सकता है अपराधी दृष्टिकोण का प्रमुख कारण हिंसा की भावना ही है। अनेको अपराधियों से प्रश्न करने पर ज्ञात हुआ कि उन्हें अपराध करने के बाद कोई ज्ञान नहीं था कि अपराध क्यों किया। उन्हें अहिंसा का पाठ नहीं पढाया गया। यदि हिंसा, अहिंसा का भेद कराया होता, तो सम्भवतया वे अपराधी नहीं होते। वैज्ञानिकों का कहना है कि यदि अपराधों की संख्या कम करना है तो, अहिंसा की शिक्षा बचपन से ही प्रारंभ करनी चाहिए। यह शिक्षा

उन्हें अहिंसक बनाने में सहायक होगी और स्वस्थ राष्ट्र निर्माण में महत्वपूर्ण होगी।

पक्षी विज्ञान एवं अहिंसा

पक्षियों के विशेषज्ञोंने संपूर्ण विश्व में यह आवाहन किया है कि पक्षियों को मारा न जाए। उन्हें अपना भोजन न बनाएं। रॉयल सोसाइटी फॉर बर्ड प्रोटेक्शन के तत्त्वावधान में डाक्टर प्रेस्ट का कहना है कि यदि पक्षियों की सुरक्षा नहीं की गयी, तो आगामी कुछ वर्षों में पक्षी संसार से समाप्त हो जाएंगे। पक्षियों को समाप्त होने से बचाने के लिए कुछ शिकारियों का ध्यान उन्होंने आकर्षित किया और इस समस्या से उन्हें समजाया। राज्य स्तर पर वे कानून की सहायता लेने के लिए भी वे अग्रसर हैं। डाक्टर सलीम अली भारतवर्ष में पक्षी रक्षा में महत्वपूर्ण योगदान दे रहे हैं। यह कार्य अहिंसा की भावना का प्रसार करने से आसानी से संभव हो सकता

है। जापान और भारतवर्ष में व्याप्त अहिंसा की भावना बर्ड प्रोटेक्शन स्पष्ट रूप से ज्ञात होती है। यह बात विश्व के ऑरनिथोलोजिस्ट ने भी स्वीकार की है।

सारांश में यह बात कही जा सकती है कि अहिंसा का महत्त्व वर्तमान विज्ञान में शनैः शनैः समझा जाने लगा है। आवश्यकता इस बात की है कि विज्ञान के उन सभी क्षेत्रों में जहां “जीवों” की व्याख्या की जाती है, अथवा “जीवों के विज्ञान के संदर्भ में कोई योजना बनाई जाती है, तो अहिंसा व “हिंसा” का विचार अवश्य करना चाहिए। इस विचार से असंख्यात जीवों को मृत्यु से बचाया जा सकता है एवं स्वयं उन जीवों की हिंसा से होनेवाले पाप से बच सकता है। जैसे-जैसे विज्ञान में प्रगति होगी, अहिंसा का महत्त्व और स्पष्ट होता जाएगा।

नम्रता

- नम्रता के तीन लक्षण हैं - कड़वी बात का मीठा जवाब देना, क्रोध के समय चुप रहना और अपराधी को सजा देते समय हृदय में कोमलता रखना।
- नरमाई स्वार्थ की सिद्धि के लिए तोले की कुज्जी के समान है, परंतु व्यक्ति को धनुष की तरह उतना ही झुकना चाहिए, जितने से उसकी मजबूती में कमी न आए। अधिक नमने से हानि होने की सम्भावना रहती है।
- नम्रता आध्यात्मिक संस्कृति का शिला लेख है।
- शिक्षित मनुष्य का मुख्य लक्षण उसकी नम्रता और सेवा-भावना है।

शाकाहार आवश्यक क्यों ?

प्रा. यशवंत कु. गोयल अकोल

अहिंसा हमारे जैन धर्म का प्राण है। लेकिन हम और हमारा सामाजिक जीवन कैसा है यह देखना मैं आवश्यक समझता हूँ। जैन धर्म कहता है कि आप तीन मकारों से दूर रहो - मद्य, मांस और मधु इसका पालन करना है। जिस से हमारा आहार शुद्ध हो। कहा है कि —

जैसा खावे अन्न, वैसा होवे मन।

जैसा पीवे पानी, वैसी होवे वाणी।

हमारा खान-पान यदि शुद्ध हो तो हमारी भाषा, विचारधारा सृजनशील रहेगी। दुःख की बात है कि हमारा युवा समाज विदेशियों के खान पान की नकल कर रहा है यह एक फैशन हो गया है।

शाकाहार की जगह मांसाहार और मदिरापान हो रहा है। भारत में अनेक धर्म हैं। कोई धर्म में दूसरों के दिल दुःखाकर व्यवहार करना बताया नहीं है। मानसिक हिंसा को वहाँ स्थान नहीं है। फिर प्रत्यक्ष पशुओं की हिंसा करके मांस खाने में क्या मतलब?

हमारा अज्ञानी समाज अभी भी देवी देवताओं को बलि दिये बगैर प्रसन्न नहीं होता उनका जीवन सफल नहीं होता। शाकाहार क्यों? इस बारे में जैन धर्म और शाकाहार इस विषय में कहा जाता है कि—

थोड़ा सा खून कपडे को लगा लो वह अपवित्र माना जाता है। फिर मांस का भोजन करने से चित्त निर्मल कैसे होगा। लाल बहादुर

शास्त्री विदेश जाते थे तो शाकाहार ही लेते थे। महात्मा गाँधी विदेश में शिक्षा के लिये गए तब उनसे उनकी माता ने तीन वचन लिये थे - मांस, मदिरा और पर स्त्री त्याग जिसका पालन उन्होंने आजीवन किया। मांसाहार से अनेक रोग होते हैं। नीति भ्रष्ट होती है। आजकल जो भ्रष्टाचार, लूटमार, व्यभिचार दिखाई देता है, वह खान-पान भ्रष्ट होने का ही फल है। आचार्य विद्यासागरजी ने अमरकंटक में अहिंसा रैली की। उसका उद्देश्य शाकाहार का प्रचार करना और मांसाहार त्याग तथा मांस उत्पादन करके जो विदेश में भेजा जाता है उसका विरोध करना यह था। आजकल हमारे व्यापारी मित्र भी मिलावट करके कभी मांसयुक्त दवाइयों का व्यापार करते हैं तो हमें कलंकित होना पड़ता है। फैशन के नाम पर आजकल कई देशी-विदेशी वस्तु हमारे शरीर की सुंदरता बढ़ाती तो नहीं परन्तु कई रोग पैदा करती है। इसलिये नैसर्गिक जीवन जीना हमारे लिये उपकारी है।

आजकल भ्रष्टाचार की नदियाँ उत्तर से दक्षिण तक बह रही है। बड़े-बड़े नेता इसमें फँसे हुए हैं। फिर हमारे युवा पीढ़ी पर, राजनीति पर क्या प्रभाव पड़ रहा है। जैन शाकाहारी है, यह समझाने की जरूरत नहीं फिर भी हमारे नवयुवक सत्संग न होने से बिगड़ जाते हैं। एक जैन युवक जब विदेश जाता है और वहाँ होटल में मांसाहारी थाली की मांग करता है

तब हमें अचरज होता है। लेकिन उसी समय सामने एक भारतीय नारी शाकाहारी डिश की Order देती है और भारतीय युवक को जब समझाती है तब वह पछताता है और शाकाहार करने का निश्चय करता है। वैसे तो आजकल विदेश में भी शाकाहार का प्रचार हो रहा है और बहुत सारे शाकाहार ही पसंद करते हैं।

मनुस्मृति में आर्य और प्लेच्छ खंड के बारे में कहा गया है कि-
जहाँ कस्तुरी मृगों की शिकार होती है

वह प्लेच्छ खंड है। और जहाँ वे निर्भय विचरते हैं, वह आर्यखंड है। महाभारत में कहा है कि - मृत जानवर के शरीर पर जितने भी बाल या छेद होते हैं उतने हजार साल तक नरक की यातना भोगनी पड़ती है।

यावन्ते पशुरोमाणि, पशुमानेषु भारत।
तावदवर्ष-सहस्राणि, पच्यते पशुधानकर्म॥

विष्णुपुराण में कहा गया है कि मांसाहारी व्यक्ति अगले जन्म में नीच कुल में जन्म लेती है। अल्पायु तथा दारिद्री बनती है।

संकल्प-बल

- मानवीय-संकल्प का चुम्बकत्व इतना प्रबल होता है कि वह किसी को भी अपनी ओर खींचते चले आने के लिए विवश कर सकता है।
- अपने आप को निर्बल मत मानो। अपनी शक्ति का मूल्य बराबर समझो। क्षमता मानवीय संकल्प को असम्भव को सम्भव बनाने की कुँजी है। यह बात मत भूलो कि सफलताएँ दृढ़ संकल्प भरे प्रयासों के चरण चूमती हैं।
- साधन कितने भी अच्छे हों, यदि मनुष्य में हिम्मत नहीं होती, साहस नहीं होता तो वे साधन बेकार हो जाते हैं। यदि मनुष्य में वीरता, साहसिक क्षमता, दृढ़-संकल्प और आत्म-विश्वास होता है तो वह अल्प साधनों से भी कार्य सिद्धि कर लेता है। वीरता के साथ तत्परता, सहिष्णुता और समर्पण की भावना जुड़ी हुई रहती है।
- यद्यपि साहस करने में भी गणित होना चाहिए। ऐसा साहस नहीं करना चाहिए कि जो पागलपन गिना जाए। अपनी शक्ति-क्षमता का विचार करना भी आवश्यक होता है।
- साहस सबसे बड़ा शस्त्र है।

नारी जागरण का प्रेरक पुंज

प्रो. डॉ. राजाराम जैन [आरा (बिहार)]

श्रद्धेया मातुश्री सुमतिबेन शाह जी युग - निर्मात्री महिलारत्न थी। उन्होंने नारी जगत की अन्धकार पूर्ण घड़ियों में नारी जागरण के संकल्प का दुन्दुभिनाद किया, साधनाभावों में भी उन्होंने असीम धैर्यपूर्वक साहसभरा कदम आगे बढ़ाया और विविध विरोधों के बीच भी उन्होंने अपने लक्ष्य को प्राप्त करने में, जो सफलता प्राप्त की, वह आश्चर्यजनक है, चमत्कारी और ऐतिहासिक है। नयी पीढ़ी के लिए उनका फौलादी व्यक्तित्व आगामी पीढ़ी के लिए निश्चय ही एक प्रेरणाजनक स्रोत का कार्य करता रहेगा।

पूज्या सुमतिबाईजी नारी-जागरण के मंच की अधिष्ठात्री दिव्य देवी थे। उनके संरचनात्मक कार्यों ने न केवल जैन एवं जैनैतर समाज को प्रभावित किया, अपितु प्रान्तीय एवं केन्द्रीय सरकारों को भी प्रभावित किया। उसका एक साक्षात् प्रमाण यही है कि 'पद्मश्री' जैसी महिमापूर्ण राष्ट्रीय सम्मानोपाधि शहनाई वादन के साथ मांगलिक स्तुति गान करती हुई स्वयं ही उनके दरवाजे पर दस्तक देती हुई आ पहुँची थी।

सन् १९९८ के अ. भा. दि. जैन विद्वत्परिषद के अध्यक्ष पद के चुनाव में भाग लेने के लिए मुझे मेरे हितैषी गुरुजनों ने अनुरोध-आदेश किया था और जब पूज्या सुमतिबाईजी से मैंने आशीर्वाद माँगा, तो उन्होंने एवं विदुषीरत्न पं. विद्युल्लताजीने मुझे सफलता के लिए केवल आशीर्वाद ही नहीं दिया था, बल्कि यह भी आदेश दिया था कि

निर्वाचन के बाद विद्वत्परिषद का एक अधिवेशन शोलापुर में भी आयोजित किया जाना है।

पूज्या मातुश्री नारी-जागरण एवं नारी शिक्षा-प्रसार की पर्यायवाची ही बन गई थीं। उन्होंने अपनी श्राविका शिक्षा-संस्था प्रारम्भ में एक साधन विहीन सामान्य भवन में स्थापित की थी और देखते ही देखते वह एक ऐसी विशाल संस्था बन गई तथा सभी के सहयोग से उसके लिए साधन-सम्पन्न एक ऐसा विशाल भवन बन गया कि उसने एक महिला विश्वविद्यालय का स्वरूप ही धारण कर लिया। क्या ही अच्छा हो कि संस्था के पदाधिकारीगण उसे पद्मश्री सुमतिबाई शाह महिला विश्वविद्यालय के रूप में घोषित करने ले लिए प्रदेश-सरकार, केन्द्र-सरकार या युनिवर्सिटी ग्राण्ट कमीशन से अनुमति प्राप्त करने का प्रयत्न करे तथा महामति विदुषीरत्न ब्रह्म पं. विद्युल्लता शाह को उसका प्रथम संस्थापक-कुलपति घोषित करावे।

पूज्य मातुश्री के समाज एवं राष्ट्र के लिए दिये गये निर्माणकारी अवदानों की एक दीर्घ-शृंखला है। अतः उनके प्रति श्रद्धाभाव व्यक्त करने के लिए सुयोग्य एवं सक्षम शब्दों का अभाव हो रहा है। इसी विवशता के कारण अधिक लिख पाना शक्य नहीं रहा है। अतः मौनपूर्वक उनके पावन श्री चरणों में अपनी सात्विक श्रद्धांजलि समर्पित करता हूँ।

महाजन टोली नं. २, आरा (बिहार) ४०२ ३०१

क्रोध का परिवार

विद्यावाचस्पति डॉ. आदित्य प्रचण्डिया, डी.लिट.

ऋण, व्रण, अग्नि और कषाय इनका यदि थोड़ा सा अंश भी अवशिष्ट रह जाए तो उसकी कभी उपेक्षा नहीं करनी चाहिए। इनका अल्प अस्तित्व भी बढ़ता-बढ़ता विशाल रूप धारण कर लेता है। क्रोध, मान, माया और लोभ ये चारों कषाय पाप की वृद्धि करने वाले हैं अतः अपनी आत्मा का हित चाहनेवाले साधक को इनका परित्याग करना श्रेयस्कर है। जीव जब सांसारिक सुखों से ऊब जाता है तब वह धर्म की शरण लेता है। धर्म इन मोही बन्धनों से छुटकारा दिलाता है। बंधन के अनेक अन्य हेतु हैं जिनमें कषाय की भूमिका सर्वोपरि है। आत्मा को कसे उसे कषाय कहते हैं। कषायों का मेरुदण्ड मोह है। मोह का द्वेषजन्य परिणाम क्रोध है।

क्रोध के आने की स्थिति को उदय कहते हैं और क्रोध के शान्त होने की अवस्था को अस्त (उपशम) कहते हैं। मिट्टी से घुले-मिले पानी को गन्दा पानी कहते हैं। मिट्टी के मिश्रण के कारण वह पानी मिट्टी के रंग का दिखाई देता है। गंदीले पानी के गन्देपन की स्थिति को उदय स्थिति कह सकते हैं। इसी प्रकार क्रोध नामका विकार मानसिक स्थिति से गुजरता हुआ मन और वचन में घुलता-मिलता, काया में अभिव्यक्त होता है। व्यक्ति को जब क्रोध आता है तो उसके शरीर में क्रोध के सारे चिह्न प्रकट हो जाते हैं। आँठों में फड़फडाहट आरंभ

हो जाती है, आंखे लाल हो जाती है और नसों में रक्त का प्रवाह तीव्र गति पकड़ जाता है। क्रोधी व्यक्ति सामने आने वाले प्रतिपक्षी को चुनौती देने लगता है। यह क्रोध का जाग्रत रूप है। क्रोध मन में आया तो मन को विकृत किया, वाणी में अभिव्यक्त हुआ तो अपशब्द निकलने लगे और शरीर में संचरित हुआ तो शरीर की सारी चेष्टाएं ही विकृत रूप में सामने आईं। इसी को क्रोध की उदय स्थिति कहते हैं। अपने उदय की स्थिति में क्रोध ने मन, वचन और काया इन तीनों की स्वच्छता, पवित्रता और निर्दोषता नष्ट कर दी और उनको गन्दा और अपवित्र बना दिया। क्रोध की यह उदय स्थिति अच्छी नहीं होती क्योंकि इसमें वह विवेक शून्य और हिंसक बन जाता है।

क्रोध नाम का कषाय अपनी उदयावस्था में और अस्त अवस्था (उपशम) में विद्यमान तो रहता ही है। उदयावस्था में तो वह अपने मध्याह्न काल में स्थित होता है। अस्त (उपशम) अवस्था में वह मात्र दब जाता है किन्तु उसकी सत्ता ज्यों की त्यों बनी रहती है। केवल क्षायिक अवस्था में ही उसका पूर्ण अभाव हो पाता है। अस्त अवस्था का विशेष महत्त्व इसलिए नहीं है कि दबा हुआ विकार या कषाय किसी समय भी अनुकूल वातावरण पाकर पुनः जाग्रत हो सकता है। मनोवैज्ञानिक सत्य है कि विकारों को दबाने से या कुचलने से कभी मन शांत

नहीं हो सकता, मन की शान्ति तो विकारों को निकालने या नष्ट करने से ही प्राप्त हो सकती है। पानी में जमी हुई मिट्टी थोड़ी सी हलचल से ही सारे पानी को गन्दा कर देती है। मन में दबाकर रखे हुए भाव अनुकूल परिस्थिति पाकर सारे शरीर में तूफान पैदा कर देते हैं। रसोइया रसोई बनाने के पश्चात् यदि जलते हुए कोयलों पर राख डाल दें जिसको मारवाड़ी भाषा में 'चूलो ओटा दियो' कहते हैं तो इसका आशय यही समझना चाहिए कि चूला ठंडा पड़ गया। कोई उस ढेर का स्पर्श करेगा तो उसका जलना स्वाभाविक है। ठीक यही दशा क्रोध की भी है। अन्त अवस्था में उसके भड़कने की सम्भावना बनी रहती है। उसकी तो क्षायिक स्थिति में ही भड़कने की सम्भावना का अभाव होता है।

क्रोध के चार प्रकार हैं—एक वह जो उत्पत्ति से अन्त तक ज्यों का त्यों बना रहे। ऐसे क्रोधाविष्ट व्यक्ति को दीर्घरोषी भी कहते हैं। क्रोध की दूसरी अवस्था एक वर्ष तक ऐसी रहती है। वर्ष की समाप्ति के पश्चात् यदि कोई व्यक्ति बीते प्रसंग की चर्चा भी करे तो भी उसका मन विकृत नहीं होता। तीसरे प्रकार का क्रोध चार मास पर्यन्त एक सरीखा रहता है। चार महीने के पश्चात् उसकी क्रोध की प्रकृति समाप्त हो जाती है। उसके मन में महान परिवर्तन आ जाता है। चौथे प्रकार के क्रोध की स्थिति केवल पन्द्रह दिन तक ही रहती है। पन्द्रह दिन के पश्चात् यदि क्रोध उत्पन्न हो जाए तो वह तुरन्त इसी प्रकार नष्ट हो जाता है जैसे पानी में खींची गई लकीर। यह पानी

की लकीर का सा क्रोध प्रायः उत्तम व्यक्तियों में ही दीखने को मिलता है। उत्तमोत्तम व्यक्तियों में तो क्रोध उत्पन्न ही नहीं होता। इसका कारण है कि क्रोध को उत्पन्न करनेवाला उनका मोहनीय कर्म निस्तेज हो चुका होता है। मोहनीय कर्म के क्षय होने के बाद अन्तर्मुहूर्त में ज्ञानावरणीय, दर्शनावरणीय और अन्तराय कर्म भी क्षय हो जाते हैं। ऐसे सुधी साधकों में कभी क्रोध उत्पन्न होता ही नहीं। ऐसे ही साधकों को सर्वज्ञ, वीतरागी, केवलज्ञानी आदि नामों से पुकारा जाता है।

कषाय की एक विशालवृक्ष से तुलना की जा सकती है जिसका केवल तना ही नहीं होता किन्तु शाखाएँ व प्रशाखाएँ भी होती हैं, जिनके फैल जाने से कषाय विस्तार रूप धारण कर लेता है। कषायों का संकुचित रूप 'नोकषाय' है। यहाँ 'नो' का अर्थ निषेध नहीं है किन्तु थोड़ा या अल्प। दूसरे शब्दों में इसे थोड़ा-थोड़ा कषाय कह सकते हैं। क्रोध, मान, माया और लोभ ये कुटिल कषाय हैं। इनके उदय में आते ही व्यक्ति क्रोधी, मानी, मायावी और लोभी के रूप में सामने आता है। शरीरजन्य क्रियाओं में नौ बातें प्रकट हो उठती हैं। नौकषाय शारीरिक परिणामन है। आंशिक रूप में जो कषाय हैं, उनमें से प्रथम नोकषाय हास्य है। कषायों के फैलाव की 'हास्य' आधारशिला है, कषायों का बीज है। जैसे बीज से वृक्ष उत्पन्न होता है, वैसे ही हास्य से कषाय उत्पन्न होते हैं। हास्य से क्रोध की उत्पत्ति भी होती है। किसी की हँसी करें, मजाक उड़ायें तो हँसी के लक्ष्य को क्रोध आ जाता है। मारवाड़ी में

कहावत है—‘एक मसखरी री सौ गाल’ अर्थात् एक मसखरी करने वाले को सौ गालियाँ खानी पड़ती है।

कई बार क्रोध बिना कारण भी आ जाता है। जब वह उदयावस्था में होता है तो बाहरी निमित्त चाहे मिले, चाहे न मिले, क्रोध की अभिव्यक्ति हुए बिना नहीं रहती। क्रोध अपने लिए भी उत्पन्न होता है, दूसरे के लिये भी उत्पन्न हो सकता है, अपने और पराए दोनों के लिए भी उत्पन्न हो जाता है और बिना कारण भी उसकी उत्पत्ति सम्भाव्य है। इस प्रकार क्रोध के चार भेद होते हैं। सोलह में चार का गुणा करने पर चौंसठ भेद हो जाते हैं। प्रत्यक्ष और परोक्ष की अपेक्षा से भेद करते शास्त्रकारों ने तेरह सौ भेद कर दिए हैं और सभी कषायों के मिलकर बावन सौ भेद होते हैं। हास्य नामक नोकषाय में यद्यपि क्रोध, मान, माया और लोभ ये कषाय प्रत्यक्ष रूप में प्रतीत नहीं होते किन्तु तो भी हास्य इन सभी कषायों का प्रमुख हेतु है। हास्य से क्रोध ही नहीं मान की उत्पत्ति भी होती है। किसी को देखकर हँसने का अर्थ होता है कि उसको तुच्छ समझते हैं और अपने आपको उससे बड़ा समझते हैं। इस भावना में छिपा हुआ मान या

अभिमान स्पष्ट झलक रहा है। माया भी हास्य से उत्पन्न होती है। मायावी मनुष्य ऊपर से सदा प्रसन्नचित्त रहता है। उसके मन में चाहे कितना ही कपट भरा हो किन्तु ऊपर से वह हँसमुख रहता है, उसका मुख कमल की पंखुड़ी के समान खिला हुआ रहता है और वाणी चन्दन जैसी शीतलता प्रदान किया करती है लेकिन उसके हृदय में कतरनी छिपी रहती है। मौका पाते ही वह सर्वनाश तक कर देता है। यह तीसरा लक्षण हृदय में गुप्त रहता है, बाहर प्रकट नहीं होता। ऐसा मायावी व्यक्ति मूर्खों या भोले लोगों को ही ठगने में समर्थ होता है, मतिमानों को नहीं। विचक्षण लोग तो अपनी प्रतिभा के बल से उसके अन्तर में छिपी माया को पहचान लेते हैं। वे कदापि माया जाल में फँसकर अपना नाश नहीं करते। मायावी लोगों के चक्कर में प्रायः ऐसे लोग फँस जाते हैं जिनको तृष्णा या लालच होती है। जो परिग्रह-परिमाण-व्रत को लेकर चलते हैं और अनेक प्रकार के व्रत का परिपालन करते हैं, वे ही वस्तुतः चतुर या विचक्षण कहलाने के योग्य हैं।

‘मंगलकलश’, 394, सर्वोदयनगर, आग्रारोड,
अलीगढ़ 202 001 (उ.प्र.)

■

आत्मानुभूति

प्रा. सुभागा सु. बोयड

संसार के सभी जीवों में सामान्यतः रागानुभूति होती है परंतु मोक्षमार्ग में होनेवाली वीतराग अनुभूति नहीं होती है। आत्मा के विकास के लिए वीतराग स्वसंवेदनकी आवश्यकता है। जिन पदार्थों से हमारे मन में रागद्वेष उत्पन्न होते हैं उन पदार्थों से अपनी दृष्टि को धीरे धीरे हटाते जाय और दृष्टि को 'स्व' की ओर मोड़ते जाय तो वीतरागता आने में देर नहीं लगेगी राग की सामग्री से मन हटाकर वीतरागता की ओर आना है। 'स्व' की ओर आना ही श्रेयस्कर है। सच्च देव शास्त्र और गुरु से ही 'स्व' की ओर आनेका रास्ता मिल सकता है।' इनका सहारा तब तक लेना जब तक हम 'स्व' में लीन नहीं हो जाते. देवशास्त्रगुरु के माध्यम से वीतरागता आयेगी और आत्मोपलब्धि प्राप्त हो सकेगी। आत्मानुभूति ही समयसार है। जो समीचीन रूप से शुद्ध गुण पर्यायों की अनुभूति करता है, उनको जानता है, पहिचानता है और उसी प्रकारका जीवन बना लेता है - यही समयसार है। "एकः अहं खलु शूद्धात्मा" एक में शुद्धात्मा ऐसा कुन्दकुन्दाचार्य ने लिखा है।

सच्चे देव से शुद्धात्मा का ज्ञान होता है, - गुरु से वीतरागता की ओर दृष्टि जाती है। शास्त्र के प्रसाद से जिनवाणी का ज्ञान होता है। जिससे राग द्वेष नष्ट होकर वीतरागता का बोध होता है। जिसे एक बार समयकी अनुभूति हो जाएगी तो वह अपने समय को दुनियादारी

में नहीं गंवायेगा। - वीतरागता ही ऐसी दवा है जिससे जन्म जरा मृत्यु का रोग नष्ट हो जाता है। आत्मा की अनुभूति कर सकेगें। देवशास्त्र मंदिर गुरु सभी हैं परंतु हमारी गति उस ओर नहीं हो रही है : राग द्वेष, विषयकषाय जो अनादिकाल से चला आ रहा है उसी ओर हमारे पैर बढ रहे हैं। हम समयसार पढ़ तो रहे हैं फिर हमारे में परिवर्तन क्यों नहीं आ रहा है। क्योंकि समयसार प्रमाद को छोड़कर अप्रमत्त की ओर आने की चीज है। एक ही गाथा जीवन को आत्मानुभूति की ओर ले जा सकता है : जीवन को उसके अनुरूप बनाना होगा. समयसार जीवन का नाम है, चेतन का नाम है, हृदयकी शुद्ध परिणति का नाम है, - यह पर की बात नहीं स्व की बात है। आत्मा की बात अनोखी होती है। जिसे विषयों में रुचि हो गयी है - उसे आत्माकी बात रुचिकर नहीं लगती. अतः विषयों को कम करना होगा। आत्मा का स्वाद या स्वानुभूति का स्वाद स्वर्ग में रहनेवाले देवों के लिए दुर्लभ है। आत्मानुभव केवल उन्हें होता है जिन्होंने अपने संस्कारों को परिमार्जित कर लिया है। जिनकी अनुभूति में वीतरागता आ गई है।

आत्मा को स्वयं देखना होगा। केवली भगवान जानते देखते हैं परंतु किसी को दिखा नहीं सकते। अनंत शक्तिधारी केवली भगवान आत्मा को दिखा नहीं सकते। आत्मा तो देखने

की अनुभव करने की वस्तु है। अतः जीवन की धारा को वीतरागता की ओर मोड़ने में प्रयासकी आवश्यकता है। वीतरागता से राग की ओर आने में प्रयास नहीं करना पड़ता है। वह तो अनादिकाल से हम उस ओर जाने के अभ्यस्त है। वीतरागताकी और बढ़ने के लिए वाचनिक मानसिक और शारीरिक सभी-प्रयास करना पड़ता है। शुरु में कोई भी दवा कड़वी होती है परंतु उसका परिणाम मीठा होता है। जो हमारे रोग को नष्ट कर देती है। उसी प्रकार शुद्ध चैतन्य को जानकर हमारे जीवन में आनंद ही आनंद होता है। राग द्वेष अपने आप खत्म हो

जाता है। हमें अध्यात्म को पढकर जीवन को उसी ओर ढालने का प्रयत्न करना चाहिये यही स्वाध्याय व देवशास्त्र और गुरुकी उपासनाका फल है। यदि हमने मोक्षमार्ग पर चलने का प्रयत्न नहीं किया तो अनादिकाल से भटक रहे हैं और भटकते जायेंगे। जीवन में दुःख के सिवाय कुछ मिलेगा नहीं। आत्मा को न कोई सुखी बना सकता है न कोई दुःखी। वह स्वयं अपने परिणामों द्वारा सुखी या दुःखी बनता है। भवसागर पार होने के लिए स्वानुभूति प्राप्त करना आत्मा को पहिचानना अत्यंत आवश्यक है। ■

दान-धर्म

- दान परिग्रह से मुक्ति का साधन है।
- सब दानों में अभय-दान (जीवन-दान) उत्तम माना गया है।
- दान एक वशीकरण मंत्र है जो सभी प्राणियों को मोह लेता है। दान से शत्रुता भी नष्ट हो जाती है और दान देने से पराये भी अपने हो जाते हैं। इतना ही नहीं, अपितु दान देने से समग्रलोक में चारों तरफ कीर्ति फैलती है। दान देने से अर्थ, काम व मोक्ष की प्राप्ति होती है। इसलिए सभी धर्मों में दान-धर्म सर्वोत्तम कहा गया है।
- दान देने वाला ऊँचा पद पाता है, संचय करनेवाला नहीं। बादल, जो पानी बरसाते हैं, हमेशा ऊँचे रहते हैं और समुद्र, जो संचय करता है, नीचा रहता है।
- सत्कार्य द्वारा कमाए गए धन में से एक पैसे का दान, दुष्कर्म अथवा अन्याय द्वारा कमाए गए धन से एक रूपये के दान की अपेक्षा अधिक फलदायी होता है।

का नाम नन्दलाल था, जो बहुत ही सुयोग्यविद्वान् था और पण्डितजी के पठन-पाठनादि कार्यों में सहयोग देता था। मन्नालाल, उदयचन्द और माणिकचन्द इनके प्रमुख शिष्य थे।

एकदिन जयपुर में एक विदेशी विद्वान् शास्त्रार्थ करने के लिए आया। नगर के अधिकांश विद्वान् उससे पराजित हो चुके थे। अतः राज्य कर्मचारियों और विद्वान् पंचोंने पण्डित जयचन्दजीसे, उक्त विद्वान्से शास्त्रार्थ करने की प्रार्थना की। पर उन्होंने कहा कि आप मेरे स्थान पर मेरे पुत्र नन्दलाल को ले जाइये। यही उस विद्वान् को शास्त्रार्थ में परास्त कर देगा। हुआ भी यही। नन्दलालने अपनी युक्तियों से उस विद्वान् को परास्त कर दिया। इससे नन्दलाल का बड़ा यश व्याप्त हुआ और उसे नगर की ओर से उपाधि दी गई। नन्दलालने जयचन्दजी को सभी टीकाग्रन्थों में सहायता दी है। सवार्थसिद्धि की प्रशस्ति में लिखा है —

लिखी यहै जयचन्दनै सोधी सुत नन्दलाल।
बुधलखि भूलि जु शुद्ध करी बांचौ सिखै वो बाल॥
नन्दलाल मेरा सुत गुनी बालपने तैं विद्यासुनी।
पण्डित भयो बड़ौ परवीन ताहुने यह प्रेरणकीन॥

पण्डित जयचन्दजी का समय वि. सं. की. १९वीं शती है। इन्होंने निम्नलिखित ग्रंथों की भाषा वचनिकाएं लिखी हैं —

१. सर्वार्थसिद्धि वचनिका (वि.सं. १८६१ चैत्र शुक्ला पञ्चमी)
२. तत्त्वार्थसूत्र भाषा
३. प्रमेयरत्नमाला टीका (वि.सं. १८६३ आषाढ शुक्ला चतुर्थी बुधवार)
४. स्वामिकार्तिकेयानुप्रेक्षा (वि.सं. १८६३ श्रावण कृष्णा तृतीया)

५. द्रव्यसंग्रह टीका (वि. सं. १८६३ श्रावण कृष्णा चतुर्दशी और दोहामय पद्यानुवाद)
६. समयसार टीका (वि. सं. १८६४ कार्तिक कृष्णा दशमी)
७. देवागमस्तोत्र टीका (वि. सं. १८६६)
८. अष्टपाहुड भाषा (वि. सं. १८६७ भाद्र शुक्ला त्रयोदशी)
९. ज्ञानार्णव भाषा (वि.सं. १८६९)
१०. भक्तामर स्तोत्र (वि.सं. १८७०)
११. पदसंग्रह
१२. चन्द्रप्रभचरित्र (न्यायविषयिक)
१३. धन्यकुमारचरित्र

पण्डित जयचन्द की वचनिकाओं की भाषा ढुंढारी है। क्रियापदों के परिवर्तित करने पर उनकी भाषा आधुनिक खड़ी बोली का रूप ले सकती है। उदाहरणार्थ यहाँ दो एक उद्धरण प्रस्तुत किये जाते हैं —

‘बहुरि वचन दोय प्रकार हैं, द्रव्यवचन, भाववचन। तहाँ वीर्यान्तराय मतिश्रुतज्ञानावरण कर्म के क्षयोपशम होते अंगोपांगनामा नामकर्मके उदयते आत्माके बोलनेकी सामर्थ्य हो, सो तौ भाववचन है। सो पुद्गलकर्मके निमित्ततैं भया तातैं पुद्गलका कहिये बहुरि तिस बोलने का सामर्थ्य सहित आत्माकरि कंठ तालुवा जीभ आदि स्थाननिकरि प्रैरे जे पुद्गल, ते वचनरूप परिणये ते पुद्गल ही है। ते श्रोत्र इन्द्रिय के विषय है, और इन्द्रियके ग्रहण योग्य नहीं हैं। जैसे घ्राणइन्द्रियका विषय गन्धव्य है, तिस घ्राण कै रसादिक ग्रहण योग्य नहीं हैं तैसैं।’—
सर्वार्थसिद्धि ५-१९।

अंतमंगल

मंगल श्री अरहंत घातिया कर्म निवारे,
मंगल सिद्ध महंत कर्म आठों परजारे;
आचारज उवजझाय मुनी मंगलमय सारे,
दीक्षा शिक्षा देय भव्यजीवनिकूं तारे;
अठवीस मूलगुण धार जे सर्वसाधु अणगार हैं,
में नमुं पंचगुरुचरणकूं मंगलहेतु करार हैं। १

जैपुर नगरमांहि तेरापंथ शैली बडी
बडे बडे गुनी जहां पढै ग्रंथ सार है,
जयचंद्र नाम में हूं तिनिमें अभ्यास किछू
कियो बुद्धिसारु धर्मरागतें विचार हैं;
समयसार ग्रंथ ताकी देशके वचनरूप
भाषा करि पढो सूनुं करो निरधार है,
आषापर भेद जानि हेय त्यागि उपादेय
गहो शुद्ध आतमकूं, यहै बात सार है। २

संवत्सर विक्रम तणूं, अष्टादश शत और;
चौसठि कातिक वदि दशै, पूरण ग्रंथ सुठौर। ३

[समयसारकी देशभाषामय वचनिका]

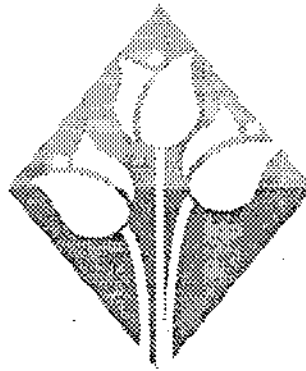
अब्राहम लिंकन का हेडमास्टर को पत्र
 प्रिय गुरुजी,
 सारे मनुष्य न्यायप्रिय नहीं होते हैं
 नहीं होते हैं सारे सत्यनिष्ठ
 यह समझेगा मेरा बेटा... कभी...ना...कभी
 मगरउसको यह भी सिखाना...
 संसार में प्रत्येक बदमाश गणिक
 होता है एक साधु चरित्र पुरषोत्तम भी
 स्वार्थी, राजकारणी रहते हैं संसार में
 वैसे होता है पूर्ण जीवन
 समर्पित करनेवाले नेता भी
 होते हैं दाव लगाये वैरी
 वैसे ही प्रेम करनेवाले मित्र भी
 मैं जानता हूँ ये सारी बातें
 जल्दी नहीं सिखा सकोगे... तो भी
 बन सके तो उसके मन पर यह
 प्रतिबिम्बित करना, पसीना निकाल कर
 कमाया हुआ एक ही छदाभ बिना
 महेनत से प्राप्त किए कीमती धन की
 अपेक्षा मूल्यवान होता है।
 हार कैसे स्वीकार करनी
 यह उसको सिखाना।
 और यह भी सिखाना कि
 विजय का आनन्द संयम से ग्रहण करें।
 आप में शक्ति हो तो उसको
 द्वेषमत्सर से दूर रहने को सिखाना
 उसे यह समजाना कि

अपना हर्ष संयम से व्यक्त करें
 गुंडों से डरें नहीं यह समझाना कि
 उनको झुकाना सबसे सरल है।
 संभव हो तो उसे दिखाना,
 ग्रंथभंडार का अद्भुत वैभव
 पर उसके साथ
 प्राप्त करने दो उसे मन का आराम
 सृष्टि का शाश्वत सौंदर्य अनुभव करने
 देखने दो उसे पक्षियों की ऊँची उड़ान
 और-
 सोनेरी धूप में गुंजन करनेवाले भ्रमर
 हरेभरे पर्वत के उतारों पर डोलनेवाले
 छोटे छोटे पुष्प
 पाठशाला में उसको यह पाठ सिखाना
 झूठ के सहारे मिले हुए यश की अपेक्षा
 सच्चाई से आया हुआ अपयश
 भी श्रेयस्कर है।
 अपनी कल्पना, अपने विचारों पर
 दृढ विश्वास रखना चाहिए उसे
 गलत हो तो भी
 उसको यह बताना कि
 अच्छे लोगों से अच्छाई से व्यवहार करें
 और ठगों को ठगी से उत्तर दें।
 मेरे पुत्र को यह समझा के तो देखें
 जिधर आकर्षण, उधर दौड़नेवालों में
 सामिल न होने की शक्ति
 उसे प्राप्त करनी होगी।

आगे यह भी बताना उसे
 सुने जग का... बिल्कुल सब का पर
 छान लें वह सब सत्य की चालनी से
 और व्यर्थ की वस्तु का त्याग करके
 सिर्फ सत्य उतना ही स्वीकार करें
 यदि संभव हो तो उसके मन पर
 यह बिम्बित करें कि
 हंसते रहें, हृदय का दुःख दबाकर
 और कहें उसे
 आंसू गिराते वक्त लज्जित नहीं होना।
 उसको यह भी शिक्षा देना कि
 तुच्छतावादियों को तुच्छ मानने
 और चाटुगिरि से सावधान रहने के लिए
 उसको पूरी रीत से समझाना कि
 खूब कमाई करें वह
 ताकद और अक्ल बेचकर -
 - पर कभी विक्रय करना नहीं।
 हृदय और आत्मा का
 धिक्कार करनेवाला का झुंड आया तो
 अनदेखा करना सिखाओ उसे

और बिम्बित करें उसके मन पटल पर
 जो सत्य और न्याय जागता है
 उसके लिए पैर जमा कर लड़ते रहें
 उसको ममता से रखें पर
 अधिक लाड़प्यार न करें।
 अग्नि में तपाये व सुलाखे बिना
 लोहे का मजबूत पोलाद नहीं होता,
 उसके मनमें यह बिम्बित करें कि
 अधीर होने का धैर्य
 और धारण करना चाहिए धीर उसे
 यदि शौर्य दिखाना हो तो
 और एक बात कहते रहें उसे कि
 अपना दृढ़ विश्वास चाहिए अपने आप पर।
 मुझे क्षमा करें, गुरुजी
 मैं ज्यादा बोल गया हूँ।
 बहुत कुछ मांग रहा हूँ
 परन्तु देखें जो भी संभव हो,
 आप अवश्य करें,
 मेरा बेटा
 बहुत ही प्यारा बालक है।

— अब्राहम लिंकन

श्रद्धा : सम्यक्त्व का पर्याय

डॉ. प्रियदर्शनाश्री • डॉ. सुदर्शनाश्री

श्रद्धा को धर्म का मूल माना गया है। श्री अभिधान राजेन्द्र कोष में कहा है—

श्रद्धा परम दुःखहा।

अर्थात् श्रद्धा परम दुर्लभ है।

श्रद्धा के अभाव में आत्मबल का कुछ भी उपयोग नहीं होता।

महात्मा गाँधी का कथन है—

“To Trust is a virtue.”

अर्थात् विश्वास करना एक गुण है, अविश्वास दुर्बलता की जननी है। श्रद्धा या विश्वास के अभाव में आदमी जो भी कार्य करता है उसमें कभी सफलता प्राप्त नहीं कर सकता। सन्देह का अन्धकार उसे पथभ्रष्ट कर देता है। कहा है—संशयात्मा विनश्यति।

श्रद्धा ही जीवन की रीढ़ है। रीढ़ के बिना जैसे शरीर गति नहीं करता। श्रद्धा ही मानव में मानवता का सृजन करती है और वही उसे कल्याण के पथ पर अग्रसर करती है।

जिसके हृदय में श्रद्धा नहीं होती, उसका मन पारे के समान चंचल बना रहता है।

श्रद्धाहीन व्यक्ति के विचारों तथा क्रियाओं में कभी स्थिरता और दृढ़ता नहीं आती। इस कारण वह किसी भी साधना में एकनिष्ठ होकर नहीं लग पाता। कभी वह एक राह पर चलता है तो कभी दूसरी राह पर। परन्तु जो श्रद्धा

निष्ठ होता है वह अपने अटल विश्वास (श्रद्धा) के द्वारा अभीष्ट लक्ष्य को प्राप्त कर लेता है।

गीता में कहा है—

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं, तत्परं संयतेन्द्रियः।
ज्ञानं लब्ध्वापरां शान्तिं मच्चिरेणाधिगच्छति॥

श्रद्धा के अभाव में मनुष्य चाहे कितनी भी विद्वता प्राप्त कर ले, उसका कोई लाभ नहीं होता। किसी ने कहा है—

अश्रद्धा परमं पापं, श्रद्धा पाप प्रमोचिनी।

यह आत्मा, श्रद्धामय ही है। जिसकी जैसी श्रद्धा है वह वैसा बन जाता है।

सिक्खधर्म ग्रन्थ में कहा है—

निश्चय निश्चय नित नित जिनके,
वाहि गुरु सुखदायक तिनके।

अर्थात् वे ही मनुष्य सुख पा सकते हैं जिनका हृदय श्रद्धा से परिपूर्ण है।

एक श्रद्धाहीन मनुष्य अपने सभी कार्यों में विचलित रहता है। उसके दिल या दिमाग में कभी स्थिरता नहीं होती।

“Confidence makes a man Strong,
There love have confidence in your self
and your works.”

अर्थात् श्रद्धा (विश्वास) मनुष्य को शक्तिशाली बनाती है। अतः अपने आप में और अपने कार्य में श्रद्धा रखो।

INDEX

1. Spiritual March of Shrimad Rajachandra	168
2. Addiction	170
3. The Story of Bhagwaan Ram	172
4. Places Of Pilgrimage	174
5. Jain Temple (Our Cultural Heritage)	175
6. Charity : A Jain Scriptural View	178
7. Embrace Truth (poem)	182

Spiritual March of Shrimad Rajachandra

Prof. M. G. Bhasin (Solapur)

SHRIMAD was born on Sunday, *Kartik Sud Purnima* at Vavana Bandar - a village in Saurashtra & left mortal cage as a self-realized soul on 19th April, 1901 at Rajkot. His great grandfather was a Vaishnava - a staunch devotee of Lord Krishna. He used to tell him many mysterious stories of Lord Krishna & of the world. But his mother was bred in Jain religious traditions. Moreover, on going through sacred books of Jains such as *Pratikramana Sutra* lured him towards Jainism.

Shrimad was a precocious child; started composing poems at the age of 7. He aspired to be a great man of resigned nature. He wanted to excel in whatever he undertook. Three events that were a turning point in his life are as under :

1. He obtained *Jatismarnajnan* - the knowledge of his past lives at the age of eight. In 1886 he reached the state of complete detachment & resignation to the mortal body.
2. He possessed the unique mystic powers of clairvoyance, telepathy, mind reading, etc. But became a prodigy with exceptional powers by attending more than 12 activities at a time. These memory facts made him a celebrity.
3. To Gandhiji; he was a friend, a philosopher & a guide. Gandhiji says that most of his lessons on truth & non-violence he learnt from Shrimad from 1891 to 1901. "I have drunk to my hearts' content, the nectar of religion that was offered to me by Shri Raichandbhai."

ETHICAL WRITINGS

He opened the treasures of his mind & hearts by writing poems at the age of eight & he wrote 5000 lines in the first year. In his ninth year he composed *Ramayana & Mahabharata* in verse form. At the age of 11, he started contributing articles to newspapers & received many prizes for writing competitive essays. At the tender age of 12, his poem "A watch" comprising 300 lines won laurels.

Language, the queen of mind & noble thoughts, has a free flow when curiosity is high, mind is mature with experience & heart itching to communicate ethical principles & practices. *Shri Niti Bodhaka* is a book of 50 pages written at the age of 15. The contents of the book has relevance for women in particular. Shrimad wrote a rosary of 108 golden virtues for the benefits of seekers of

पर्यावरण संरक्षण व नारी

आज देश का परिवेश
लगता है कुछ बदला-बदला.
क्योंकि विकास के नाम विश्व में
हुआ है सृष्टि पर हमला।

शस्य श्यामला धरती की हरियाली नष्ट हुई है,
स्वर्ग समान थी वसुन्धरा, अब बंजर दिखने लगी है।
सुजला धरती का जल सूखा, नदियों का पानी है दूषित,
सुफला धरती फल से खाली और वायु है प्रदूषित।

ओजोन परत में छिद्र हुआ, रोगों का जाल बिछा भारी,
पशुओं को काटा जाता है, वृक्षों पर भी चलती आरी।
बूचड़खाने पनप रहे हैं, गौशालायें अब नहीं रहीं,
हिंसा का तांडव फैल रहा, मानव में मानवता नहीं रही।

औद्योगीकरण के नाम विश्व में आज प्रदूषण फैल रहा,
भौतिकता के इस चक्रव्यूह में आज का मानव फंसता गया।
नारी प्रकृति का मूल रूप, है दया, क्षमा, करुणा से भरी,
प्रकृति संरक्षण की जिम्मेदारी, उसके कंधों पर आन पड़ी।

जागो बहनों! सोचो, समझो, अपने कर्तव्य को पहचानो,
कृत्रिमता से ना नेह करो, जो प्राकृतिक है उसे अपनाओ।
वृक्षारोपण के द्वारा, तुम धरती को हरा-भरा कर दो,
पशुओं का पालन करके, तुम पशुधन विनाश को भी रोको।

आलस्य तुम्हें तजना होगा, हाथों से काम करना होगा,
तज भौतिकता की चमक-दमक, अध्यात्म-शिखर चढ़ना होगा।
'उषा' की है यही चाह, प्रकृति प्रेमी हो हर इक जन, जगमग
प्रकाश फैले जग में, हो पर्यावरण का संरक्षण॥

श्रीमती उषा घाटनी
३६५, कालानी नगर, इन्दौर

श्रीमद् राजचन्द्र अष्टक

विद्यावारिधि डॉ. महेन्द्रसागर पंचडिया, डी. लिट्.

किया धन्य गुजरात को,
लेकर जन्म अनूप।
'राजचन्द्र' संज्ञा हुई,
भव्य रूप अनुरूप॥ १॥

कार्तिक शुक्ला पूर्णिमा,
धरे धरणि पर पांव।
लक्ष्मीनंदन नाम से,
धन्य ववाणिया गाँव॥ २॥

जातिज्ञान जागा त्वरित,
चढ़ते विटप बबूल।
शिक्षार्जन करते हुये,
रचा काव्य अनुकूल॥ ३॥

वैवाहिक जीवन बिता,
जगा आत्मिक ज्ञान।
संयम औ तप-तेजसे,
किये योग-अवधान॥ ४॥

नीति और नैतिक क्रिया,
करती जीवन धन्य।
सत्य-अहिंसा से बने,
जीवन नित्य अनन्य॥ ५॥

ज्ञान और श्रद्धान से,
किया सफल संधान।
मोक्षमार्ग में रमा तब,
पूरा रूप से ध्यान॥ ६॥

गांधी जैसे आपके,
हुये शिष्य उद्बोध।
लेकर शिक्षा आपकी,
किया देश-आजाद॥ ७॥

समता और सम्यक्त्वसे,
सधता जीवन-धर्म।
किया उजागर आपने,
जैन धर्म का मर्म॥ ८॥

मंगल कलश

३९४, सर्वोदय नगर, आश्रमरोड, अलीगढ़-२०२ ००१

मेरी अभिलाषा

हरी भरी धरती को कभी दुषित मत होने दो।
अब सुख की चैन से सबको जीने दो॥

प्रदुषण को दूर कर, शुद्ध हवा में रहने दो।
मत काटो वृक्ष अब, नये वृक्ष लगाने दो॥

समय की मांग अब पशु - पक्षियों को गले लगाने दो।
बेकसुर पशु - पक्षियों को अब मत मारने दो॥

बढ़ती जनसंख्या पर काबु पाना ये नारे अब लिखने दो।
साक्षरता का बीडा उठाकर, उसको पार लगाने दो॥

पशु-पक्षियों की संख्या बढ़े तो उसको मत रोकने दो।
उनका मिलता रहे गोबर उसे अब खेतों में डालने दो॥

फिर अन्न के भण्डार भर कर सुख चैन से जीने दो।
फिर इस हरी-भरी धरती को दुषित मत होने दो॥

अब मछलियों को मत मारों, पानी में रहने दो।
तो जल रह जायेगा स्वच्छ, उसे अब पीने दो॥

और गायों की सेवा करने में अपना मन लगाने दो।
अब तो इस धरती पर पुनः घी दुध की नदियां बहाने दो॥

अब बुचडखाने नहीं गौशालाएं खोलने दो।
शुद्ध हवा शुद्ध जल और शुद्ध प्रकाश में रहने दो॥

दम घुटता दूषित वायु एवं ध्वनी प्रदुषणसे अब उससे दूर रहने दो।
मिले ज्ञान का प्रकाश, प्रेम की गंगा बहने दो॥

मिले चारों ओर शुद्ध वातावरण यही प्रार्थना करने दो।
इस धरती का है श्रृंगार अब पर्यावरण को पुनः आने दो॥

और इस पावन धरती को स्वर्ग में बदलने दो

रचयिता : उत्सव जैन

मु.पो. नौगामा ता. बागोदरा, जि. बांसवाडा (राज) ३२७६०१

यूरोप के संग्रहालयों में हस्तलिखित जैन ग्रंथ

डॉ. उर्मिला जैन

322, HANWORTH RD. HOUNSLOW MIDDLESEX, TW3 3SH U.K.

विश्व को जैन धर्म और जैन परम्परा की देन विविध रूपों में रही है। उनमें से एक है, उनका वैविध्यपूर्ण और प्रचुर हस्तलिखित साहित्य, जो दुनिया भर में यत्र-तत्र बिखरा हुआ है।

जैन परम्पराएं कम से कम 2600 वर्ष पुरानी हैं। ये श्रुत परम्परा थी, जो साधु-संतो, मुनियों द्वारा एक से दूसरे को सुनाकर बढ़ाई जाती रहीं। इसके बावजूद लिखने-पढ़ने की परम्परा भी शास्त्रीय सिद्धान्तवादियों द्वारा हमेशा से प्रशंसित रही हैं। उदाहरणार्थ, सभी जैनियों को पर्युषण पर्व का ज्ञान होता है, जो उनका एक सबसे महत्वपूर्ण धार्मिक पर्व है। इस अवसर पर कल्पसूत्र की पूजा की जाती है। इसी प्रकार ज्ञान पर्व, जो सरस्वती के साथ ही सभी धार्मिक ग्रंथों को समर्पित है।

जैन पुस्तकालय (जिन्हें भंडार या ज्ञानभंडार भी कहा जाता है) ऐसे खजाने हैं, जहां हर प्रकार के, हर मत के तथा हर काल के हस्तलिखित ग्रंथ सुरक्षित हैं। ऐसा ही एक सबसे महत्वपूर्ण पुस्तकालय है, जैसलमेर मंदिर पुस्तकालय, जहां ११वीं शताब्दी के प्राचीनतम ग्रंथ संग्रहीत हैं। इसके अतिरिक्त पश्चिम भारत में अहमदाबाद, सूरत, जयपुर, आरा, पाटण, बीकानेर आदि और कर्नाटक में मूडबिद्री भी इस संदर्भ में उल्लेखनीय हैं। इसके अलावा भारत के बाहर अन्य देशों में भी विशेषतः यूरोपीय

देशों में जैसे इटली, आस्ट्रिया, जर्मनी, फ्रांस तथा ब्रिटेन के पुस्तकालयों में भी हस्तलिखित जैन ग्रंथ संग्रहीत हैं। इन सभी संग्रहों का अपना वैशिष्ट्य और इतिहास है।

जैसे फ्रांस में स्ट्रासबोर्ग स्थित संग्रहालय इसलिए महत्वपूर्ण है कि वहां बड़ी संख्या में दिगंबर मूलपाठों का संग्रह है। ब्रिटेन में कई स्थानों पर जैन ग्रंथों का संग्रह है। ऑक्सफोर्ड के साथ ही लंडन में रोयल एशियाटिक सोसाइटी में प्रचुर हस्तलिखित ग्रंथ हैं। ये ग्रंथ कर्नल जेम्स टॉड ने 19वीं शताब्दी के पूर्वार्ध में पश्चिमी भारत की यात्रा के दौरान प्राप्त किये थे। लंडन के वेलकम इंस्टीट्यूट में भी ऐसे ग्रंथों की बड़ी संख्या है। जैन धर्मावलम्बियों के साथ ही विद्वानों द्वारा इनका उपयोग हो सके, इसके लिए आवश्यक है कि इनका विधिवत सूचिकरण हो तथा इन सूचियों में विस्तार से उनका वर्णन हो। वर्तमान में ब्रिटिश लाइब्रेरी, ब्रिटिश म्यूजियम तथा विक्टोरिया एंड अलबर्ट म्यूजियम के संग्रहों के सूचिकरण का कार्य प्रोफेसर नलिनी बलबोर अपने कुछ सहयोगियों के साथ कर रही हैं। इनका यह प्रोजेक्ट ब्रिटिश लाइब्रेरी तथा इंस्टीट्यूट ऑफ जैनालॉजी द्वारा प्रायोजित है। वैसे यह परियोजना एक गुजराती विद्वान, प्रो. चन्द्रभाई त्रिपाठी द्वारा शुरू की गई थी। ये बाद में बर्लिन (जर्मनी) में इंडोलॉजी के प्रोफेसर और जैन ग्रंथों के विशेषज्ञ भी हुए।

उनकी योग्यता का परिचय स्ट्रॉस्बोर्ग के जैन ग्रंथों के सूचिपत्र से मिलता है। यह सूचिपत्र लीडेन में 1975 में प्रकाशित हुआ था। दुर्भाग्यवश 1996 में प्रोफेसर त्रिपाठी के निधन के बाद उनका कार्य अधूरा रह गया। प्रोफेसर बलबीर काफी समय प्रो. त्रिपाठी के साथ इस कार्य में लगी रही तथा उनके दो अन्य सहयोगी डॉ. कानुभाई शेठ तथा डॉ. कल्पना शेठ को भी हस्तलिखित ग्रंथों के सूचिकरण का वर्षों का अनुभव है। ये तीनों मिलकर वर्तमान में सूचिकरण का जो कार्य कर रहे हैं, वह प्रो. त्रिपाठी के सूचिपत्र के आधार पर ही है।

ब्रिटिश लाइब्रेरी का संग्रह

ब्रिटिश लाइब्रेरी में जैन हस्तलिखित ग्रंथों के संग्रह का कार्य दो शताब्दी से भी अधिक समय से नियमित रूप से हो रहा है। इस संग्रह में वे हस्तलिखित ग्रंथ भी हैं, जिन्हें 18वीं तथा 19वीं शताब्दी में भारत यात्रा पर गए ब्रिटिश और जर्मन विद्वानों ने खरीदा था। भारत यात्रा के दौरान ये विद्वान गुजरात और राजस्थान में काफी समय तक रहे। वहां विविध स्रोतों से जो हस्तलिखित ग्रंथ विक्रय के लिए उपलब्ध थे, वे उन्होंने प्राप्त किए और उन्हें यूरोप ले आए।

ब्रिटिश लाइब्रेरी के संग्रह में प्राचीनतम हस्तलिखित ग्रंथ 13वीं सदी का है, जो यूरोपीय पुस्तकालयों में इस कारण बेजोड़ है कि यह ताड़ पत्र पर लिखा हुआ है। यह जौकल्प की प्रति है, जो एक महत्वपूर्ण तकनीकी कार्य है। इसमें मठ विषयक सिद्धांतों का विस्तार से प्रतिपादन किया गया है। अद्यतन ग्रंथों में 20 वीं सदी के प्रारंभ

में गुजरात में प्रतिलिपि की गई प्रतियां हैं, जिनसे यह पता चलता है कि तकनीकी प्रगति तथा छपी पुस्तकों के बावजूद प्रतिलिपि की परम्परा किस प्रकार जीवित रही। वे आधुनिक आयताकार कागजों पर लिखि गई हैं।

ब्रिटिश लाइब्रेरी में कुल मिलाकर 850 हस्तलिखित ग्रंथ या स्वतंत्र पाठ हैं, जिनमें अधिकतर श्वेताम्बर परम्परा से सम्बद्ध हैं। दिग्म्बर ग्रंथ गिनती में 10 से ज्यादा नहीं है। श्वेताम्बर ग्रंथ मुख्यतः इन विषयों के हैं —

- (1) श्वेताम्बर आगम और उसके अनेक पारम्परिक घटक।
  - (2) दार्शनिक तथा सैद्धान्तिक ग्रंथ, जिनमें तत्त्वार्थसूत्र, कर्म साहित्य तथा ब्रह्माण्ड मीमांसा प्रमुख है।
  - (3) तकनीकी दार्शनिक साहित्य (तर्कशास्त्र आदि)।
  - (4) साधुओं, मुनियों तथा श्रावकों का आचारशास्त्री, जैसे उपदेशमाला, योगशास्त्र, मौनव्रत तथा दान आदि विषयक ग्रंथ।
  - (5) कथा-साहित्य, जैसे-तीर्थकरों तथा अन्य महान लोगों (कालका आदि) से संबंधित दंत कथाएं और प्रसिद्ध नायकों यथा यशोधरा, शालिभद्र आदि के साहसिक कार्यों की कहानियां।
  - (6) स्तोत्र साहित्य
  - (7) धार्मिक साहित्य, यथा पूजा-विधान उपवास विधि आदि।
  - (8) पट्टावली जैसे ऐतिहासिक ग्रंथ।
- इन ग्रंथों का सूक्ष्म अवलोकन करने पर पता चलता है कि इनमें सर्वाधिक महत्वपूर्ण

ग्रंथ प्रारंभिक धर्म विधान, विशेषतः हस्तलिखित कल्पसूत्र, कर्मसाहित्य, ब्रह्माण्ड मीमांसा और जैन सिद्धांत संबंधी हैं और यदि हम केवल संस्कृत और प्राकृत ग्रंथों की बात करें तो ऐसे ग्रंथों की संख्या बहुत ही कम हैं जो भारत और भारत से बाहर पूर्णतः अज्ञात हैं।

महत्वपूर्ण गुजराती हस्तलिखित ग्रंथ

ब्रिटिश लाइब्रेरी के संग्रह में गुजराती जैन साहित्य प्रचुर मात्रा में उपलब्ध है। यह 14वीं - 15वीं शताब्दी से लेकर अबतक का यानी मध्यकालीन समय का है और सभी प्रकार का है। जैसे, टीका-टिप्पणी, भजनावली, कथाएं आदि। यह इस कारण महत्वपूर्ण है कि भारत के बाहर जैन परम्परा के इन पक्षों का अभी तक उतना अध्ययन नहीं हुआ है, जितना होना चाहिए।

जिन्हें इस क्षेत्र में रुचि है उन्हें ब्रिटिश लाइब्रेरी की इस सामग्री को मद्देनजर रखना पड़ेगा क्यों कि किसी भी यूरोपीय संग्रहालय में इतनी बड़ी संख्या में गुजराती जैन पांडुलिपियों का संग्रह नहीं है। इससे भी अधिक महत्वपूर्ण बात यह है कि अब तक जैन-परम्परा प्रायः अक्षुण्ण रही है। ब्रिटेन में रहनेवाले और गुजराती जाननेवाले जैनों को इन ग्रंथों में अधिक रुचि होगी। कारण, आखिरकर यह उनकी पैतृक परम्परा के मूल पक्ष के साथ ही साथ उनकी वर्तमान धर्मपरायणता भी है।

सूचीपत्र के प्रत्येक खण्ड में यह बतलाया गया है कि जबसे ये धर्म सिद्धांत अर्धमागधी में लिखे गए और जिन्होंने इन ग्रंथों की रचना की थी, उनके द्वारा इन सिद्धांतों को जीवित

रखने के विविध उपाय किए गए, तब से अब तक जैन परम्परा अक्षुण्ण रही है। इसलिये भाषा के आधार पर ग्रंथों को पृथक या श्रेष्ठ माने का, वर्तमान संदर्भ में, कोई आग्रह नहीं है। इस लेख का तात्पर्य तो केवल यह बतलाना है कि ये ग्रंथ कितने पुराने हैं और पुनर्लेखन द्वारा विभिन्न भाषाओं तथा भिन्न प्रकारों से ये किस प्रकार जीवित रखे गए हैं।

सुनिश्चित जैन ग्रंथों के अतिरिक्त यह भी भलीभांति विदित है कि भारत में भी प्रायः सभी जैन पुस्तकालय या भंडार, ऐसी सामग्रियों का भी संग्रह करते हैं जो अन्य मतों (यथा हिन्दू धर्म, बौद्ध धर्म) से संबंधित हैं। जब हम हस्तलिखित ग्रंथों की बात करते हैं तो पता चलता है कि जैनियों ने धर्म-निरपेक्ष दृष्टिकोण अपनाया है अर्थात् जैन-समाज, विशेषतः मुनियों या साधुओं की दृष्टि में ज्ञान का कोई भी पक्ष पराया या उपेक्षणीय नहीं रहा है।

यह बात तकनीकी साहित्य के संबंध में विशेष रूप से दृष्टव्य है। ब्रिटिश लाइब्रेरी के संग्रह में इन क्षेत्रों का प्रतिनिधित्व व्याकरण, कोशकला, इन्दोविधान, काव्यरचना, गणित या ज्योतिष विद्या में देखा जा सकता है और सूचिपत्र के 11वें खण्ड में इनकी विवेचना की गई है। यही विधि अत्यन्त ख्यात तथा मूल कविताओं के लिए भी अपनाई गई हैं। जैसे, कालिदास काव्य। ये सर्वमान्य भारतीय परम्परा की हैं, जिन्हें जैनियों द्वारा भी अपना बताया गया है तथा जिन पर विभिन्न तरीकों से टिप्पणियां की गई हैं और ये टिप्पणियां किसी भी तरह से कमतर नहीं हैं। बल्कि ये बहुधा

अपने उच्चस्तरीय पाण्डित्य के कारण द्रष्टव्य हैं।

ब्रिटिश लाइब्रेरी के संग्रह में सर्वाधिक महत्वपूर्ण और जिन पर उसे गर्व भी होगा, वे 40 ग्रंथ हैं, जो सचित्र हैं। इनमें से कुछ में एकाधिक लघु चित्र ही हैं तो औरों में पूरा का पूरा (एक पांडुलिपि में 40 से 60 तक का) समूह ही है। विक्टोरिया एंड अलबर्ट म्यूजियम के संग्रह के अधिकांश ग्रंथों में सभी पत्र चित्रमय हैं। ये ग्रंथ और विषय ज्यादातर, मानक मापदंडों के हैं, जिन्होंने चित्रमय परम्परा को प्रवर्तित करने में महत्वपूर्ण योगदान दिया और जिसका चरमोत्कर्ष हम लगभग 14वीं शताब्दी में देखते हैं।

इस प्रकार यहां हमें कल्पसूत्र तथा उत्तराध्ययनसूत्र की पांडुलिपियां मिलती हैं। हस्तलिखित ग्रंथों का दूसरा महत्वपूर्ण वर्ग है उन चित्रमय पांडुलिपियों का, जो ब्रह्माण्डिकी से सम्बद्ध हैं। इनमें जैनियों द्वारा मान्य विश्व के विभिन्न पक्षों का प्रतिनिधित्व विविध प्रकारों

द्वारा किया गया है। जैसे, नर्क जाने पर किस प्रकार उत्पीड़न सहना पड़ता है। अन्य तकनीकी विषयों को भी चार्ट और रेखाचित्रों द्वारा सरल बना दिया गया है। इसके अतिरिक्त बहुत विस्तार से चित्रित शालिभद्र चौपाल का भी उल्लेख किया जा सकता है, जिसे मत्तिसार द्वारा लिखित बताया जाता है। इसके अतिरिक्त कथाओं की कुछ पांडुलिपियां भी हैं, जो वस्तुतः जैन नहीं हैं पर अनेक जैन लेखकों द्वारा अधिगृहित कर ली गई थीं, जैसे शुकसप्रति।

आशा की जानी चाहिए कि दो खंडों तथा 100 से भी अधिक पृष्ठों में प्रकाशित होनेवाले इस सूचिपत्र द्वारा जैन विषयों के अध्ययन की ओर जैनियों की उत्सुकता बढ़ेगी, उन्हें प्रोत्साहन मिलेगा, विशेषतः उन जैनों की, जो अब भारत से बाहर रह रहे हैं।

डॉ. उर्मिला जैन

8/ए, बंद रोड, एलेनगंज,

इलाहबाद - 211 002 (उत्तरप्रदेश)

पण्डित जयचन्दजी छावड़ा

डॉ. नेमिचन्द्र शास्त्री

विद्वद्गुरु श्रुतप्रभावक श्री जयचंदजी छावड़ा

[पूर्वभूमिका : जैन-अध्यात्म-परंपरा में आचार्यप्रवर श्री कुंदकुंद स्वामी का व्यक्तित्व एवं कृतित्व सर्वोपरी है। उनकी विश्वविख्यात रचना समयसार (समय प्राभृत) उतनी ही लोकप्रिय है; एवं उस पर उतनी ही सर्वासुंदर, अधिकृत और अध्यात्मसाधकों को आत्मा के अतीन्द्रिय आनंद का स्व-रस चखाने में निमित्तभूत श्री अमृतचन्द्राचार्यकी आत्मख्याति आदि संस्कृत टीकाएं भी है।

जैन अध्यात्मको दुंदारी (प्राचीन हिन्दीका एक रूप) भाषामें गद्यरूप में निबद्ध करके, श्री जयचन्दजीने हिन्दीभाषी जगत पर बड़ा उपकार किया है। श्री आचार्य शांतिसागरजीने, उसे फलटणसे शास्त्राकार छपवाकर उसका समुचित सम्मान किया। इस महान् विद्वानके बारे में संक्षिप्त माहिती इस छोटे निबंधमें संपादीत की गई है; जिसमें से वर्तमान विद्वानों की परंपरा प्रेरणा प्राप्त करेगी, ऐसी भावना करता हूं।

- सम्पादकीय]

हिन्दी जैन साहित्य के गद्य-पद्य लेखक विद्वानों में पण्डित जयचन्दजी छावड़ा का नाम उल्लेखनीय है। इन्होंने पूज्यपाद की सर्वार्थसिद्धि की हिन्दी टीका समाप्त करते हुए अन्तिम प्रशस्ति में अपना परिचय अंकित किया है — काल अनादि भ्रमत संसार, पायो नरभव मैं सुखकार। जन्म फागई लयौ सुथानि, मोतीराम पिताके आनि॥ पायो नाम तहां जयचन्द, यह परजाल तणूं मकरंद। द्रव्य दृष्टि मैं देखूं जबै, मेरा नाम आतमा कबै॥ गोत छावड़ा श्रावक धर्म, जामें भली क्रिया शुभकर्म। ग्यारह वर्ष अवस्था भई, तब जिन मारगकी सुधि लही॥

इस विद्वान लेखक — कविका जन्म फागी नामक ग्राम में हुआ था। यह ग्राम जयपुर से डिग्गीमालपुरा रोड पर ३० मील की दूरी पर बसा हुआ है। यहाँ आपके पिता मोतीरामजी पटवारी का काम करते थे। इसी से आपका वंश पटवारी नाम से प्रसिद्ध रहा है।

११ वर्ष की अवस्था व्यतीत हो जाने पर कवि का ध्यान जैनधर्म की ओर गया और उसी

में अपने हित को निहित समझकर आपने अपनी श्रद्धा को सुदृढ़ बनाने का प्रयत्न किया। फलतः जयचन्दजीने जैनदर्शन और तत्त्वज्ञान के अध्ययन का प्रयास किया। वि. सं. १८२१ में जयपुर में इन्द्रध्वज पूजा महोत्सव का विशाल आयोजन किया गया था। इस उत्सव में आचार्यकल्प पंडित टोडरमलजी के आध्यात्मिक प्रवचन होते थे। इन प्रवचनों का लाभ उठाने के लिए दूर-दूर के व्यक्ति वहाँ आये थे। पण्डित जयचन्द भी यहाँ पधारे और जैनधर्म की ओर इनका पूर्ण झुकाव हुआ। फलतः ३-४ वर्ष के पश्चात् ये जयपुर में ही आकर रहने लगे। जयचन्दजीने जयपुर में सैद्धान्तिक ग्रन्थों का गम्भीर अध्ययन किया।

जयचन्दजी का स्वभाव सरल और उदार था। उनका रहन-सहन और वेशभूषा सीधी-सादी थी। ये श्रावकोचित क्रियाओं का पालन करते थे और बड़े अच्छे विद्याव्यसनी थे। अध्ययनार्थियों की भीड़ इनके पास सदा लगी रहती थी। इनके पुत्र

self-realisation at the age of 17. He did the abridged version of the book in 50 pages - *Bhavanabodh*. It is popularly known for 12 sentiments that require cultivation in minds aspiring liberation. Although his translations & commentaries are innumerable to narrate, yet, it will be in fitness to highlight -

1. He prepared a complete translation of the *Panchastikaya* - a work of the celebrated Sri. Kundkundacharya, and
2. His composition of *Atmasiddhi Shastra* in the form of a poetic dialogue in 142 verses at Nadiad. This undoubtedly, is a masterpiece and genius in philosophical literature.

RELIGIOUS INSIGHT

Shrimad studied many religious books in Sanskrit & Magadhi languages but almost all his writings were in Gujrati. He had a retentive memory & exceptionally sharp in grasping. Thus Vedas & Upanishad, Bible, Zend Avesta & Quran etc. were digested by him completely. All these removed doubts and delusions from his mind & confirmed his faith in the fundamentals of Jainism & its relevance in making conviction or tenets, thoughts & conduct.

According to Shrimad, Religion is the spiritual quality of life. It does not mean religious differences & set-beliefs. It does not mean cramming or reading of religious texts or believing

in all what is said as gospel truth. He emphasized Jina is one who conquers himself. He is the Mahavira who has battled with the inner nature & triumphed over it. His three major tenets are :

1. Reality is one.
2. Sadguru is advised & advocated &
3. Self liberates self.

The enlightened personages have achieved self-realisation. They have laid down six spiritual steps for a soul whose emancipation are either nearby or is desired. They are shown in the diagram given below to make it easy to understand in a lucid manner & adopt.

Six Spiritual steps to Soul Liberation

1. Soul Exists.
2. Soul is Eternal.
3. Soul is the doer of its activities.
4. Soul is the sufferer of its activities.
5. There is liberation.
6. There is a path to liberation.

Moksha is the ideal goal of life. It is realised through moral discipline under the enlightened guidance of Sadguru. This, in fact, is the way to true spiritual progress. ♦

ADDICTION

Some substances after entering the human body affect the brain and the nervous system. One gets habituated to the feeling of numbness and lightness often referred to as a 'kick'. The habit of getting kick from these substances, known as toxicants, is called as addiction. Mankind has developed several addictions which can be broadly classified into three categories.

- (1) Taking tobacco in different forms.
- (2) Drinking alcoholic beverages.
- (3) Consuming opium, LSD, hemp, "brown sugar" etc. branded as drug addiction.

In most of the contries the third category is legally banned and possession of "drugs", their transport, sale and consumption is considered as a serious offence. Society also condemns this category. However, enough efforts have not been made to scrupulously destroy the drugs, probably due to corruption at administrative, political, religious and law enforcement levels. The high costs and tremendous profitability in the drug business make the people extremely rich, "respectable" and influential people in the society. The individual, group of individuals, society, administration, judiciary and police, social, political and religious leaders should join hands to unveil such bad elements, and strip them of their

wealth and status, and punish them severely, so that no one would ever dare to enter such an illegal, immoral business, harmful to society. Fortunately these drugs are not openly and prestigiously consumed.

The situation is unfortunate and lamentable about the first two categories. The elite and the famous, the living legends and idols depict alcohol consumption and smoking as a status symbol. We would briefly review the status of these addictions.

To chew tobacco or to inhale smoke of tobacco through cigarette or pipe or cigars, to apply roasted tobacco powder to teeth, inhale flavoured tobacco powder as snuff are the various ways to take tobacco inside the body to give a 'kick'. The World Health Organisation (WHO) has declared 31st May as a tobacco free day. This is only a beginning. Tobacco free day should follow tobacco free week and then tobacco free month and tobacco free year. Ultimately we have to achieve tobacco free life. Finally cultivation of tobacco as a crop should be stopped. This should be done by educating the people about the bad effects of tobacco. Once this is understood, then one will get convinced and change one's mind and consequently cultivation of tobacco can be stopped.

Today thousands of people world over are earning their livelihood on tobacco farming, trading, cigarette manufacture, advertisement and sale. Within a specified period alternative means to earn livelihood should be offered and established. If people unite the world over and make a serious effort to develop suitable profession/ trade as substitute to those who depend on tobacco based products for their livelihood, this planet can be 90% free from tobacco in just 10 years !

Taking tobacco in any form is harmful to body.

Let us resolve not to chew tobacco.

Let us resolve not to smoke tobacco.

Let us resolve not to inhale tobacco.

Unfortunately if any of these habits has been developed, one should slowly reduce and finally stop the habit. The idea that tobacco refreshes and freshens the brain and the nervous system is merely an illusion. In fact tobacco causes interference in the working of the brain and the nervous system, adversely affecting its functioning. Tobacco contains poisonous nicotine and tar. The tar enters the bronchii and gets deposited there. Slowly the deposits increase reducing the amount of air inhaled and amount of oxygen supplied to the body. Take a filtered cigarette, wet it's filter in water. Open the filter after smoking and observe the tar trapped

there. You will never smoke again if you see this tar which normally enters your body with each cigarette smoked.

Smoking in all offices, industries, public gardens, roads, railways and aeroplanes should be prohibited to begin the drive with ultimate aim to stop tobacco consumption totally.

With growing industrialisation drinking alcohol is becoming a status symbol. A party without alcohol is not considered a 'party' at all ! Alcoholic addiction is a mental disorder (Dipsomania). It causes physical, psychological, family, social and national damage.

Smoking affects brain and nervous system, respiratory and circulatory system. Alcohol affects all these systems and additionally damages liver and digestive system.

The drinking habit begins as a company to disillusioned friends, to have fun, to enjoy life, to get rid of disgust, sadness, humiliation, worries, anxieties, troubles etc. It is ignorance and lack of knowledge.

"Alcoholic Anon'yms"
Organisation is working the world over to eliminate alcoholic addiction and everyone should contribute financially or otherwise to such organisations working for betterment of mankind.

Let us resolve to make the mankind free from addiction, starting from ourselves.

The Story of Bhagwaan Ram

This story is from the Jain religious book, PADMAPURAN. A similar story appears in the religious books of Hindus as well.

A long time ago, King Dasharath was the ruler of Ayodhya. He had four sons, Ram, Lakshman, Bharat and Shatrughna. Ram's mother was Queen Kaushalya. Bharat was Queen Kaikeyi's son.

At the same time, King Janak ruled over Mithila. He had a daughter named Sita. Princess Sita was very beautiful. Just as Ram was wise and brave, Sita was intelligent and good-natured. King Janak arranged a SWAYAMVAR for Sita's marriage. SWAYAMVAR was a ceremony in which the bride would choose her own groom. King Janak invited princes from far and near. Ram and Lakshman were among those invited. The condition of SWAYAMVAR was that Sita would marry the prince who could handle the VAJRAVALI Bow. Of all the princes, only Ram could handle the heavy bow. Ram and Sita's marriage was celebrated with great pomp and show.

One day, King Dasharath decided to give up his throne and to spend his remaining life working towards spiritual enlightenment. He wanted to give the kingdom to Ram, his eldest son. However, some time ago, Bharat's

mother, Queen Kaikeyi, had saved King Dasharath's life. So he had promised her three wishes. When Kaikeyi found out that Ram was going to get the throne, she reminded King Dasharath of his promise. She asked him to give the throne to her son Bharat and to exile Ram from the kingdom for fourteen years. King Dasharath agreed to fulfill his promise and renounced all his worldly possessions.

Ram was patient and understanding. He religiously followed the wishes of his father and left Ayodhya. His wife Sita and his brother Lakshman accompanied him. Prince Bharat was not in Ayodhya at that time. Upon his return, he found that his elder brother Ram had gone to live in the forest. Bharat felt very sad. He and his mother, Queen Kaikeyi, went to visit Ram. They tried to persuade Ram to return to Ayodhya. Ram would not go against the wishes of his father and politely refused.

Ram, Sita and Lakshman were content living in the forest. They helped several weak and needy people. One day, Sita was alone in the cottage. Raavan, the King of Lanka (Ceylon), saw her and was struck by her beauty. He took her to his kingdom against her wishes. When Ram and Lakshman returned to the cottage and did not

find Sita there, they were extremely worried about her welfare. They set out to search for her. In the course of their search, they met Hanuman who joined them. Hanuman discovered that Sita was being held captive by Raavan in Lanka.

Raavan was a proud and powerful king. He wanted to marry Sita but not against her wishes. He had kept her captive in the hope that someday she would change her mind and agree to marry him. Raavan's brother, Vibheeshan, and his queen, Mandodari tried to persuade him to release Sita but to no avail. Ultimately, Ram raised an army with the help of Hanuman. Ram invaded Lanka and Raavan was killed in the battle. Sita was freed.

After spending fourteen years in exile, Ram returned to Ayodhya. Bharat, who was taking care of the kingdom in his absence, returned the throne to Ram.

Ram was a benevolent king. He treated all people in his kingdom fairly. Everybody was happy. Later, Ram renounced his throne and became a monk. He performed penance, and finally attained salvation (NIRVANA).

The life of Ram is a glorious example for all, young and old. It teaches that we should respect our parents and be good to them. It tells us to love our brothers and sisters as Lakshman and Bharat did. The downfall of Raavan teaches us to be sensible. It teaches us that we should not be proud of our wealth and power.

Ram's life was as exemplary and perfect as can be. He was mindful of his duties. He was truthful and kind. He was brave and firm, free from anger and envy but he would not yield to injustice. Therefore, in Indian tradition, Ram is called MARYAADA-PURUSHOTTAM, the most ideal personality.

Turn enemies into friends by doing something nice for them.

• • •

Don't believe all you hear, don't spend all you have, or don't sleep all you want.

• • •

Give people more than they expect and do it cheerfully.

Places Of Pilgrimage

There are many places of pilgrimage in India for Jains. Sammed Shikhar, Shatrunjaya (Palitana), Mount Abu and Shravanbelgola are some of the most important ones.

Twenty-two TEERTHANKARS of the present cycle of time attained salvation (NIRVANA) at Sammed Shikhar. There are beautiful temples and CHARANS (representing the footprints of TEERTHANKARS). Sammed Shikhar is one of the most sacred places of pilgrimage for Jains.

There are thousands of beautiful temples on the hills at Shatrunjaya (Palitana). Therefore it is called the City of Temples. Most temples at Shatrunjaya have beautiful carvings in marble and stone. Shatrunjaya attracts visitors from all over the world.

Mount Abu is world-renowned for its Delwara Temples. These temples are located on high hills covered with palm trees. There are five temples at Mount Abu: Vimal Vasahi, Luna Vasahi, Pitalhar Temple, Khartar Vasahi and Temple of Mahaveer Swami.¹ These temples have been carved beautifully

in marble and so they are called the hymns in marble.

Shravanbelgola is near Mysore in South India. It is famous for the beautiful statue of Bahubali Swami, which is carved out of a mountain. The statue is about 60 feet tall. It reflects the supreme virtues of a VEETARAAG, one who does not have any likes and dislikes. Its message is that we should be humble and free from desires.

In Sanskrit, a place of pilgrimage is called TEERTH. It functions as a bridge whereby one can cross a river. Great souls perform penance and meditation at solitary and peaceful places such as forests and mountain tops. They cross the ocean of worldly suffering and attain salvation. Therefore places like Sammed Shikhar and Shatrunjaya are called TEERTHS.

When we visit places of pilgrimage, we are reminded of the virtues of great souls who have become SIDDHAS. We tend to forget our everyday problems. We learn to have peace and happiness in life. •

1. In this context, Swami means virtuous and respectable.

(Courtesy : "Studies in Jainism", New York)

Jain Temples (Our Cultural Heritage)

Mrs. Sujata Subhash Shastri
M.A. (Ancient History & Archaeology)
Diploma in Jainology)

In our country, apart from literature most of the ethical concepts are reflected in art and architecture. Jain art not only reflects the fine taste of beauty but also heightens the spirit in man and makes him more worthy as a member of society.

According to Jaina philosophy there is no creator. The Idol of Jain is worshipped which stands as an ideal for one who wants to attain the supreme spirit, which is found in each and every soul. This is very well described in the Mangalacharana of Tattvarta-Sutraas "Moksha Margasya netaram bhettaram karma bhuhrtam Jnataram Visva-tattvanam Vande tad-guna-labdhaye."

The Jaina temples are found in plenty all over our country. Their pattern of construction may differ from area to area but the main aim of construction is the same. It is true that there are temples, but culturally they have lost their values. One cannot say exactly when the Jain temple construction began. But the ancient most civilization of Harappa and Mohenjodaro have proved that idol worship existed in Jaina religion. The worship of Lord "Rishaba" was very much popular.

In olden days the temple acted as a centre of the activities of the society. For our elders, the temple was not only a centre of worship, but a place of security and shelter, a place for education, a centre for Justice, a meeting hall and a centre for cultural activities. A temple become a media through which one could express his devotion to Lord, his talent and richness.

The ancient temples are the reflection of the devotion of the people of that time. The main morality among the people was to earn honestly and utilize the money either for donation or construction of temples. The very moral belief among the people gave birth to the construction of many temples in our country.

Construction of Temple in the name of the Person :

There was more spirit among the people in the construction of temples. For some, temple became a media for the expression of their wealth. Unlike today, the position of a person in the society was valued by his contributions to his religion, either by the construction or donation rendered to it. In Karnataka, Moodbidri known as the Dakshina Kashi is having 18 Jaina

Basadis named after their donors (In Karnataka Jain temples are called Basadis. "Basadi" word has arisen from Vasathe means shelter in Kannada, which later on became Basadi). A devotee who was unable to construct a temple made grants and donated idols of Jina. The date and name of the person carved on the pedestal of the Jina Idols act as an important historical document.

Temple - A Centre for Education :

Temple was the main Shelter for the Munis to stay during chaturmaas and preach their disciples and conduct penance. The temples at Sravanabelagola, Bahubali Ashram in Kumbhoj act as a Vidya Kendra, where they teach Vyakarana, Purana, Nyaya and Darshana.

Manastambha - A Guiding Light :

The peculiarity of the Jain temple is the free standing pillar mostly found in front of the temples especially in South India. This pillar called Mana-Stambha is the prototype of such pillar which are said to have stood within the entrance to the Samavasarana of the Thirthankara. This artistic pillar is having image of Jinas facing towards the 4 directions on the top square Mandap.

'Manastambha' is very much symbolic. It says how small one is by its side and how one's vanity of

greatness melts away when one comes to the temple. The Manastambha reminds one about the arrogant Gautama Rishi before entering the Samavasarana and his arrogance vanishing at the very sight of Mana-Stambha Darshana (Mana - means Ahamkar; Stambha - means stop). Politely and humbly he entered the Samavasarana and became the first Ganadhara of Lord Mahavir.

Jain Temple - A Mirror of the Social Life :

Apart from aiming at Atma-Kalyana, the sculptural works carved around the temples depicting the stories of Thirthankaras, stories from puranas have a lesson for the devotee. It elevates his spirits and evoke him to cultivate the qualities of the Jina.

Jain Temple - A place of Justice :

Unlike today, in olden days justice was given to the people in the temple. This very moral fear forced the people to lead a truthful life. The "Nyaya Basadi" in Moodbidri at Karnataka acted as the Centre of Justice for the people of that area.

Jain Temple - A Centre for Precaution :

Among the evil habits which are prevailing in society since the ancient period "offence" is one. The artistic works in and around the temple warn the visitor from them.

A very good example of this can be quoted from the Shri Matt Temple at Sravanabelagola. The painting belonging to 18th C.A.D. depicts the "Punishment for Kamatha" in which his head is beshaved, hands tied to the back and 2 small children are made to urinate on his head and he is made seated on a donkey taken in procession. This painting clearly shows that more than physical torturing it is the mental torturing that hurts the conscious of a person.

Jain Images :

The Jina idols installed in the 'Garbha-Greha' of the temple look more or less the same (except Lord Parswanath). But they are the super pieces of art known for their simplicity

where an artist gets a little scope to display his talent.

According to Mr. Havell " A temple is a place where Lord Brahma Resides'. But for Jains the temple itself represents the Samavasaran. The temples are helpful in achieving peace of mind for house-holders and Munis to some extent.

But today, unfortunately the temples are losing their moral values. They are just considered as art galleries. Jaina temples aim at elevating our spirit, inspire religious values and present philosophical concepts and rules of conduct laid down in Jainism. The value of the Jinalaya is very well expressed by Acharyas as the stepping stone for Moksha, Mukti.

Talk slow but think quick.

Judge your success by what you had to give up in order to get it.

Pray. There is immeasurable power in it.

Be gentle with the Earth.

Charity:

A Jain Scriptural View

by Dr. Trilok Chandra Jain Shastri

All religions extol the virtue of charity or donation. Everybody agrees that helping others by donating money and material is admirable. Many individuals, from the venerable monks and scholars to the poor and sick, depend on the generosity of society. Religious institutions run on donations.

What Is Charity?

The Sanskrit word for charity or donation is DAAN, which literally means giving. In TATTVAARTH SUTRA, Acharya Umaswati has defined-

अनुग्रहार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् (7-3)

ANUGRAHAARTHAM
SWASYAATISARGO DAANAM

Charity entails giving one's wealth for mutual benefits.

In this aphorism, the phrase 'mutual benefit' is important. The donor does not give only for the benefit of the recipient. He/she performs charity for the benefit of the self. This implies that the donor does not have any feelings of superiority or ego or desire for recognition. The donor does not think that he/she is doing a favour.

The prime recipients of charity are monks and religious institutions. The monks follow the path to spiritual advancement. They have no passions for enhancing their position. They have equanimity and peace of mind. Thus they exemplify the path to achieving true happiness and harmony in life. In return, the householders provide means of subsistence for them. Religious institutions, including temples, places of pilgrimage and educational institutions, provide us with an opportunity to learn the teachings of our religion. They epitomize virtues such as nonviolence, truth and non-possessiveness. So we support them. Some people, in spite of their sincere efforts to be self-sufficient, do not have the necessary means of subsistence because of circumstances beyond their control. So they deserve our help.

Four Kinds of Charity

According to Jainism, charity is of four kinds: donation of medicine (AUSHADHI), donation of books (SHAASTRA), donation of food (AHAAR) and delivering freedom from fear (ABHAYA). These four kinds of donations are meant to fulfill the needs of the body, mind and soul of

the recipient. Food and medicines are essential for the growth and maintenance of body. They are needed for sustenance of life. Jain monks do not indulge in worldly activities such as earning livelihood, cooking and shopping. The householders provide them with food and shelter. The monks accept these materials from the householders according to the rules set in the scriptures. Providing books and other means for enhancing their knowledge of the scriptures to monks as well as to householders constitutes the gift of knowledge. Householders need to have a proper education for earning their livelihood and become productive members of society. Thus supporting schools, colleges and universities is also a gift of knowledge.

Delivering protection and freedom from fear is essential for the well-being, of men and women. This concept is extended to all living beings. It not only implies ensuring that we do not deliberately hurt or kill any form of life, but it also entails conservation of natural resources and protection of the environment. Further, to effect freedom from fear and suspicion, it is essential to establish an atmosphere of understanding and trust among men and women. As mentioned earlier, charity is for the mutual welfare of all. Therefore, this kind of charity is most august.

1. ऐहिकफलानुपेक्षा क्षान्तिर्निष्कपटतानसूयत्वम् ।

अविषादत्विमुदित्वे निरहङ्कारित्वमिति हि दातृगुणाः ।।१६९।

Describing the unique features of charity, Acharya Umaswati says:

विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात्तद्विशेषः (7-39)

VIDHIDRAVYADAATRIPAATRAVISHE-SHAATTADV / ISHESHAH

Charity is distinguished by procedure, material, donor and recipient.

Qualities of a Donor

In PURUSHAARTH SIDDH-YUPAAYA, Acharya Amrit Chandra Suri has described the qualities of a donor as follows :¹

1. A donor has no desire for reward or compensation of any kind such as fame and fortune, profit and prosperity.
2. A donor maintains composure if things do not go as planned.
3. A donor is sincere. He does not indulge in complicity to circumvent the rules established by society and government.
4. A donor refrains from envy and competition.
5. A donor has no feelings of remorse or guilt. Once the donation is made, he/she is totally unconcerned about its quality and value.
6. A donor does not have the feelings of exhilaration. A donor is modest. He/she understands that the material being donated does not belong exclusively to him/her.

belong to three classes depending upon the level of their rationalism, which eventually leads to salvation: those who possess rational perception but do not practice any vows, householders who practice the minor vows, and monks who practice the major vows.

Does this mean that we should help only those who belong to the Jain community? Well, Jainism can not condone discrimination on the basis of religion or creed. We should help all regardless of their religious beliefs. By saying that the recipient should have rational perception, Acharya Amrit Chandra Suri implies that we should not support individuals who spread irrationalism, delusions and superstition, and who mislead their unsuspecting followers to fulfill their ulterior designs. We should not help unscrupulous and antisocial elements including institutions that indulge in circumventing the teachings of religion and government regulations. We should help individuals who are spiritually advanced. Individuals who have rational perception refrain from spreading irrationalism and delusion. They do not exploit the masses for achieving name and fame, recognition and titles. They have no material goals and lead a virtuous life. They enjoy contentment and equanimity. Thus they epitomize the path to real happiness. Ordinary people who lead a clean and virtuous life also deserve our support.

Procedure of Donation

The procedure of donation has been described in considerable detail in the Jain scriptures. Most of the discussion centers on the ways food is offered to the monks and nuns. Commenting on the procedure of donation, Pandit Phool Chandra Jain Siddhantacharya writes:⁵ The donor accords reception, seat, washing the feet, worship (praise) and respectful gestures (bowing) appropriate to the recipient. The donor makes the donation with purity of mind, speech and body. He/she offers food and other materials beneficial to the recipient. The appropriate reception, seating, respectful gestures and materials such as food, water and books are determined according to time and place, and considering the nature and capability of the recipient.

Concluding Remarks

The Jain religion teaches that our thoughts, speech and actions should be rational. However, many times some individuals and institutions exploit the sentiments of credulous people and procure donations to fulfill their own interests and ambitions. Sometimes, donations are used improperly. A variety of schemes are employed in collecting donations. All this goes on in the name of religion. In the light of the teachings of our scriptures, we Jains should not indulge in such practices. ♦

5. TATTVAARTH SUTRA, Hindi exposition by Pandit Phool Chandra Jain Siddhantacharya, published by Varni Granthmala, Varanasi, 1950, page 365.

Embrace Truth

Do What is good
Avoid what is bad.
Spread the message of love.
And if you cannot
Just see to it that your
Action do not hurt another's Heart.
I often go to the temple for Pooja,
The pujaris keep reciting the prayer.
You stand when you
Are asked to stand
You sit when you
Are asked to sit.
And you keep hearing him
Without even making
An attempt to understand.

A word of it

There are thousands like me who go
through this ritual regularly
in fact I am absolutely amazed
by one fact
today we notice a great spurt
in religious sentiments
with every passing year
we notice more and more
Ganesh Utsav's
More and more Navratris
More and more Pandals
for Mohurram
it is said that man is today
rediscovering his religious roots
and correspondingly the
Standards of morality of that very man
Most Surprisingly is going down
at even a greater pace
What was considered wrong a
decade ago is only normal today
we keep going to the temple.
Day after day
Month after Month
Year after Year

We keep worshipping
without ever making an
attempt at understanding God.
At understanding His teachings
the internal awakening just
never dawns upon us.
God has given his definition
of religion just in one line
he has made it so simple for us
Embrace Truth
Do what is God
Avoid what is bad
spread the message of love
and if you cannot
just see to it what your
actions are, do not hurt another's heart
but sadly
we have complicated our religions
to such an extent that
we spend all our lives
in pursuit without
understanding a word of it
today a temple at best considered

A wash basin

Where you can apply the soap of
Prayer & wash your sins away
can God give us the authority to
sin and then the facility to undo it !
By just taking his name
God's logics are very simple
If only we made an attempt to
understand them
The emphasis has to be on taking
your soul to such heights
that sins cannot touch you
What you need is internal awakening
and that day for sure
the great individual
in you would arise.

Shri Dharmesh Jain
Bombay

પુનઃજાગૃતિનું નિમિત્ત અને આત્મસાક્ષાત્કારનો સુયોગ

૧૯૬૮ના ઓક્ટોબરમાં દવાની આડસાર થવાથી તેઓને મોઢામાં છાલાની ગંભીર બિમારી આવી પડી. ફરજિયાત નિવૃત્તિના આ પ્રસંગે, તેઓએ પુનઃ પોતાનો શાસ્ત્રાભ્યાસ શરૂ કર્યો અને લગભગ પાંચ માસના આ ધનિષ્ઠ અને ગહન ચિંતન-મનનના ફળરૂપે તા. ૧૪-૨-૧૯૬૯ના રોજ વિશેષ એકાગ્રતા થતાં, તેઓના જીવનમાં શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન નો પ્રકાશ ઉદય પામ્યો.

- ઈ.સ. ૧૯૭૦ થી ૧૯૭૪ દરમ્યાન અમદાવાદ, વડવા, ખંભાત, ઈડર, નરોડા, રાજકોટ, મુંબઈ આદિ અનેક સ્થળોએ તેમના સ્વાધ્યાયોનું આયોજન થયું તથા ભદ્રેશ્વર, શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ, વવાણિયા, પાલીતાણા, સોનગઢ, આદિ અનેક ધર્મતીર્થોની યાત્રાઓ તેમના સાન્નિધ્યમાં યોજવામાં આવી અને આજદિન પર્યંત સ્વાધ્યાય તથા તીર્થયાત્રાઓ અવારનવાર ગોઠવાય છે.
- ઈ.સ. ૧૯૭૫માં અમદાવાદ મુકામે સત્સંગ-સ્વાધ્યાય-ભક્તિની વૃદ્ધિના આશયથી સત્શ્રુત-સેવા-સાધના કેન્દ્રની સ્થાપના કરી.
- ઈ.સ. ૧૯૭૬માં પ.પૂજ્યશ્રી સહજાનંદજી મહારાજ ની પ્રેરણાથી આજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રત અંગીકાર કર્યું.
- ઈ.સ. ૧૯૮૨માં, શાંતિમય વાતાવરણમાં સાધક જીવનના સર્વતોમુખી વિકાસ અર્થે શહેરના કોલાહલથી દૂર આધ્યાત્મિક સાધના કેન્દ્ર ની કોબા મુકામે સ્થાપના કરી.
- ઈ.સ. ૧૯૮૪માં ગિરનાર મુકામે પ.પૂજ્ય મુનિશ્રી સમંતભદ્ર મહારાજના આશીર્વાદ અને આજ્ઞાથી વિશિષ્ટ નિયમ-વ્રતોને અંગીકાર કરી આત્માનંદજી નામ ધારણ કર્યું.
- ઈ.સ. ૧૯૮૪માં આફ્રિકા-યુ.કે. ની ધર્મયાત્રા અને ઈ.સ. ૧૯૮૭માં અમેરિકા, કેનેડા, યુ.કે. ની ધર્મયાત્રા દ્વારા વિદેશસ્થિત સાધક મુમુક્ષુઓને પ્રબુદ્ધ જીવન જીવવાનું ઉત્તમ માર્ગદર્શન પુરું પાડ્યું અને વિદેશમાં સારી એવી ધર્મપ્રભાવના થઈ.
- ઈ.સ. ૧૯૮૬માં પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું નામ સંસ્થા સાથે જોડવામાં આવ્યું.
- ઈ.સ. ૧૯૯૦ના ઓક્ટોબર મહિનામાં, લંડનનાં બર્કિંગહામ પેલેસમાં પ્રિન્સ ફિલિપ્સને આંતરરાષ્ટ્રીય જૈન સમાજ તરફથી જૈન ડેકલેરેશન ઓન નેચર અર્પણ કરવામાં આવ્યું તેમાં અગ્રગણ્ય સભ્ય તરીકે ઉપસ્થિત રહ્યા હતા તથા લંડન-આફ્રિકામાં વિવિધ સ્થળોએ સત્સંગ-ભક્તિ પ્રવચનો દ્વારા ધર્મપ્રભાવના કરી હતી.
- ઈ.સ. ૧૯૯૧માં ડીસેમ્બરમાં "વિદ્યા-ભક્તિ-આનંદધામ" એ નામના વિશાળ અને સુવિધાપૂર્ણ સ્વાધ્યાય હોલનો મંગળ પ્રારંભ કર્યો, જેમાં ભારતના અનેક અગ્રણી સંતો પણ પધાર્યા હતાં.
- ઈ.સ. ૧૯૯૩માં શિકાગોમાં મળેલ વિશ્વ ધર્મ પરિષદ ની શતાબ્દી નિમિત્તે ભારતીય સંસ્કૃતિ, જૈન ધર્મ અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર તત્ત્વજ્ઞાનની સચોટ રજૂ આત કરીને ધર્મભાવનાનાં ક્ષેત્રે તેઓશ્રીએ વિશિષ્ટ યોગદાન આપ્યું.
- ઈ.સ. ૧૯૯૬માં શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રની શતાબ્દી વર્ષની ઉજવણી નિમિત્તે, કોબા, અમદાવાદ, મુંબઈ તથા ગુજરાતના અનેક શહેરો તથા ગામડાઓમાં લગભગ સોએક જેટલા પારાયણોનું આયોજન કરીને વિશાળ સંખ્યામાં લોકોને તે સુશાસ્ત્રથી સુપરિચિત કર્યાં.
- ઈ.સ. ૧૯૯૭નાં ડિસેમ્બરમાં વિદેશથી શિબિર-તીર્થયાત્રા માટે આવેલા મુમુક્ષુ ભાઈ-બહેનોને વિશેષ પ્રેરણા આપવા તેઓશ્રીએ જુલાઈ - ૧૯૯૮ અને ૨૦૦૦ માં ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાની ધર્મયાત્રા કરી હતી જેમાં ગુરુપૂર્ણિમા ની ઉજવણી સહિત અનેક ધાર્મિક કાર્યક્રમોનું આયોજન થયું હતું.

આમ છેલ્લા ત્રીસેક વર્ષોથી આધ્યાત્મિક અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં સ્વાધ્યાય-પ્રવચનો, તીર્થયાત્રાઓ, યુવા-શિબિરો, સાહિત્યપ્રકાશનો, ગુરુકૂળ - સંચાલન તથા આરોગ્યસેવાઓનાં ક્ષેત્રે તેઓશ્રીએ મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપેલું છે. તેઓશ્રીની કાર્યશૈલીની વિશેષતા એ છે કે નાત, જાત કે સંપ્રદાયના ભેદભાવ વિના જૈન ધર્મ ઉપરાંત સ્વામીનારાયણ તથા હિન્દુ ધર્મની અનેક વિચારધારાઓને અનુસરતી સંસ્થાઓમાં પણ તેઓશ્રી પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ આપે છે.

સંસ્થાના મુખ્ય ઉદ્દેશો અને પ્રવૃત્તિઓ

- ભારતીય સંસ્કૃતિના શાશ્વત સત્યમૂલ્યોનું પ્રતિષ્ઠાપન, સંરક્ષણ અને સંવર્ધન કરવું.
- શિષ્ટ, સંસ્કારપ્રેરક અને આધ્યાત્મિક ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી સાહિત્યનું તેમજ સંસ્થાના આધ્યાત્મિક મુખપત્ર દિવ્યધ્વનિનું નિયમિતપણે પ્રકાશન કરવું.
- અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનું અને અનેકાંતવિદ્યાનું અધ્યયન-અધ્યાપન સંશોધન- અનુશીલન કરવું.
- ભક્તિસંગીતની સાધના તેમજ સત્સંગ-સ્વાધ્યાયના કાર્યક્રમોનું અવાર-નવાર આયોજન કરવું.
- દેશ-વિદેશમાં વૈવિધ્યપૂર્ણ જીવનવિકાસલક્ષી શિબિરો તેમજ તીર્થયાત્રાઓના આયોજન દ્વારા ઉમદા સંસ્કારોનું સિંચન કરવું.
- સંસ્કાર સિંચક આ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા લોકમાનસમાં જીવનના ઉચ્ચ મૂલ્યો પ્રત્યે અભિરૂચિ કેળવવી અને આશ્રમ જીવન જીવવા માટે લોકોને પ્રોત્સાહિત કરવા.
- રક્તદાન તથા વિવિધ પ્રકારનાં આરોગ્ય ચિકિત્સા કેમ્પોનું અવાર-નવાર (પ્રસંગોપાત) નિ:શુલ્ક આયોજન કરીને સમાજના સામાન્યવર્ગના લોકોની સેવા કરવી.

સાહિત્યની સેવા-ઉપાસના

અનેક ગ્રંથોના લેખક-સંપાદક શ્રી આત્મનંદજીએ પોતાના સાધક જીવનના વિવિધ અનુભવોની સાથે સાથે સત્સાહિત્યની ગૂંથણી કરીને, સતત સરસ્વતીની સાધનાના ફળરૂપે સમાજને નીચેના ગ્રંથો ભેટ ધર્યા છે અને સમાજના વિશાળ વર્ગને સંસ્કારી, આધ્યાત્મિક, અધિકૃત અને ઉપયોગી પાથેય પુરું પાડ્યું છે.

૧. સાધક-સાથી (ગુજ. હિન્દી, અંગ્રેજી)	૯. સાધના સોપાન
૨. ચારિત્ર-સુવાસ (ગુજ. હિન્દી, અંગ્રેજી)	૧૦. અધ્યાત્મને પંથે
૩. અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રવેશિકા (ગુજ. હિન્દી, અંગ્રેજી)	૧૧. સાધક ભાવના
૪. આપણો સંસ્કાર વારસો (ગુજ. અંગ્રેજી)	૧૨. અધ્યાત્મ પાથેય
૫. યોગ સ્વાસ્થ્ય અને માનવ મૂલ્યો	૧૩. આત્મસ્મૃતિ ગ્રંથ
૬. ભક્તિમાર્ગની આરાધના	૧૪. દૈનિક ભક્તિક્રમ
૭. અધ્યાત્મ-તત્ત્વ-પ્રશ્નોત્તરી	૧૫. શ્રી રાજવંદના
૮. અર્વાચીન જૈન જ્યોતિર્ધરો	૧૬. શ્રી આત્મસિદ્ધિ (હસ્તલિખિત)

આ સત્સાહિત્ય ઉપરાંત 'દિવ્યધ્વનિ' નામનું માસિક પણ ઈ.સ. ૧૯૭૭થી નિયમિત પણે તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ પ્રગટ થાય છે.

ગુજાસુઓ માટે અગત્યનું કેસેટ સાહિત્ય

૧. સત્પુરુષમાં પરમેશ્વર બુદ્ધિ	૧૫. જીવન કેવી રીતે જીવવું ? (ઉપદેશ છાયા-૧૦)
૨. ઉત્તમ શિષ્ય	૧૬. માનવભવનો મોંઘો અવસર
૩. રાગ દેષ કેમ જીતાય ?	૧૭. શ્રાવકના મૂળભૂત ગુણો
૪. મનને કેમ જીતવું ? (શિક્ષાપાઠ-૧૦૦)	૧૮. આપણી પાત્રતા કેવી રીતે વધે ?
૫. ગુરુ આજ્ઞા (ગુરુ અને સાધનામાર્ગ)	૧૯. પરમાર્થપ્રાપ્તિનો માર્ગ (સવૈયા આધારિત)
૬. મૈત્રી - ભાવ	૨૦. અધ્યાત્મમાર્ગની સાધના
૭. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને જૈનધર્મ	૨૧. આત્મા-આત્મત્વ અને તેની સાધનાની સિદ્ધિ
૮. વર્તમાન સંદર્ભમાં મહાવીરદર્શન : અધ્યાત્મના પરિપ્રેક્ષ્યમાં	૨૨. સત્સંગ (પત્રાંક-૬૦૯)
૯. મુમુક્ષુ દશાનાં બાધક કારણો અને ઉપાયો	૨૩. સમ્યગ્દર્શન (વ્યાખ્યાનસાર મુદ્દો-૫૭, ૬૧)
૧૦. કુંદકુંદસ્વામીનું વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વ	૨૪. વચનામૃત પત્રાંક-૨૫૭ (મુમુક્ષુતા)
૧૧. મુમુક્ષુ ના લક્ષણો	૨૫. સમ્યગ્દર્શન : એક વિચારણા
૧૨. સત્સંગની આરાધના	૨૬. વચનામૃત પત્રાંક-૪૭
૧૩. મુમુક્ષુ કેવા હોય ?	૨૭. ધ્યાનનો અભ્યાસ
૧૪. ગુણગ્રાહક દષ્ટિ અને સમ્યગ્જ્ઞાન (પત્રાંક-૩૦૫)	૨૮. વચનામૃત પત્રાંક-૫૬૯ (ધર્મવાતા)

આ ઉપરાંત, અનેક સત્શાસ્ત્રો ઉપરના તેમના પ્રવચનો તથા હિન્દી અને અંગ્રેજી ઓડિયો-વીડિયો કેસેટો પણ ઉપલબ્ધ છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આધ્યાત્મિક સાધના કેન્દ્ર,
(શ્રી સત્ચ્યુત સેવા સાધના કેન્દ્ર સંચાલિત)
કોબા - ૩૮૨૦૦૯ (જિ. ગાંધીનગર)
ફોન : (૦૨૭૧૨) ૭૬૨૧૯, ૭૬૪૮૪, ફેક્સ : (૦૨૭૧૨) ૭૬૧૪૨